

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Iskolavezető: Dr. Thomka Beáta DSc.

Roginer Oszkár

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOM TEREI

**A (POSZT)JUGOSZLÁV MAGYAR IRODALOM ÉS A
TÉRALAPÚ KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS-KONSTRUKCIÓK VISZONYA
(1945-2010)**

Doktori értekezés

Témavezető:

Dr. Thomka Beáta DSc.

(PTE BTK)

Pécs, 2016

Tartalom

Az értekezés célkitűzései	3
A folyóiratok mint elsődleges forrás	4
Dinamikus közösségi identitások és ideiglenességük.....	6
A Monarchia után: húszas-harmincas évek	7
A II. világháború alatt.....	9
A jugoszláv állapot.....	11
A posztjugoszláv állapot.....	14
A tér alapú közösségi kötődés dinamizmusa	16
Kánonalakító normarendszerek	21
Tér és identitás.....	29
Makroszint – tájak, tartományok, (tag)köztársaságok	36
Lokális szint – falvak, városok, községek	64
Mikroszint – az utcák szintje	96
Vízrajz	124
A külföld mint változó kategória	154
Exterritorialitás mint trauma és utópia	167
A kutatási eredményei.....	195
A kutatáshoz felhasznált sajtótermékek adatai	200
Irodalomjegyzék.....	201

Az értekezés célkitűzései

A kutatás a jugoszláviai magyar irodalomban megmutatkozó közösségi identitás térbeli azonosulási csomópontjainak bővülésével és csökkenésével, átszerveződésével, átértékelődésével foglalkozik. A disszertáció alapvető célkitűzése a jugoszláviai magyar irodalom helyszíneinek feltérképezése és diakrón elemzése, valamint azon topográfiai reprezentációs mechanizmusok disszeminációja, amelyek egyrészt egy kollektív szubjektum alakulástörténetének is a részét képezik, másrészt pedig egy olyan közösség önképének térbeli imaginációját, amely a huszadik század során ismételten átértelmezésre került.

A huszonegyedik századra már egy meglehetősen hibridizált, poszt-monarchikus és poszt-jugoszláv elemeket, valamint az ezekhez kapcsolódó kulturális narratívákat ötvöző, míg ezt megelőzőleg egy „össz-jugoszláv” azonosulási stratégia mentén szerveződő kiterjesztett csoport saját terét vizsgáltam. A jugoszláv és posztjugoszláv magyar kollektív tudat helyszíneit, központként működő városait, településhálózatát, vízrajzát, domborzatát tekintetem át. Elsősorban az foglalkoztatott, hogy a korabeli kollektív szubjektum mit tekintett belföldnek és mit külföldnek, miből állt a saját tér, milyen kiterjedésűek voltak ezek a helyszínek, és hol voltak a határai. Fontos továbbá, hogy a vizsgált nyolc évtized alatt ezek a határok miként változtak, mi következett a módosulásokból, hogy milyen viszonyban álltak egymással a szóban forgó közösségi tudaton belül az egyes elemek, és mindez hogyan mutatkozott meg a szépirodalmi reprezentáció eszköztárában. Elsősorban a térbeli azonosulási csomópontok kollektív tudatba való beágyazódásának folyamata érdekelt, illetve ennek reprezentációja a jugoszláviai magyar irodalomban. Olyan fejlődési görbék felrajzolása volt a cél, amelyek megmutatják, hogy mi történik akkor, amikor egy közösség azonosulási hálójában átértékelődnek, átalakulnak, vagy onnan kiesnek bizonyos terek, valamint amikor csönkölnek a helyszínekhez kötött mítoszok, hivatalos igazságfogalmak és kulturális narratívák.

A kutatás ilyen értelemben hat nagyobb csoportra oszlik. Az első fejezet a makroszintű térreprezentációval foglalkozik, ahol elsősorban az államalakulat egészének, a tagköztársaságoknak, valamint a regionális tájegységeknek irodalomban való elhelyezkedését elemzi. Ezt a lokális szint követi, amely a településhálózat módosulásait, a következő fejezet

pedig a városokon belüli mikro-szintű helyszíneket, vagyis az utcákat, tereket, rakpartokat, parkokat és egyes épületeket vizsgálja. Az előzőekre a jugoszláviai magyar irodalom vízrajza épül, amely egyrészt a folyókhoz, másrészt a magyar szépirodalmi kánonokban egyedülálló Adriai tengerhez való viszonyt elemzi. Külön fejezet részét képezik a külföldi helyszínek, elsősorban Magyarország és Budapest többszörös átértelmezése a vizsgált időszakban, valamint az ehhez részben kapcsolódó utolsó módszeres egység, az államhatárok és a tömeges erőszak helyszínei.

A folyóiratok mint elsődleges forrás

Az értekezés célja a teljesség igényével feltérképezni a térbeli reprezentáció azon típusait, amelyek fontos szerepet tölthettek vagy töltenek be a közösségi azonosulási hálóban 1945 és 2010 között. Ilyen értelemben fontos, hogy a szépirodalmi példák a korabeli sajtóból és nem a némi időeltolódással kiadott kötetekből származzanak. Ezek egyrészt (pl. szemelvények, regényrészletek, részletekben közölt versciklusok vagy novellafüzérek, folytatásokban közreadott teljes regények, színművek, hangjátékok, versek, novellák, esszék, útirajzok, naplók formájában) a jugoszláviai magyar folyóirat-kultúra szempontjából reprezentatív mintaként szolgálnak. Ugyanis, egyrészt az aktuális hatalom által gyakorolt szerkesztéspolitika vázaként a térrel való azonosulás egyik, mindenekfelett tudatos és hivatalos lecsapódását képviselik. Másrészt tetten érhetők a térrel való azonosulás nem hivatalos, tendenciaszerű megnyilvánulásai is. Harmadrészt friss, szinte az eseményekkel egyidejű, párhuzamos reakciót képviselnek, ilyen értelemben sokkal hitelesebb képet villantanak fel, mint az évtizedekkel később kötetbe szerkesztett, olykor átirrt, módosított változatok. Ugyanakkor a roppant mennyiségű, sajtóban vagy a későbbiekben online közölt szöveg közül nem közöltek mindent önálló vagy gyűjteményes kötetben sem újra, sok szöveget nem vettek fel később antológiába. A sajtóban tehát, az önálló köteteknél egy mindenképpen teljesebb, a grafikák, karikatúrák, politikai kommentárok által kontextualizáltabb képet kapunk. Egy sajtóbéli szöveg térbeli utalásainak, a közösségi azonosulási hálónak korba ágyazott képe sokkal teljesebb, mint, amikor ugyanazt a szöveget bizonyos idő elteltével kötetbe szerkesztik. Negyedrészt a nyomtatott sajtó képviseli azt a tág értelemben vett folyamatosságot, amelyet egy ilyen kutatás megkövetel. Az egymás nyomába lépő, egymással párhuzamosan létező sajtóorgánumok így egy térben nagyrészt

mozdulatlan csoport, idők során változó interpretációinak kontinuumát nyújtják. Emellett az egységes irodalmi-, művelődési- vagy oktatáspolitikai megnyilvánulásoknak más és más arcát mutatják attól függően, hogy kit tekint az adott lap célközönségnek. Másmilyen a *Híd* a negyvenes és hatvanas években vagy az *Új Symposion* a hatvanas és nyolcvanas években, de másmilyen a párhuzamos évfolyamok *7Napja* és *Ifjúság Szavá*-ja vagy *Dolgozókja* és *Új Symposionja*. Ugyanannak a valóságnak más és más képét mutatják be – ennek legekleatásabb példája az *Új Symposion* szerkesztéspolitikájának esete 1983-ban. Ötödrészt, a jugoszláviai vagy vajdasági magyar könyvkiadási gyakorlat nagyban támaszkodik a folyóiratokban előzőleg publikált szövegekre, és nagyon kevés olyan kötet jelent meg a vizsgált időszakban, amelynek anyaga azelőtt legalább részben ne jelent volna meg a sajtóban. Ugyanakkor, amit előzőleg nem közöltek, ritkán különbözik a korabeli paradigmától. A folyóiratok tehát a téralapú közösségi identitáskonstrukciók topográfiai mátrixáról egy mindenekfelett korhű, frissességükben állandósított és viszonylag teljes képet adnak. A példák között ugyanakkor nem található meg a szlovéniai és a horvátországi magyar sajtóban megjelentetett irodalmi igényű szövegek, de mivel az ezekben reprezentált terek nem térnek el az adott évtized közösségi azonosulási hálójától – és az ezekben a lapokban publikálók zömmel megjelennek másutt is –, a terek pedig típusaikban is megegyeznek, emellett az adott tér és az adott közösség kapcsolata azonos a vajdasági példákkal, csak a vajdasági magyar példák közlése mellett döntöttem. A különböző évtizedeken belül megállapított jelenségek természetesen nem vonatkoznak minden egyes műre, így kivételeket mindig és mindenütt találhatunk, a felhozott példák pedig, ilyen értelemben általános tendenciákat kísérelnek meg körvonalazni.

Minden egyes lapszám a világ egyetlen napjának, hetének, hónapjának szintézise – elsősorban annak a világnak, amelyet a korabeli hatalomgyakorló elit sajátként körvonalaz. A saját tér és a célközönség viszonya a megkonstruálandó valóság végső határait tartja szem előtt. Egy lap előfizetőinek elterjedése ilyen értelemben arra is utal, hogy két olvasó, bármennyire is távol essék egymástól, ugyanahhoz a kollektív szubjektumhoz tartozónak ismeri fel egymást.¹ Amennyiben izoláljuk a jelen esetben fontos topográfiai és geopolitikai vonatkozásokat, akkor a narratívába való beágyazásból ítélve két halmaz is körvonalazódni látszik – egy belföldi és egy külföldi. Az utóbbihoz – évtől vagy évtizedtől függően meglehetősen változó elemek

---

¹ Anderson, 1991: 33.

összességéhez – képest, a belföldi vonatkozások egy jól strukturált, sokkalta rendszerezettebb formában jelennek meg. A sajtóban felbukkanó saját helyszínek egyrészt időben párhuzamosan jelennek meg (ugyanabban az évfolyamban, számban, héten vagy napon). A szerkesztői szándék közösségi felelősségének szűrőjén át így a térreprezentációknak egy olyan halmazát kapjuk, amely az egyes szövegek személyes térbeli vonatkozásai alapján summáját képezi azon tereknek, amelyeket a kollektív szubjektum sajátként él meg. Másrészt, a narratívába való beágyazás során arra is következtetni lehet, hogy az adott pillanatban a közösségi identitás térbeli lenyomata meddig terjed, valamint hol vannak a határai és fontosabb központjai. Ezek az időben változó vonatkozások vetnek fényt arra is, hogy a különféle elemek mikor és milyen körülmények között kerültek ki, illetve be a saját térbe. A tartalomtól ugyanakkor a terjesztés végső határai is kitapinthatók. A korabeli olvasó, azzal, hogy saját terét látja viszont az újság hasábjain vagy egy folyóirat versében, elbeszélésében – magára ismer, a saját tér mellé felsorakozó egyéb vonatkozások pedig lehetővé teszik számára, hogy maga elé képzelje azt a térképet, amelynek tulajdon imaginációja a részét képezi.

Dinamikus közösségi identitások és ideiglenességük

A művészetben, a tömegtájékoztatásban, de legfőképpen a politikai retorikában megmutakozó közösségi tér, nem egy adott, hanem egy létrehozott valami – a pillanat szükségzerű konstrukciója. Egy olyan része az egyéni és közösségi identitásnak, amellyel az kölcsönös függőségben, egymással felcserélhető alakító és alakított viszonyban van. Ami Gaston Bachelard térpoétikájában az egyénnek a szülőház vagy az állandó lakhely, a családi hajlék, az a közösségnek a szülőfalu, a szülőváros, a szülőföld, a haza és mindaz, ami ebben a paradigmában mellérendelhető. Ezek közé, a helyszínek közé tartozik mindaz, ami a saját teret alkotja, és pontosan addig terjed, ahol a másoknak a tere, az idegen tér kezdődik. Ugyanakkor pontosan ez teszi ilyen viszonylagossá. A huszadik századi jugoszláv és posztjugoszláv kollektív magyar szubjektum kitűnő példája a közösség és tér ideiglenes viszonyának, a helyszínekre ráfeszülő különböző korosztályi kötődéseknek, a térrel való azonosulási folyamatoknak, az azonosulási háló módosulásainak és ellehetetlenedésének. Egy fejezet erejéig érdemes kitérni a gyakran

állandónak álcázott jugoszláviai magyar térrel, legfőképpen a vajdasági viszonyhálózattal való azonosulások problémakörére. Az első világháborút követő geopolitikai mozgások, csuszamlások, eltolódások folyamatosan annál a tényállásnál rekedtek meg, hogy a jugoszláviai magyarságot egy vele többé-kevésbé egységes politikai imaginációhoz tartozó, nagyobb közösséghez való viszonyban fogalmazták meg. Miután viszont ez a közösségi tényállás, mint lehetőség-feltétel megszűnt: a térbeli azonosulási háló is átfogalmazódott, lényegileg tagadva mindazt, ami addig érvényben volt.

A Monarchia után: húszas-harmincas évek

A térrel való azonosulás ideiglenességét mi sem példázza jobban, mint azok az identitásukat, szuverenitásukat és megnevezésüket elsősorban a belakott tér alapján kialakító és példaértékűen rövidéletű törpeállamok, amelyek az első világháború végjátékaként, az Osztrák-Magyar Monarchia romjain keletkeztek. A tiszavirág életű Lajtabánság, Vendvidéki Köztársaság, a Baranya–bajai Szerb–Magyar Köztársaság vagy a Bánáti Köztársaság olyan államalakulatok, amelyek egyrészt az etnikailag, felekezetiileg, nyelvileg vegyesen lakott közös térhez való lokális-regionális kötődést helyezték előtérbe. Másrészt a nemzeti ellentétek tagadásán jutottak nyugvópontra egy olyan korban, amikor a nemzetállamokban való gondolkodás még mindig normatívumnak számított, az azokba való tömörülés pedig – főleg Közép-Kelet- és Dél-Európában – a világháborúkat meghatározó kor tendenciózus eszmerendszereinek részét képezte. Amíg a Párizs-környéki tárgyalások még a népességcserét sem vetették el eszközként ahhoz, hogy egy új és etnikailag tagolt Európát hozzanak létre,² addig ezek a néhány hétig, esetleg néhány hónapig létező köztársaságok a tér endemikus interpretációját választották, majd estek ezen döntés csapdájába. A két háború közötti térhez való viszonyulásnak érdekes színfoltja emellett az első világháború és a bánóságokká való szerveződés közötti időszak, amikor a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz került, korábban a Monarchiához tartozó területek egészen 1929-ig egy geopolitikai, adminisztratív, a lakosok pedig mindenekelőtt egy azonosulási vákuumba rekedtek. Mindeközben az euroatlanti kultúrkörben – de a húszas-

---

² Sundhaussen, 2004: 69.

harmincas évektől már másutt is –, mindenki az újonnan megalakult, elveszített vagy óhajtott nemzetállami keretekben gondolkodott. Ez alól természetesen a kisebbségek sem képeztek kivételt. Paradox módon pontosan azért, hogy kiegyenlítették a nemzetet és a nemzetállamot, Európa-szerte közel ötvenmillió olyan kisebbségi állampolgárt eredményeztek, amelyek nem vettek tudomást, és ezáltal nem is azonosultak az új, őket is tartalmazó államalakulatokkal.

Ennek fényében, a vajdasági magyar irodalom térhez való viszonya is, a húszas évek végéig meglehetősen hermetikusan alakult, és majd csak a harmincas évek második felében fejlődik ki egy olyan közösségi identitás, amely valamilyen módon összefüggésben áll a tér geopolitikai állapotával. Mindeközben, a fejek fölött átvándorolt határokat a többség állandónak és örökérvényűnek, a kisebbség pedig ideiglenesnek és csupán átmeneti kényszerhelyzetnek tekinti. „Magyarországhoz nem tartoztunk, Szerbiához tartozni pedig nem akartunk.”³ – írta Herceg János, visszaemlékezve erre az időszakra 1941-ben. Szenteleky Kornél pedig már 1928-ban, amikor miliőelméletében irodalom és táj viszonyát, pontosabban annak hiányát taglalja, a következőképpen ír. „Ezt a kapcsolathányt érezzük akkor is, mikor azt vizsgáljuk, hogy tulajdonképpen miről is dalolnak a Vajdaság poétái [...] Nagyon kevés kivétellel ezek a versek Spanyol- vagy Oroszországban is íródhattak volna.”⁴ Jelzésértékű emellett, hogy *Isola Bella* című, 1931-ben megjelent regénye is egy távoli, elzárt adriai szigeten játszódik, miközben a két háború közötti jugoszláviai magyar avantgárd törekvésekről sem lehet semmi tájjellegűt elmondani. Ezek a szövegek valóban, bárhol íródhattak volna.

Ehhez képest a harmincas években már kialakulni látszik egy önálló, bácskai, bánáti és részben baranyai térrel kapcsolatba hozható közösségi azonosságtudat. Egyre több olyan művel találkozunk, amelynek szövegtere ezzel a már sajátjának vallott és mindenekelőtt megnevezett: folyókkal, városokkal, városrészekkel rendelkező térben részleteződik. „Vajmi kevéssé vigasztalta meg a hosszú kert, mely lenyúlt a régi Novi Sad békalencsés, férgektől hemzsegő elmocsarasodott és elnadasodott szennyvízelvezető árkáig, vagy távol a magas vasúti töltés a szinte folyton pöfögő fűtőházzal, csak a nagy Limán felé csíkozódó zöldje jelentett enyhülést szemének, mert a messzi, otthoni rétekre emlékeztette.”⁵ Az akkor még új, de már

---

³ Herceg János: Múlt és jövő. In: Kalangya 1941./ dec. 207.

⁴ Szenteleky Kornél: A vers a Vajdaságban In: Új életformák felé, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1999. 214.

⁵ Szirmai Károly: Endrey Kornél. In: Uő: Veszteglő vonatok I., Újvidék, Forum, 1990. 124.

tudatosan kisebbségiként definiálódó irodalom mindenestre egy addig még sohasem tapasztalt közösségi helyzetbe került, és természetes, hogy bizonyos időnek el kellett múltnia ahhoz, hogy annak megannyi aspektusával – a térbelivel egyetemben – szembesülni tudjon. A térrel való tartós azonosulást viszont a II. világháború térbeli átcímkezése lehetetlenítette el.

A II. világháború alatt

A negyvenes évek első felében egy mindenképpen releváns paradigmaváltásra került sor. Ennek irodalmi és irodalompolitikai lecsapódásai egyaránt voltak, emellett a Jugoszláv Királyságban élő magyarság térhez való viszonyában is egy erőteljes átstrukturálódás következett be. Az addig a Dunai-bánságban (Dunavska banovina) élő bácskaiak és a baranyaiak, valamint a Drávai-bánságban (Dravska banovina) levő muravidékiek Magyarországhoz, a szlavóniaiak és szerémségiek az NDH-hoz (a Független Horvát Államhoz), a bánátiak pedig közvetett módon a német birodalmi államapparátus hatalma alá kerültek. Az 1941-től a lap megszűntéig Herceg János által szerkesztett *Kalangya* szerkesztéspolitikájában ezalatt egy, a folyóirat sorsát végérvényesen megpecsételő térbeli szemléletváltásra került sor. Az új főszerkesztő – akinek 1945 utáni óvatossága, valamint élete végéig tartó politikai és közéleti visszafogottsága valószínűleg innen ered – 1941-ben, a Magyar Honvédség bevonulása után íródó első sorai így hangzanak: „*Köszöntjük az olvasót, hálatelt szívvel és csendes örömmel: magyar földön, magyar Bácskában.*”⁶ A folyóirat – inkább a megváltozott geopolitikai kényszerből és kevésbé Herceg János megfelelni akarásából adódóan – szinte néhány hónap alatt teljesen átalakul. „*Örömmel jelentem, hogy mifelénk a vásár, az országos sokadalom szépen megmagyarosodott ismét. A szerémségi szabók, a szlovén mutatványosbódék és a szerviánus szőnyegárúsok helyét magyar és székely népek foglalták el, a szegedi, halasi és bajai vámkapu őrei alig győzték a sok jegyet kiadni, míg a déli határban a vámosok lábukat lógatták az unalomtól. Ez is egyik fajtája a honfoglalásnak. A magyar honvéd, a magyar törvény és a*

---

⁶ Herceg János: Múlt és jövő. In: *Kalangya* 1941./ dec. 205.

*magyar kultúra megjelenését nyomon követte a magyar portéka és a magyar vásárok.*⁷ – írja Majtényi Mihály.

A Michel Foucault által is elemzett határsértés, és a keresztül-kasul kísértetjárta tér újracímkezésének lehetünk tanúi ebben a pár mondatban, de annak is, hogy milyen gyorsan cserélték le az addig helyzetszerűen kialakított kisebbségi magyar azonosságtudatot és annak topográfiai nyelvi kódját. A *Kalangyában* ekkor, a kor diskurzusának megfelelően, következetesen Délvidéket olvashatunk, amivel párhuzamosan még visszamenőleg is átértelmezik az „itthon” képét: „...ahogy a múlt század eleje és századunk letűnt két évtizede nevezte: *Vajdaságot*.”⁸ Még mielőtt az utolsó évfolyamokban inkább a nemzetiségek békés együttélését és az etnikailag semleges kölcsönös függőséget helyezte volna előtérbe, a *Kalangya* politikailag tudatos szerkesztéspolitikája 1941/42-ben szinte mással sem foglalkozik, mint az etnikailag definiált helyszínek, valamint az újbóli, Budapesthez fűződő viszony hangsúlyozásával. A térbeli valóságselemek így nem csak a budapesti (egyetemes magyar) legitimációs gyakorlat újbóli érvénybe helyezésének, hanem a „sorok között olvasható” territoriális utalásoknak (pl. megszállás, felszabadulás, stb.) is a láttelepe egyben. „*A felszabadulás után a belgrádi vagy zágrábi mestereknél tanuló ifjak is hazajöttek, Budapesten telepedtek le és most itt igyekeznek az egyetemes magyar művészi életbe bekapcsolódni.*”⁹ A térinterpretáció etno-kulturális alapokra való helyezését, és a heterogenitást tagadó nemzetállamban való gondolkodás Csuka Zoltán egyik könyvismertetőjében is jelen van: „*áttekintést nyújt a világ magyarságáról, s számba veszi, hogy honnan lehetne még magyarokat hazatelepíteni. Arra a megállapításra jut, hogy a hazatelepítés ügye ma már európai távlatot kap, s az utókor vonna felelősségre bennünket, ha a mai világtrendeződés nagyszerű folyamatával együtt a külföldön élő magyarság hazatelepítésének kérdését nem oldanánk meg.*”

¹⁰ A második világháború alatt tehát egy olyan viszonyrendszert állítottak fel, amely a jugoszláv hatalomátvétel után újra ellehetetlenítette, valamint újraértelmezésre kényszerítette a közösségi

---

⁷ Majtényi Mihály: Bácskai vásár In: *Kalangya*, 1942./ jún. 253.

⁸ Lévay Endre: A németiség helyzete a Délvidéken. In: *Kalangya*, 1942./ ápr. 162.

⁹ Csuka Zoltán: Fiatal délvidéki képzőművészek Budapesten. In: *Kalangya* 1942./ máj. 217.

¹⁰ Csuka Zoltán: Irodalmi szemle. In: *Kalangya*, 1942./ márc. 140.

identitás és tér viszonyát. A negyvenes évek második fele és az ötvenes évek eleje pedig pontosan ennek a felszámolásáról szólt.

A jugoszláv állapot

1945 után, a már idézett Herceg János és Majtényi Mihály a jugoszláviai (magyar) nyilvánosságának és hivatalos kultúréletének kialakításakor is jelen voltak. Az 1952-es III. Jugoszláv Írókongresszusról mindketten ehhez mérten számolnak be. *„A jugoszláv szellemi életnek egy része a vajdasági magyar irodalom is. A vajdasági magyarok történelmükben, kulturális és népi hagyományaikban talán jobban elütnek Jugoszlávia népeitől, mint azok külön-külön egymástól, de a magyar dolgozó törekvései ugyanazok, mint a szerb, a horvát vagy a szlovén dolgozó törekvései s ennél fogva a magyar íróra ezen a tájon ugyanazok a feladatok várnak, mint minden más jugoszláv íróra. Egy kisebb nyelvi egységnek, egy kisebb kulturális közösségnek vagyunk írástudói, népi és társadalmi egyenjogúságunk alapján azonban az egésznek szerves alkotóelemei. A vajdasági magyar írónak is meg kell találni művészi alkotásához a szabad, és független közlési formát, mert csak így érheti el népe érdeklődését s csak így biztosíthatja fennmaradását.”*¹¹ Majtényi Mihály is, aki ekkor már a *Híd* c. folyóirat felelős szerkesztője – legnagyobb mértékben Miroslav Krleža okfejtését követve – hasonló hangfekvésben ír ugyanerről. *„Analizálva a mai helyzetet a világban, amikor a polgári gazdaság strukturális krízise elvegyül a sztalinizmus krízisével és a háborús veszély varriánsával – az intellektuális felülépítményünk, amely még mindig a polgári értelmiségünk kulturális és nemzeti, konzervatív formuláin nyugszik, szintén krízisbe került. A rosszul megemésztett, esztétikai és formalisztikus baloldaliság után az intellektuális fölépítmény ismét a jobboldali tisztátalanság és letérés, a jobboldali regeneráció jeleit mutatja, azt a sötét ballasztot, amely ezt az országot egyszer már a katasztrófa tüzébe vitte.”*¹²

A jugoszláviai magyar irodalomba a jugoszláv helyszínek valahol a negyvenes évek végétől, de valójában az ötvenes-hatvanas évektől vonul be, egy olyan nemzedék által, amely már zömében az új államalakulatban szocializálódott. Az akkori térbeli imagináció így jól

---

¹¹ Herceg János: A művészet alkotó szabadságáról. In: *Híd*, 1952./ okt. 564.

¹² Majtényi Mihály: A harmadik írókongresszus. In: *Híd*, 1952./okt. 568.

körvonalazható az akkor induló *Symposion* (1961. dec. 21) és *Kilátó* (1961. dec. 3-ától) mellékletekben, amikor a szépirodalmi, képzőművészeti, kritikai megnyilatkozásokban meg kellett húzni a közösségileg értelmezett saját tér határait. Amennyiben összehasonlítjuk az előzőleg tárgyalt időszakkal, akkor érdekes mozzanat az akkori közösségi térbeli azonosulási háló központosításának és értelmezési irányának paradigmaváltása, valamint a megszállás-felszabadítás fogalompár felcserélése. A *Kilátó* második számában például egy érdekes beszámolót olvashatunk *Népfelszabadító harcunk a műalkotások tükrében* címmel és *Művészeink tárlata Belgrádban, a Néphadsereg Központi Otthonában* alcímmel. „A népfelszabadító harcok véres forgatagában, amikor az emberek érzései egyé forrtak, de ugyanakkor megtartották egyéni jellegüket, a gondolat és az érzelm hatalmas tettekre készítette embereinket, ugyanakkor művészeink alkotószellemét is sarkallta.”¹³ Az *Új Symposion*ban is ehhez hasonlóan már egy érett, megnyilatkozásában is nagykorú és egy teljességre törekvő identitásdiskurzussal találkozunk, a maga megnevezett művelődési intézményeivel, regionális köznyelvével, mitológiájával, de mindenekelőtt a lírába, prózába, drámába bevonuló azonosulási csomópontjaival egyaránt. Tolnai Ottó *Dosszié* című, 1970-ben az *Új Symposion*ban, a *Gerilladalokból* kiemelt versében jól látható, hogy hol olvassák a műveit:

„verseit

500 (vajdaság)

500 (beograd-zágreb)

500 (magyarország)

plusz 500 (nyugat)

kétezeren olvassák”¹⁴

A jugoszláviai magyarság szempontjából fontos Vajdaság megnevezése, valamint Magyarország és a Nyugat leválasztása mellett, a fontosabb városok is láthatóan kiemelkednek, majd törik meg a homogén, előzőleg üres teret. Domonkos Istvánnál az *1. Újvidéki elégiában* így láthatjuk a hatalom központjait és intézményeit is.

---

¹³ Ládi István: *Népfelszabadító harcunk a műalkotások tükrében*. In: *Kilátó* 1961./ dec. 10. 13.

¹⁴ Tolnai Ottó: *Dosszié*. In: *Új Symposion*, 1970./ 57. 17.

*„jeges hátán a duna
tegnap is leányt tartott
csupán egyszer az ifjusági tribünön
láttam hozzá hasonlót
még az entellektüel-vita idején
akkor sem voltam boldog s okos
meg esetleg belgrádban
a szakszervezeti otthon előcsarnokában”¹⁵*

A háború utáni nagy példányszámú sajtóorgánumok lehetővé tették közösség és tér jugoszlávként címkézhető együttes imaginációját. Az egyre cizelláltabb hangot megütő könyvismertetők és színikritikák, a társadalombírálati és szociografikus esszék, a politikai publicisztika egyértelműen a jugoszláv térre irányult, abból nőtt ki, és a visszacsatolás, valamint a legitimáló és szankcionáló gyakorlat is oda tért vissza. A térspecifikus szövegek hangsúlyos része az anyanyelvektől függetlenített jugoszláv kultúrtermékekről, a jugoszláv színházról, a jugoszláv filmről, a jugoszláv könyvkiadásról és a jugoszláv aktuálpolitikai döntésekről szól. Emellett ehhez a diszkurzív pozícióhoz kapcsolódtak természetesen a nyugati, a szovjet, a közel- és távol keleti kitekintések is. A belföldi és külföldi közösségek definiálhatósága az államhatároktól lett függővé, azok pedig már a negyvenes évek legvégén egyértelműsödtek. Az etnikumtól függetlenített Benedict Anderson által definiált elképzelt közösség egyik legszembetűnőbb példája Tolnai Ottó *Balaton* című verséből származik, amelyben jól látszik, hogy egy olyan helyszínről van szó, amely egy másik kollektív szubjektumhoz tartozik.

*„mindennek ellenére a magyar munkás nyaralása jóval szervezettebb
mert hát nekik is vannak munkásaik
és nekünk is vannak munkásaink”¹⁶*

---

¹⁵ Domonkos István: 1. újvidéki elégia. In: Híd, 1963./márc. 278.

¹⁶ Tolnai Ottó: Balaton. In: Új Symposion. 1967./29-30. 5.

Egyik előző publikációban már alaposan körüljárt jugoszláviai magyar diszkurzív pozíció¹⁷ alakította ki a régió magyarságának egyik legtagoltabb és eleddig egyik legtartósabb, leghosszabb ideig tartó térrel való azonosulási formáját, ugyanakkor részben emiatt, a többi határon túli magyar irodalommal ellentétben – az erdélyi, kárpátaljai vagy a felvidéki magyar irodalom mintájára – egyelőre nem beszélhetünk délvidéki magyar irodalomról. Ez a diskurzus egy összjugoszláv diskurzus volt magyar nyelven, ellentétben mondjuk a transzilvanizmus regionális, ám elsősorban etno-kulturális hagyományokra alapozott szempontrendszerével. A romániai magyar irodalom vagy a csehszlovákiai magyar irodalom létrehozói és fogyasztói nem azonosultak teljességében azzal a térrel, amelyre állampolgárilag jogosultak, hanem elsősorban azzal, amit nyelvileg is belaktak. Ez fontos különbség, még akkor is, ha a nyolcvanas évek második felétől Jugoszláviában is fokozatosan inkább ennek az esete kezdett fennállni. Az utóbbiak megmaradtak a nyelvi vagy etnikai identitáskonstrukciók mellett, míg az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek jugoszláviai magyar azonosulási hálója a JSzSzK teljességére rá tudott feszülni, kialakítván így egy olyan erős geo-kulturális tudatot, amely bizonyos alkotóknál még manapság is működőképes. Amikor viszont Jugoszlávia darabjaira hullott, pontosan ez a térinterpretációs stratégia futott zátonyra.

A posztjugoszláv állapot

Az előző korszakkal ellentétben a posztjugoszláv magyar irodalom legitimációs gyakorlata egyrészt a Kárpát-medence felé tekint, és itt nemcsak a centrum-periféria viszony változott meg, hanem a magyarországi-vajdasági-jugoszláv terek aránya is. Másrészt pedig részben megmaradt az áthagyományozódott nyugat-balkáni érdeklődési gyakorlat is. A tér meghatározásának iránya ugyanakkor szabad, pontosabban opuszfüggő lett. A térrel való azonosulás irányát, valamint a kilencvenes évekből eredő topográfiai zavart viszont még a kétezres években sem sikerült maradéktalanul megoldani, hiszen ugyanazokat a helységneveket jogosan címkézték így is és úgy is. *„Gondolom, ez a franciák és a flamandok között hasonló kérdés lehet, mint nálunk otthon a Subotica vagy Szabadka, Novi Sad vagy Újvidék, Stara*

---

¹⁷ Vö. Roginer: 2015.

Moravica vagy Bácskossuthfalva, Ostojićevo vagy Tiszaszentmiklós, Vrbica vagy Egyházaskér, Novo Orahovo vagy Zentagunaras, Bačko Petrovo Selo vagy Péterréve, Senta vagy Zenta (CEHTA, mi?), Bačka Topola vagy Topolya, Pančevo vagy Pancsova, Sremski Karlovci vagy Karlóca, Trešnjevac vagy Oromhegyes, Totovo Selo vagy Tóthfalu, Novi Bečej vagy Törökbecse, Smederevo vagy Szendrőd... Mons vagy Bergen... ”¹⁸

A hibridizált kötődésű nyelvi és identitásbeli mátrix mellett viszont kialakult egy erős etno-kulturális mag által legitimált térbeli azonosulási háló is, ebben viszont már egyértelműen nem saját közösségi térként jelenik meg Belgrád, Szarajevó vagy a dalmáciai szigetvilág, ugyanakkor minőségi változások következnek be Budapest, Szeged, Veszprém, Kolozsvár vagy Temesvár tekintetében. Ez a térbeli összemosódás ugyanígy egy személyes szinten is hibridizált lesz, miközben a személyes életrajz térbeli kötődései nem egymást kiegészítve, hanem inkább egymást zavarva, megkérdőjelezve jelennek meg.

*„a fesztivál nagy katalógusában nevem mellé
azt írták hogy Hungary/Hongaarse majd egy emilen azt
kérdézték nem inkorrekt-e ez így
s én válaszolni akartam írják kötőjellel
azt is hozzá még hogy Jugoszlavija/Joegoslavie
de végül is nem emileztem nekik
azon tűnődtem mire megérkezik emilem
jugoszlávia talán már meg is szűnik létezni
szerbiát írni meg viszont egyelőre még semmi kedvem
talán már meg sem is tanulom írni
legalábbis nálam már nem fog beidegződni a dolog
noha per pillanat koštunica jugoszláviájával szemben én
éppen djindjić szerbiáját támogatom
jóllehet láttam miodrag pavlović neve mellé azt írták
Servie/Serbia
vešovićnál pedig csupán csak azt hogy Bosnië/Bosnia*

---

¹⁸ Szabó Palócz Attila: Back to the studentske dane. In: Sikoly, 2006./7-8-9. 256.

*gondoltam végre legyek én is az ami mindig is voltam
hagytam a Hungaryan/Hongaarse-t”¹⁹*

A közösségi identitás térbeli vetületét, alrendszerként egy nagyobb struktúrához való felzárkózását, illetve a közösségi önkép kialakítását és egy tágabb keretbe való beépülését Balázs Attila *Kinek észak, kinek dél* című regényének címében is jól megragadhatjuk, de magában a regényben is, hiszen az adott térrel mindennemű hovatarozáson túl, mindenki úgy azonosul, elemeit úgy interpretálja, ahogy neki jólesik. A térbeli imagináció nem fűződik annyira egy központi irányítású politikai akarathoz, mint azelőtt, így fokozottan egyéni választás eredménye lesz. Ezt olvashatjuk Terék Anna *Külföld*²⁰ c. versében is. Már csak személyes, individualizált nézőpont kérdése, hogy – saját térként – ki hogyan viszonyul hozzá, hol húzza meg a határait, és mit vagy miket jelöl meg központnak.

A tér alapú közösségi kötődés dinamizmusa

Amikor egymás mellé helyezzük a fent említett mélyreható, strukturális változásokat hordozó évszámokat: 1920, 1929, 1941, 1944, 1992... láthatjuk, hogy egy önmagát többször, szekvenciálisan elképzelni kényszerülő közösségben olyan cezúrákat testesítenek meg, amelyek sorra megkövetelték a térhez való gyökeresen más jellegű viszonyulást. Emellett – ahogy azt a példákból is láthattuk – minden egyes térváltozással való azonosulás ideiglenes volt, mindazonáltal azt sem téveszthetjük szem elől, hogy ez Kelet-Közép-Európában inkább szabálynak tekinthető, mintsem kivételnek az utóbbi száz-százötven évben.

A XX. század során meglehetősen kevés olyan államalakulat volt, amelynek térinterpretációs kontinuum a geopolitikai válságok során ne sérült volna meg túlzottan ahhoz, hogy annak ne lett volna hatása az identitásdiskurzusra is. A tartós téralapú identitás értelmében Svájc, Franciaország vagy az USA kontinentális részével identitásukat kialakító szubjektumok

---

¹⁹ Tolnai Ottó: Ómama II. In. Ómama egy rotterdami gengszterfilmben.
<http://www.zetna.org/zek/konyvek/114/tolnai07.html>

²⁰ Terék Anna: Külföld. In. Magyar Szó – Kilátó. 2008./ júl. 19-20. 22.

így inkább a kivétel paradigmájaként fogalmazódnak meg, míg az Oszmán- és a Habsburg Birodalom vagy a Német Császárság területén, illetve később Jugoszlávia, Csehszlovákia, Románia, Németország vagy a Szovjetunió tagállamai esetében, majd ezek átalakulásával, a mindezek romjain keletkező antropológiai terek (Marc Augé) teszik ki az esetek túlnyomó hányadát. A határok meghúzása így Kelet-Közép-Európában egy nyelvi, felekezeti, etnikai heterogenitással való folyamatos kísérletezés volt, egy hatalomharc, amely óhatatlanul kisebbségi csoportokat hozott létre a határ mindkét oldalán, és amelyekkel így általában egy, az állam határán belüli vagy azon túli közösség vállalt (vagy rosszabb esetben nem vállalt) szolidaritást. Ezáltal a kisebbségi/regionális irodalmak – így a jugoszláv vagy posztjugoszláv magyar irodalom is – önmagukat mindig valaminek az alrendszerként határozták meg. Mivel nem beszélhetünk teljesen önálló rendszerekről más irodalmakon belül, ezért inkább az volt kérdés és még mindig az, hogy minek az alrendszere, hogy ki legitimálja az értékeket, ki határozza meg a centrum-periféria viszonyt, valamint azt is, hogy az adott hatalomgyakorló elit melyik nagyobb döntéshozói struktúra/struktúrák hierarchiájában foglal helyet. Az alrendszer hovatartozását valamint a térrel való, utólag rendre ideiglenesen megfogalmazódó azonosulását is, a koroknak erre a kérdésre adott eltérő válaszai szabták meg.

Amint az már a példákból is látható, a XX. század közösségi identitásainak elsősorban a monoetnikus térigénylés állított csapdát, ez viszont áthagyományozódott a XXI. századra is. A posztmonarchikus és posztottomán tér huszadik századi nacionalizmusai, a XIX. század folyamán létrejött nyugat-európai államok mintájára, ugyanolyan (etnikai, vallási, nyelvi, stb.) kizárólagosságra törekedtek.²¹ A nagyjából egy időben, esetenként csak néhány évtizedes eltolódással színre lépő nacionalizmusok és Eric Hobsbawm által kitalált hagyományoknak nevezett heterogenitás viszont ritkán oltotta ki a sajátként értelmezett térben levő „másikat”, inkább csak kihegyezte egyiket a másikkal szemben.²² Az egymás ellen dülő közösségi identitások hagyományai így – az őket életben tartó közösségek által – ugyanarra a térre formáltak igényt. A multietnikus, multikulturális Kelet-Közép-Európa így erőszakkal, egy sor olyan állameszmét akart alkalmazni, amelyet már másutt is csak erőszakkal és különféle adminisztratív tiltó-mechanizmusok útján tudtak a hatalmi elitek érvényesíteni, másrészt pedig

---

²¹ Vö. Tripković, 1997: 17.

²² Vö. Hobsbawm-Ranger: 1983. 1.

saját demográfiai valóságának mondott ellent. Hasonló problémakört hordozott magában a gyarmatbirodalmak felszámolása is, így hasonlóan kétséges kimenetelű térinterpretációkkal és azonosulási válságokkal találkozunk a posztkoloniális irodalmakban is.

Az ideiglenességet életre hívó csapda ilyen értelemben nem más, mint a heterogén nyelvi, etnikai, kulturális térben levő, kisebbségi és többségi paradigmákat fázisszerűen felcserélő közösségek egymásnak ellentmondó és egymást átfedő térértelmezései, majd ezen értelmezések agresszív működtetése. A vajdasági magyarság huszadik századi története ebben az értelemben a térhez kötődő, egy önmagát kultúrpolitikai alrendszerként láttató elképzelt közösségnek a története (is), amely paradox módon pont azért kényszerül ismételten újrafogalmazódni, mert közösségi identitását egy folyamatosan változó és egyetlen tételes egységként meghatározott tér alapján alakítja ki. Ugyanakkor, ahhoz, hogy a pusztá szubjektumok halmazából egy meghatározott térrel azonosuló közösség létrejöhessen, az adott tér geopolitikai interpretációjának a folyamatossága szükséges, a Duna-Balkán régióban ez viszont mindmáig, nem adatott meg, néha még egyetlen nemzedéknyi időre sem. A változékony térértelmezésekhez tartozik emellett a tér ideológiai címkézése is, amely viszont csak akkor működőképes, amikor azt egy politikailag hosszútávon motivált társadalmi konszenzus legitimálja, ezért amikor az megváltozik, a térrel kapcsolatos azonosulási stratégiák is szemléletmódot kényszerülnek váltani. Ez legszembetűnőbben – a szimbolikus térfogalás „megszállásának” és „felszabadításának” szóhasználatában – a második világháború alatt és után következett be egyetlen évtized alatt többször is. A vajdasági magyar publicisztikában például ezt a két fogalmat ugyanazon közösség (esetenként ugyanazon szerző) használta, ugyanazon teret jelölve vele, azzal a különbséggel, hogy 1941-től az egyik, míg 1945 után egy másik állam- és közösségalkító ideológia szolgálatában – mint utólag kitudódott, mindkettőt ideiglenes jelleggel.

Amint látjuk a jugoszláviai magyar irodalom viszonylatában, szűk értelemben vett kisebbségi (problémákat felvillantó, azzal foglalkozó, valamint adminisztrációjában és kiadói tevékenységében is hangsúlyosan arra törekvő) irodalomról pontosan azokban az években beszélhetünk, amikor a közösségi identitás átstrukturálódik, és egyben megmutatkozik a megélt tér újrafogalmazásának az igénye is – ez pedig a második világháborút megelőző, és az azt követő évtizedben valamint a kilencvenes években zajlik. A kisebbségileg tudatos, nyelvi, etnikai, kulturális nyomás alatt keletkező, átpolitizált és elsősorban közösségileg megnyilvánuló

irodalom képét körvonalazták Deleuze és Guattari is a *Kafka, avagy a kisebbségi irodalom felé c.* könyvükben (2003). Olyan évtizedekről van szó, amikor újfent körül kellett járni a belakott tér kérdéskörét, amikor az azonosulási hálóban címkézni kellett az odatartozó helyszíneket, az onnan kikerülteket pedig kirekeszteni az újonnan kialakított heterogén külsőségek közül. Érdekes, hogy ezt mindhárom esetben a nyelvi deterritorializáció szigorú tiltásai alapján kellett elvégezni. Úgy kellett azonosulni az új térrel, hogy annak elemeit például nem a stigmatizált anyanyelven, hanem államnyelven kellett beépíteni (Szabadka helyett Szubotica), de voltak olyan terek is, amelyeket teljesen a tabu, és a róluk való hallgatás határozott meg (Goli Otok). Egy közösségi identitás öfenntartó rendszerének megkonstruálásánál, a kisebbségi nyelvi megnyilatkozásokban – ahogy azt a szerzőpáros a prágai német nyelvű irodalom kapcsán is megemlíti – kiemelt jelentőségre tett szert az a kollektív és a politikai jelleg, amely a másoktól való elkülönözödést és a másokhoz való hasonlóságot kísérelte meg körvonalazni, majd ezek alapján kialakítani az új közösségi azonosulási mezőket. Ezek a sajátságok, bár jelen vannak az említett három évtizeden kívül is – hiszen nem kerülhetnek elő a semmiből és nyomtalanul sem tűnhetnek el –, jelentőségük, hatásuk és arányuk nagymértékben elhanyagolható.

Lévén, hogy a helyszínekkel való azonosulás az utóbbi két-három évtizedben fellazult és párhuzamos, mondhatni mozaikszerű kánonok, valamint Howard S. Becker által művészeti világoknak nevezett, szintén párhuzamosan létező koprodukciós hálózatok alakultak ki,²³²⁴ Jugoszlávia szétagolódása után részben vagy csonkult formában továbbélnek mindazok a kánonok és művészeti világok, amelyek az előző korokban is léteztek. A magyar irodalom posztjugoszláv terében felszámolódik az addig természetesnek vett egységesített központosítás. A közösségi identitások, rizóma-kánonok, művészeti világ-maradványok és individuális térviszonyok mentén csoportosulnak. Máshogy látja a teret Tolnai Ottó és Aaron Blumm, Végel László és Tari István, Terék Anna és Jódal Kálmán, Németh István és Bozsik Péter. Ezek az egymástól távol eső példák szemléltetik azt a szétagoltságot, amely az előző korszakokban kevésbé volt jellemző és nem is lehetett ilyen szélsőséges. Ugyanakkor nem foghatunk mindent a posztmodern irodalmi sajátságokra, és nem csak Jean-François Lyotard nagy elbeszéléseinek végéről vagy a Jürgen Habermas által felvázolt posztmodern állapot monádszerű létéről van szó,

---

²³ Lásd: Szirák, 2000.

²⁴ Lásd: Becker, 1982.

hanem a téralapú identitáskonstrukciók azon létrehozhatósági fokáról, amelyek egyre kisebb, sőt digitálisan virtuális közösségeket tesznek lehetővé, és amelyeknek térismeretére egyre nagyobb hatást fejt ki a vízszintes és függőleges mobilitás, de ezáltal a terek megtapasztalásának lecserélődési dinamikája is. Ahogy az euro-atlanti kultúrában, a Duna-Balkán régióban is egyre cseppfolyósabbakká lesznek a késő-modern társadalmi kötelékek, a térrel való azonosulási háló pedig ehhez mérten individualizálódik. Zygmunt Bauman is kiemeli, hogy már nem egy születéssel örökölt identitás szükségszerű elfogadása, hanem a mobilitás adta lehetőségek és a szabad választások sorozata általi létrehozása a tét.²⁵ A szubjektum kiválaszthatja azt a közösséget, amelynek legitimációja által a térrel azonosulni kíván, és amely így nemcsak párhuzamos kánonok értékeit hozza létre, hanem az egymástól teljesen függetlenített, megkonstruált helyek halmazát a körülötte elterülő homogén, tőle már idegen, számára teljesen közömbös térkontinuumban. Holott a legtöbb esetben ugyanarról a térről van szó, csak más nézőpontból.

Összefoglalásként azt lehet elmondani, hogy a jugoszláviai magyar értelemben vett antropológiai helyszínek létrehozása – amelyeket Marc Augé a vele való azonosuláshoz, történetiséghez és általa képviselt kapcsolatnyalábokhoz köt – azért volt ideiglenes, mert a közösségi identitásból hiányzott az a politikai folytonosság, amely a teret tartósan egyértelműsítette volna. Ennek hiányában az azt benépesítő közösségeknek, annak nemzedékről nemzedékre történő fázisszerű reinterpetációjával kell bajlódnia, miközben Hayden White retrospektív racionalizációjának és Jean Baudrillard szimulációjának különös egyvelegét kovácsolták össze gyakorlattá. Ezáltal egyrészt szelektálva a közösségi térhez kötődő kapcsolatokat, miközben időben visszafelé át is értelmezték őket. Másrészt pedig szimulálva azokat a kötődéseket, amelyek nem is léteztek, áthidalva így azokat az azonosulási csomópontokat, amelyek között soha nem is volt kapcsolat. Minden válság azért vezetett egy csapdán át egy újabb válsághoz, mert az adott ideológiai pillanatban nyugvópontra jutott térben úgy szimulálták az összetartozást, hogy azt egy utólag megkonstruált, lineárisnak feltüntetett narratív kontinuum részeként, annak utolsó, jelen idejű, de jövőorientált fejezeteként kezelték. Így, amikor a tér a megannyi adódott alkalom során szétagolódott, egy új kontinuum megkonstruálásához kellett látni, amelyet egy újonnan elképzelt közösséggel kellett

---

²⁵ Vö. Bauman, 2000: 32.

benépesíteni, mégpedig egy olyan térben, amelyet szintúgy újonnan kellett heterogénné tenni, mégpedig feltétlenül tagadva az előző heterogenitását. Az összetartozás szimulálásával és a közös előtörténet imaginációjával ugyanakkor nem lett volna gond, ha adottak lettek volna azok a közösségalkító térbeli előfeltételek, mint más államok esetében. Ezzel szemben egy sor válságállapottal állunk szemben, miközben maguk az eredendően amorf közösségek és helyi hatalomgyakorló elitek az általuk benépesített teret állandónak és tagolatlannak tekintették, holott korántsem volt az.

Kánonalakító normarendszerek

Egy irodalomtörténeti, művelődéspolitikai vagy esztétikai eszköztár hierarchiájának kialakítása többek között a hatalmi viszonyok, az aktuális bel-és külpolitikai helyzet, valamint a döntéshozó hatalmi elit lenyomata is egyben. A folyamat – amely alapján a strukturálódás zajlik –, ilyen értelemben nemcsak az integrálandó elemek begyűjtéséből, majd fokozatos, közösségi elfogadtatásából áll, hanem abból az elhagyásból is, amely – a leendő koherens kép érdekében – a tervezetthez képest idegen/zavaró elemeket kimetszi és, amely a másságot valamilyen módon feldolgozza, vagy sok esetben kizárja. Hosszútávon az így kialakított kánonok hatnak ki az oktatásra, a napi politikára, a művelődési életre, a szabadidőprogramokra, az ünnepek mitológiai hátterére, vagyis a közösségi-, de bizonyos fokig még a magánélet cselekvési vektoraira is. 1945 és 2010 között így beszélhetünk több különböző nemzetfogalomról, állameszméről, államépítési modellről, közösségi önszerveződési módról, idő-, tér- és történelemszemléletről, hivatalos igazságfogalmak halmazáról, valamint arról a két normarendszerről, amely *független változóként* ezekre alakító erőként hatott, illetve máig is kifejti hatását. A vizsgált időszakban két ilyen kánonalakító normarendszerrel van dolgunk és mindkettő nyomot hagyott az irodalomban megmutatkozó térrepresentációkon is. Két olyan, a felszín alatt működő teret, időt, nézőpontot, ideológiai töltetet, mitológiai elemeket szabályozó mechanizmust tapinthatunk ki, amely közül a II. világháborútól a kilencvenes évekig hatását kifejtő munkafogalomként a „*testvériség-egység*” normarendszerének, míg a másikat, amely azután következett a „*nemzeti-hagyományok*” normarendszerének nevezhetünk. Az elsőt 1945-től számíthatjuk, míg a második

fokozatosan foglalta el helyét a nyolcvanas évek végétől napjainkig. Érintőlegesen mindkettővel foglalkozni kell, hiszen a közösségi térbeli imagináció tekintetében mindkettő kulcsfontosságú szerepet tölt be. Ludwig Wittgenstein után szabadon úgy is fogalmazhatunk, hogy előre kialakított normarendszerként mindkettő szabályozó erővel hat(ott) mindarra, aminek esete az adott pillanatban fennál(t). Ezek a normarendszerek, miközben független változókként áthatották a hivatalos politikai, társadalmi, kulturális, stb. valóság minden regiszterét alakították ki azt, ahogy a világról beszélni lehetett.

A jugoszláv – ilyen értelemben a kollektív jugoszláviai magyar – geo-kulturális identitás létrehozásához egy olyan képletet kellett kialakítani, amely a szövetségi államon belüli szolidaritást helyezte előtérbe az államhatárokon átívelőkhöz képest – részben függetlenül így azokat a nacionalizmusok előéletéből származó etnikai kerettől. Egy olyan normarendszert kellett tehát kialakítani, amely valamiféle belső motor gyanánt hat majd alakító erőként arra vonatkozólag, hogy mi kerül bele a hivatalos kánonokba, és mi nem – a JSzSZK esetében ez a „testvériség-egység” volt. Ez volt az a meta-nyelv, az a metaforahalmaz, amelynek lengőmozgásával szinte önműködően szabályozni lehetett az értékhierarchiát, és amelynek felszámolásával az államalakulat kulturális csoportidentitása is magába omlott. Ezáltal konstruálták meg a tények jelentését, értelmezési irányát és a tabuk határait. Ugyanakkor, ami az általa életre hívott diskurzusnak belső koherenciáját, erő kifejtési potenciálját veszélyeztette volna, az már a negyvenes években nem került bele. Az a kulturális narratívákat szabályozó mechanizmus, amely az etnikai, nyelvi, kulturális, bizonyos fokig még vallási sokféleséget és férfi-női egyenjogúságot is magába építette – az ideológiai másságtól elfordult, nem dolgozta fel, felbukkanásakor pedig teljességében tagadta és inkább kirekesztette. Viszont ezért nem tudott vele megbirkózni akkor, amikor ezek a felhangok túlon túl is felerősödtek.

A „testvériség-egység” még mielőtt a nyolcvanas évek végére pusztán szókapcsolattá fakult volna, egy erőteljes, kánonalakító meta-nyelvként működött. Lehetővé tette így, többek között Jugoszlávia etnikumok feletti kultúridentitását is, amely a különféle módon széttagolt egységek tervezésén belül szolidaritásával kiterjedően a többé-kevésbé kiegyenlített fejlődést, és amely a központi hatalma(ka)t feljogosította a javak begyűjtésére és újbóli elosztására, valamint a részben különálló térbeli egységek többé-kevésbé kiegyenlített gazdasági fejlesztésére. Segítségével emellett, az azelőtti évtizedekhez képest, az állampolgárok térbeli

imaginációja is sokkalta kiterjedtebb volt. A művelődéspolitikai kánon pedig a korabeli területi sokféleség kulturális megnyilatkozásainak összességéként jött létre. Ez a normarendszer nagyban hozzájárult a közoktatás fejlesztésének mikéntjéhez, az egyetemi központok kapcsolathálózatának működtetéséhez és az egyetemi hallgatók belföldi peregrinációjához, a második világháború kollektív traumáinak társadalmi megkonstruálásához és azok értelmezéséhez. A szövetségi államalakulat sajátos szocialista megoldásaként viszont, pontosan ennek a hiánya vezetett a Jugoszláv Néphadsereg belső felbomlásához is már a polgárháború legelején. Ezzel tudta állampolgárait motiválni és szolidaritásra bírni, ezzel alakította ki a Jürgen Habermas értelmében használt nyilvánosság szabályozó értékhierarchiát, de a közösségi kohézióknak is ez volt az egyik legfontosabb szervezőelve.

A „testvériség-egység” normarendszerének jelentőségét növeli, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság²⁶ 1963-as és 1974-es Alkotmánya szó szerint, már első bekezdésében rögzíti. Formailag változatlanul jelen van egészen 1992-ig, és bár a nyolcvanas években tartalmilag kimerülni látszik, a szókapcsolat fétis-karaktere és egyfajta jugoszláv márkanévvé alakulása sajátos népszerűséget kölcsönzött neki elsősorban bel-, de bizonyos fókig még külföldön is. Ugyanilyen formában jelenik meg az 1975-ben Belgrádban kiadott Politikai enciklopédia szócikként is, amely az etnikai és vallási különbségek felett álló *programként* tekint rá.²⁷ Közéleti és politikai kohéziós erejét már a negyvenes évek végének nyelvében észlelhetjük (első komolyabb sajtóbéli megnyilvánulása az 1948-as Tito-Sztálin szembehelyezkedésre tehető, amikor a szocialista internacionalizmus belső, jugoszláv ellenpólusaként nyer végső formát), kultúrpolitikai hatását viszont inkább az ötvenes, hatvanas és hetvenes években fejtette ki. A „testvériség-egység” identitásteremtő imperatívusza a jugoszláv sokféleség és a kölcsönös függőség legtagabb elfogadtatásában, az etnikai és vallási különbségek múltba helyezésével, továbbá a függőleges társadalmi tagoltság stigmájában és lehető legkisebbre csökkentésében mutatkozott meg. Egy olyan társadalom-politikai modell jövőképét alakította ki, amelynek vízszintes tagolódása a különbségekben nem csorbát vagy

---

²⁶ Jugoszlávia - Demokratikus Föderatív Jugoszláv Köztársaság (1943), Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság (1946), Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (1963), Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (1992), Szerbia és Montenegró (2003-2006). A kontinuitás jegyében ezért a jugoszláviai magyar szókapcsolat mellett döntöttünk.

²⁷ Vö. Srdić (szerk.): 1975. 92.

hiányosságot látott, a függőleges megoszlást pedig az állami tőke előjogaival és a rendi társadalom, valamint a magánkézben levő nagytőke felszámolásával a közeljövőben megoldandó kérdésnek tekintett. A diskurzus tehát, igyekezett féken tartani a lakosság függőleges és vízszintes tagolódásából eredő feszültségpotenciált, a többi szocialista államalakulathoz képest pedig – az etnikai önrendelkezés jogán, de a közsféra etnicizálódásával szemben – ideiglenesen még integrálni is tudta az ország területén élő, különböző számarányú közösségek többségét.

A „testvériség-egység” emellett a közösségi identitás többretegűségének redukcióját célozta meg. Egyrészt jelen idejűvé tette azt, lehámozva róla a vallási és nemzeti historizálás múlt-perspektíváját, másrészt eltávolítva mindazokat az identitáselemeket, amelyek a munkamegosztást vagy a társadalmi osztályhoz való tartozást jelölték volna, miközben elvszerűen kialakította a térségre jellemző, sajátos építészeti-, öltözködési-, film-, képzőművészeti-, zenei-, és így többek között az irodalmi kánont is. A jugoszláv irodalmak pontosan a közös nyilvánosság, a közös intézményrendszer, a közös mitológia, a közös popkultúra miatt hasonlítottak nagyban egymásra, így irodalmi kánonjaik is egymás mintájára álltak össze és irodalomtörténeteik is így íródtak. Amikor viszont ez a szókapcsolat kimerült és inkább már csak önnön karikatúrájaként jelent meg, nem tudta ellátni azt a kohéziós szerepet, amelyet egy szétagyólódó kollektív identitás magával hozott. A disszertációban a negyvenes évek második felétől a kilencvenes évekig létező kollektív szubjektumot nevezem annak a geokulturális identitásnak, amely a testvériség-egység meta-nyelve nélkül sehogy sem jöhetett volna létre.

A több tekintetben is átmenetinek tekinthető kilencvenes évek módosulásai után, a kétezres években Budapesten (2011.) és Belgrádban (2006.) is új alkotmányt írnak, ami ez esetben azért jelzésértékű, mert egyrészt szövegszerűen rögzíti azt a tényállást, amely megírásának pillanatában fennállt, másrészt pedig normatívumként kijelöli az elkövetkező időszak irányelveit. A két szöveg emellett, inherens módon tartalmazza, és egyben legitimálja azokat a kulturális narratívákat is, amelyek kölcsönhatásai az előzőeket leváltva egy új értékhierarchia szabályrendszerét hivatottak alakítani. Ugyanakkor, ez nem egy kizárólagosan magyar, sem egy posztjugoszláv jelenség. A kelet-közép-európai államokban ehhez hasonlóan sorra megváltoztak a politikai valóságok, miközben a poszt-szovjet térség mellett, a nyugat-európai államok közléte is fokozottan etnicizálódott és jobbra tolódott – eleinte kisebb

mértékben, majd a 2010-es években egyre inkább. Ennek nyomán pedig az irodalmi, képzőművészeti, színházi, oktatási kánon, a tömegtájékoztatás nyelve, a szimbolikus és mitológiai apparátus, a sajtó, az ifjúsági szubkultúrák, és a nyilvánosság tartalmi vetülete egyáltalán gyökeresen megváltozott. A posztjugoszláv tájegységek magyarsága természetesen része ennek a folyamatnak. Szombathy Bálint egyik, a kétezres évek közepén íródott szövegének például azt a címet adja, hogy *A nemzetlenségtől a nemzetiesig*. Az esszé szerű, képzőművészetről szóló írás azzal foglalkozik, hogy miként bukkant fel a nemzettel kapcsolatos kérdésselvetés a (poszt)jugoszláv magyar nyilvánosságban, hogyan artikulálódtak ezek a mozzanatok és mi az, ami keretbe tette, majd formát adott egy ilyen jelenségláncolatnak. „*A kisebbségi létről történő gondolkodás markánsabb megnyilatkozásai meglehetősen új eredetűek a vajdasági (szerbiai) magyar képzőművészek körében. A titóista korszak társadalmát a viszonylagos jólét és a nemzeti-nemzetiségi problematika valós traumatikus pontjainak részbeni eltakarása jellemezte, miközben az egypárti hatalom formális értelemben meghirdette az államalkotó nemzetek (szerbek, horvátok, szlovénok, macedónok, montenegróiak és bosnyákok), valamint a nemzetiségek (olaszok, románok, ruszinok, szlovákok, magyarok stb.) egyenjogúságát.*”²⁸

A „nemzeti hagyományok” normarendszerének alapjait többek között a közös nyelv, a közös szimbólumok, a származástudat hangsúlyozása, a közös politikai kultúra és a néphagyomány alkotják, miközben fokozottan múltorientált. A „testvériség-egység” időszemléletével szemben, amely az emlékezés helyeit, szimbólumait, hőseit, történeteit elsősorban a kiterjesztett, folytatólagos és ciklikusan megújuló jelenben, az időtlen mában szétszórt elemek halmazából meríti (amely idővel lehet, hogy részben múltorientált lett volna, de erre Jugoszlávia esetében nem került sor), addig a „nemzeti hagyományok” meta-nyelve egy múltba tekintő, heterogén és lineáris időszemléletet részesít előnyben. Míg a „testvériség-egység” Jan Assmann kommunikatív emlékezetét, addig a „nemzeti hagyományok” a kulturális emlékezetet részesíti előnyben. Egyik alapművelete az historizálás, amely által az előző diskurzus jelenorientáltságához képest a régmúltból, a nemzeti elő-időkből a közelmúltig tartó szemléletmódot honosít meg. Mindeközben a pillanatnyi tényállást nem egy, a jövőben megvalósuló állapot első fejezeteinek egyikeként, hanem egy lineáris történet, előzmények

---

²⁸ Szombathy Bálint: *A nemzetlenségtől a nemzetiesig*. In: *Híd*, 2006./ápr. 69.

sorával bír, időben utolsóként elhelyezendő részeként kezeli. A jelen nem csupán a tettek színhelye, hanem egy szükségszerű és lényegében láthatatlan közjáték múlt és jövő között. Rendeltetése az, hogy összekösse az időtlen nemzeti múlt helyszíneit, hőseit és azok tetteit – az ideálok világát a jövővel, miközben mindkettőt evidenciaként kezeli. Amennyire az előző korszak idegenkedett a múlttól, annyira – vagy talán még jobban – viseli az utóbbi magán a történelem terhét. Nem a munkamegosztás vagy a különféle társadalmi törésvonalak mentén megosztott csoportok örökös jelenben szétszórt, ciklikusan és párhuzamosan megújuló történeteire, hanem az időben egymáshoz láncszemekként kapcsolódó jelen tényállást bizonyítandó eseményekre összpontosít. Minél kevesebb többértelmű és elvarratlan mellékszálal. A történetben pedig, természetesen azok a nemzeti szempontból is fontos helyszínek, arcélek és időpontok szerepelnek, amelyek összefüggő ok-okozati viszonykényt erősítik a jelenlegi, továbbá a jövőben megerősítendő közös eredetet és politikai mitológiát, összekötve így a múltat a jövővel, a hagyományokat az elvárásokkal és egyben kompozíciós módszerként leváltván az előző diskurzust a jelenlegivel.

The Ethnic Origins of Nations c. könyvében Anthony D. Smith több helyütt is kitér az etnikailag szerveződő közösségek alapját képező származástudatra. Jelen esetben ez összefüggésben áll az államszervezés ún. „keleti formájával” (nation-to-state), amely során egy már meglévő etnikai közösség szerveződik állammá – ellentétben Jugoszláviával, ahol előbb létesült az állam, majd csak utólag az önmagát jugoszlávként (és nem egy társadalmi szerződés különálló etnikumainak halmazaként) látó kollektív szubjektum. A „nemzeti hagyományok” normarendszere pontosan ezt, az etnikai alapokra helyezett közösséget helyezik előtérbe, annak organikus összetartozásával, származástudatával, valamint alapképletében egy kiterjesztett családhoz hasonlatos szinergiájával együtt. Fontos szempontként szerepel a vérségi kapcsolat, a családi összetartozás, valamint a nemzetnek, mint rokoni, nemzetségi fogalomnak a meghonosodása. A genealógiai kapcsolathálózat hangsúlyozása ugyanakkor politikai, gazdasági és sokszor, katonai dimenziót is kap, és valójában ekkor válik operatívvá. Ennek a nemzetfogalomnak az egyik jellegzetessége emellett az is az, hogy önmagát elsősorban nem egy gazdasági, politikai vagy területi szükségszerűség társadalmi szövetségeként látja, hanem olyan közösségek mozaikszerű összességének, amelyek származásuknál, „sorsuknál” fogva összetartoznak. Ebből a szempontból sokban hasonlít a XIX. század második felének és a XX.

század első felének társadalmi önszerveződésére. A jugoszláviai magyarság tekintetében pedig, ebben a korban határozza meg a folyamatosság másik hídfőjét, míg magát az 1945 utáni és a kilencvenes évek előtti állapotot egyfajta hiba- vagy legalábbis diszkontinuitásként látja – azzal, hogy sokszor figyelmen kívül hagyja azt, hogy a XIX. századi „állam” és „nemzet” fogalmak merőben különböznek azok XXI. századi megfelelőitől. A „nemzeti hagyományok” egyik velejárója az állampolgárság és az etnikai hovatartozás kategóriájának a kiegyenlítődése. Az állampolgárság megléte vagy hiánya ilyen értelemben, eredendően nem a közös jogok és kötelezettségek, hanem a közös ősök felvállalásából eredeztethető.

A meta-nyelv egyik alapvető támpontjával a kulturális emlékezet szolgál. Egyre fontosabb szerepet tölt be a néphagyomány, a származástudat, a nemzeti hősök, helyszínek és az ókori vagy középkori eredetmítoszok, amelyek miatt sokszor diplomáciai fennakadások is keletkeznek (gondoljunk csak a görög-macedón feszültségre Nagy Sándor alakja miatt). Egyre szélesebb körben terjednek el az etno-kulturális szimbólumok, minták, trikolórok, miközben szinte tömegjelenséggé válnak a stilizált, XXI. századi divathoz és műszaki követelményekhez szabott, különféle népviseleti elemeket ötvöző használati cikkek. Az új normarendszer a társadalom minden megnyilvánulásában érezteti hatását. Nem véletlen, hogy magyar nyelvterületen ezekben az évtizedekben fokozott figyelmet fordítanak a rovásírásnak, vagy szerb nyelvterületen a cirill betűknek. Ugyanakkor, a „nemzeti hagyományok” előtérbe kerülésével a kulturális emlékezet is része lesz a politikai retorikának, ahol mobilizáló erővel hat. Amíg az előző diszkurzív mező olyan kánonokat alakított ki, amelynek nyelvi-etnikai bázisa, valamint a kortárs magas- és ellenkultúra halmaza csak részben fedte egymást – sőt, legtöbbször egymástól teljesen függetlenül létezett –, addig a jelenlegi következetesen arra törekszik, hogy ezt a két halmazt maradéktalanul összemosza, és ilyen értelemben a kulturális javakat is egy nyelvűsítse.

Az „anyaország” és az „anyanyelv” rendkívül fontos helyet tölt be ebben a diskurzusban, ellentétben az előzővel, ahol az első meg sem jelent, míg a másikkal csupán funkcionális-operatív szerepet tulajdonítottak. A nyelv mint kulturális marker mellett a XXI. század kelet-közép európai etnikumai számára kulcsfontosságú mozzanattá nő ki a felekezeti hovatartozás is (gondoljunk csak a szerb-horvát-bosnyák törésvonalra). Ennek fényében – és ezt a helyszínek reprezentációjában megmozgatott kulturális narratíváknál látni is fogjuk – a vajdasági magyarság és a kárpát-medencei magyar közösségek összetartozása nemcsak a nyugati kereszténységgel

fonódik össze, hanem azzal a keresztény Európával, amelyhez kulturálisan is már egy évezrede kötődik. Hasonló módon jelennek meg a vallási aspektusok más etnikumoknál is, például a szerbeknél, a montenegróiaknál vagy a bolgároknál, akik Moszkvával és a keleti kereszténységgel keresik az összhangot.

A „testvériség-egység”, a megkérdőjelezhetetlen ideológiai egyöntetűség mellett, az államhatárokon belüli heterogenitást hangsúlyozta. Amíg a hivatalos propaganda kohéziós erőként tüntette fel az etnikai és nyelvi sokféleséget, addig – szekuláris államként – a vallási különbségeket igyekeztek minél inkább elfojtani, a kulturális különbségeket pedig az integráció hivatalos csatornáin keresztül kölcsönös függőségként és az együttműködés erősségeként feltüntetni. Legalábbis hivatalosan. A „nemzeti hagyományok” normarendszere ezzel szemben a XX. században meghúzott határokon átívelő etnikai homogenitást helyezte előtérbe. A sajátjának címkézett térben az adott etnikum nem egynek látja magát a sok közül, hanem az egyetlennek – lett legyen szó koszovói albánokról, boszniai szerbekről, ukrainai oroszokról vagy esetünkben a Kárpát-medence magyarságáról. Ilyen értelemben – amellett, hogy az etnikai megkülönböztetést lényegi referenciájaként kezeli – politizálja is, és mobilizáló erővel ruházza fel azt. A szerb-horvát vagy a szerb-bosnyák törésvonalak mentén való széttagolódás (hogy csak a legvéresebbeket említsük, de ide sorolhatók a bácskai magyar-szerb villongások is) pontosan ennek a különbségnek a politizációján múlik. A közösség ezáltal viszont, már elsősorban nem a nyelvileg, kulturálisan, gazdasági fejlettség szintjén, politikatörténetileg és még megannyi más módon heterogén posztjugoszláv térséggel vállal szolidaritást és keres kapcsolódási pontokat, hanem a nyelvileg többé-kevésbé homogén kárpát-medencei magyar közösségekkel. Amennyiben Vajdaságot, mint adminisztratív egységet vesszük példának, akkor szembetűnik az, hogy a kilencvenes éveket megelőző közsférával ellentétben a kétezres évek sok tekintetben heterogén terepén már nem egyetlen közös nyilvánosságról és annak nyelvi alrendszeiről van szó, hanem annyi nyilvánosságról, ahány etnikum azt belakja. Egyre kevesebb átfedéssel és átjárási lehetőséggel. Ezzel egy időben pedig, ugyanannyi egymástól független hivatalos igazságfogalomról, értékhierarchiáról, kialakított hagyományokról, szimbólumrendszerről... Amíg a „testvériség-egység” által létrehozott belső keringésű rendszerben a külön etnikumokhoz tartozók (magyarok, szerbek, ruszinok, szlovákok...) egymást jugoszlávokként is felismerték, addig ugyanott, néhány évtizedre rá ezek már egyre kevesebb kritérium alapján tekintik egymást

ugyanazon kollektív szubjektumhoz tartozónak. A geo-kulturális identitást a kilencvenes évek során leváltó kollektív szubjektumot nevezem a munkámban etno-kulturális közösségi identitásnak.

A két normarendszer ilyen értelemben nemcsak azt fogalmazza meg, hogy minek az esete állhat fenn, hanem szabályozza azt is, hogy mindazon kulturális narratívák, amelyeket beemel a tételes igazságok sorába, mely szabályok alapján válhatnak a nyilvánosság részévé. Ilyen értelemben mindkét esetben, nemcsak egy meghatározott elemekből álló halmazzal van dolgunk, hanem azzal is, hogy ezekről az elemekről miként szólhatunk, vagyis, hogy az elemek konnotatív mezője által, maguk az elemek miként adnak formát és tartalmat annak a közösségi identitásnak, amelyet a korabeli hatalomgyakorló elit kívánatosnak tartott.

Tér és identitás

A személyes identitáshoz hasonlóan, a kollektív identitásnak is a sok közül csak egyetlen aspektusa a térrel való azonosulás. Kollektív szubjektum térbeli lenyomata viszont, ugyanannyira fontos, mint a közösségi önszerveződés politikai, gazdasági, jogi-adminisztratív, kulturális, etnikai, nyelvi vagy bármely másik aspektusa. A tér ugyanakkor megnyilvánulási felülete, helyszíne, kollektíven átélt terepe egy identitásnak, amely egyrészt meghatározza egy közösség helyét, másrészt magán viseli azokat a módosulásokat, amelyeket az adott csoport kieszközöl. Az elemzett terek az egyes szerzők prizmáján át kerülnek bemutatásra, így a korabeli szemzőg a mérvadó, ugyanakkor – lévén, hogy a társadalom részét képező és nem elszigetelt egyénekről van szó – ezek a helyek messze túllépik a szubjektív tapasztalatvilág horizontját, vagyis a szövegekben azok már egy kollektív befogadásra előirányzott mezőben érvényesülnek. Író és olvasó ugyanazon kollektív azonosulási háló részét képezik, a sajtóban közölt irodalom pedig ezeket a téralapú valóságreferenciákat közvetíti az író-olvasó, író-író, olvasó-olvasó és egyén-közösség pólusok között. A recepcióban felszívódó szöveg egyik lényegi mozzanata pedig az, hogy a szövegteret a fennemlített pólusok a vele való azonosulás tekintetében ugyanúgy értelmezték.

A teret ilyen értelemben nem egy tartályként, hanem extenzív kapcsolatnyalábok, időnként egyesülő és megszakadó hálózatok összességéként kell értelmezni. A kérdéses fogalom

nem egy állandó, adott és változatlan jelenségként, hanem a helyszíneknek egymással kölcsönös függőségben levő szűkülő, bővülő, folyamatosan alakuló mezőjeként létezik. Henri Lefebvre eredendő hibának nevezi a tér keret- vagy tartályként való megközelítését, hiszen ez a tér abban az esetben csakis olyan elemeket tartalmazhatna, amelyek kisebbek nála, egyetlen lét oka pedig az lenne, hogy megtartsa a behelyezetteket.²⁹ Az általunk vizsgált társadalmilag megkonstruált helyszínek is ilyen értelemben folyamatos módosulásoknak vannak kitéve, és pontosan a szépirodalom eszköztára az, amely a táguló, töredező, felaprózódó, egyesülő hálózatokat, valamint a hol csoportosuló, hol osztódó, de mindenképpen egymással összefüggő kapcsolattömböket egy évtizedeken átívelő folyamatként láttatni tudja. A tér pontosan azért nem lehet statikus, mert az őt értelmező és folyamatosan átértelmező kollektív szubjektum is mindig mozgásban van. A színhelyek nem maradhatnak érintetlenek a társadalom folyamataitól, így semmiképpen nem maradhat ugyanaz, hiszen azok, akik értelmezik is változnak, időnként többen, időnként kevesebben vannak – időnként ki is cserélődnek. A közösségi szubjektum részei leszakadnak, vagy eltávolodnak egymástól, de egymástól távol álló közösségek egyesülhetnek is.

Topográfia és kollektív szubjektum az írás és olvasás aktusának határmezsgyéjén fonódik össze. Valahol a feltételezett ismeretek, felhasznált idézetek, más szövegek által megmozgatott kulturális narratíváknak sokféleségében író és olvasó között. A szerző halála és az olvasó születése közötti kollektív dialógusban alakulnak ki azok a szövegvilágok, amelyek mindkettőjük számára tőlük függetlenül létező bizonyosságokként léteznek, miközben pontosan a dialógus által nyerik el formájukat, majd változnak meg újra. Mindazonáltal, közös tudásuk részét képezi, hozzáadnak, elvesznek belőle, körvonalazzák, ugyanakkor ők maguk kívül maradnak. A szövegvilág egységét, ahogy magának a szövegnek az egységét is, Roland Barthes szavaival „*nem az eredete, hanem a rendeltetése adja*”, de ahogy az eredet, úgy a rendeltetés sem személyes, hanem túllép azon. A szerzőhöz hasonlóan „*az olvasónak nincs történelme, életrajza vagy lelki alkata, az olvasó pusztán az a valaki, aki egybegyűjti mindazon nyomokat, amelyekből egy írás összeáll.*”³⁰ A nyomtatott sajtóban közölt, valós térbeli referenciákon alapuló kollektív szövegvilágok viszont tartalmazzák a szerző halála utáni, valamint az olvasó

---

²⁹ Vö. Lefebvre, 1992: 94.

³⁰ Vö. Barthes: 2001. 55.

születése előtti pillanatot, a tapasztalatok azon szintézisét, amelyen mindketten osztoznak. Ezek az írás aktusával saját terekként rögzülnek, és – bár, ez mást jelent a negyvenes, ötvenes és mást a nyolcvanas vagy kétezres években – a recepció egyik sarkköve is az, hogy az olvasó a saját teret lehetőleg saját, az idegent, pedig idegenként ismerje fel. Amint látni fogjuk, máshogy szövegeződik meg a bel- és máshogy a külföldi helyszín, ez viszont nem csak az egyes szerzők, hanem a történelmi pillanatok, a korszellem eredménye is. Egyetlen életművön belül akár többször is módosulhat. A saját tér képlékenysége, ideiglenessége, változékonysága az időbeli cezúrák függvényében tükröződik leginkább. Más volt a területi imagináció a negyvenes évek első és második felében, más a hatvanas években és megint más az ezredforduló után.

A területi identitás elsősorban földrajzi indíttatású, önmagát nem feltétlenül politikai határokhoz kötődő egészként fogalmazza meg, tényleges határai viszont legalább annyira politikaiak, mint amennyire földrajziak, szubjektivizált narratíváiban ugyanakkor, bármennyire kötődjön is a hivatalosan körülhatárolt térhez, ritkán jelenik meg így. Többek között ebből a politikai-földrajzi kettősségből erednek azok a vákuumszerű küszöbhelyzetek, amelyek a politikailag értelmezett tér elvesztésével, annak átértékelődésével járnak. A földrajzi jellegén túl, a helyszínekben felhalmozott kulturális narratívák is fontosak. Ezek mentén alakulnak ki azok a történelmi, társadalmi, építészeti, politikai és egyéb hierarchiák, valamint tiltott, megtűrt és támogatott beszédpozíciók, amelyek a szomszédos identitásoktól megkülönböztetik. A kutatás a jugoszláviai magyar kollektív identitás ezen változásait követi végig és kontextualizálja a szépirodalomban. A jugoszláviai magyar irodalom „belakott tere”, a térhez való viszonyulás, a szövegekben értelmezésre kerülő „saját tér” változásai és alapelemei állnak fókuszpontban.

Egyik kiindulópontom eredeti értelmében a déli szlávok államközösségeként használandó „jugoszláv” szóösszetétel, mely az exkluzív etno-kulturálisból, már az ötvenes évekre egy inkluzív geo-kulturális identitássá alakult. Ezt azért fontos kiemelni, mert a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya értelmében a nemzetiségek (többek között a magyarok is), legalábbis hivatalosan államalkotókká, a többi nemzettel egyenértékűvé, politikailag kiegyenlítetté váltak. A magyarság ilyen értelemben azért tudta magát a jugoszláv kultúra részének tekinteni, mert a hivatalos jugoszláv identitás önmagát, egy nemzetek feletti kultúr-identitásként értelmezte, elnyomván azokat a strukturális erőket, amelyek a JSzSzk területén élő etnikumok rész-nacionalizmusait szították. Az Újvidéken központosított magyar hatalmi elit

meglehetősen nagy szerepet vállalt a „jugoszlávnak” címkézett értékek kanonizálásában. Ez részben oda vezetett, hogy olyanok, mint például Bosnyák István vagy Bori Imre több helyütt is arról szólnak, hogy a jugoszláviai magyarság – az államalakulat keretein belül – lassan önálló nemzetté válhat. Az ötvenes évek végére, de a hatvanas években már megkérdőjelezhetetlenül kialakult egy etnikai vonzatoktól lényegileg mentes (majd a nyolcvanas évek utolsó harmadától, az etnikai szubkultúrák erősödő nyomására egyre inkább az önellentmondásaiba fúló) Jugoszláv közösségi identitás, amelynek elemi részét képezte az ott élő magyarság is. A symposionisták „*a jugoszláv öngazgatású szocializmust a legjobb rendszernek ismerték el, minthogy nem kapitalista, de nem is sztálinista, mint a kelet-európai szocialista rendszerek.*”³¹ Ugyanerről egy korabeli szövegben: „*KULTURÁLIS LÉTÜNK HÁROMSZOROS KÖTÖTTSÉGŰ. Az autonóm vajdaságiasságon és az anyanyelvi hagyományokon kívül kihangsúlyozott jelentőséget tulajdonítunk a jugoszláv szellemiség tudatunkat alakító befolyásának. S ezért az összjugoszláv kultúra (ide értve a nemzetiségek irodalmát is) korszerű értékeinek mind fordítással, mind elemző megközelítéssel történő folyamatos tudatosítását elsődleges feladataink közé soroljuk, ezzel egyébként azt a hagyományt is folytatjuk, amely az Új Symposiont, különösen indulásának éveiben, oly erőteljesen meghatározta.*”³² Tolnai Ottó a Symposion szerkesztés politikájáról hasonlókat mondott 1986-ban. „*No, és valahogy így voltam Szentelekyvel is, hogy nem létezett számomra, illetve szinte szimbóluma volt annak, hogy hogyan és mit nem kell csinálni, hogy nem egy kis irodalmat kell csinálni, nem egy vidéki irodalmat, hanem Jugoszláviában automatikusan otthon érezni magadat, otthon a jugoszláv és a magyar irodalomban is, otthon, alakító részként – szóval egy maximalista programot képzeltem el.*”³³ Az Új Symposion alkotói gárdájának „háromszoros kötöttsége” tehát igent mond a magyar kulturális hagyományokra, a jugoszláv kulturális hagyományokra és Vajdaság multi- és interkulturális hagyományaira is. A folyóirat megszüntekor viszont pontosan ezen azonosulási csomópontok teszik kérdéssé a további gondolkodási irányt, hiszen átfogalmazódtak a Magyarországhoz és az akkorra már széteső

---

³¹ Vö. Szerbhorváth: 2005. 274.

³² Danyi Magdolna: A tizenegyedik munkaév felé – Az Új Symposion az átértékelésből veszi ki részét. In: Magyar Szó – Kilátó, 1975./feb. 15. 11. (kiem. ered.)

³³ Szajbély Mihály (szerk.): Tolnai Ottó. In: Szajbély: 1995. 69.

félben levő Jugoszláviához való viszonyok is, ugyanakkor a Slobodan Milošević által fémjelzett évek névleges autonómiájának vajmi kevés köze volt ahhoz, ami a kilencvenes évekig létezett.

Tekintettel a nemzeti- és vallási kategóriák közösségi kohéziós erejére, az adott kulturális kánonhoz való kötődés érzelmi töltetére, továbbá arra, hogy a szocializmus áttemeli a vallási tapasztalat (adott terek és tárgyak megkülönböztetett helye az értékhierarchiában, személyi kultusz, stb.) bizonyos elemeit; emellett, hogy egy nemzet területi önszerveződése sokban hasonlít a vallási gyakorlathoz – bizton támaszkodhatunk az Émile Durkheim logikáját követő Mircea Eliade megjegyzéseire a szent térrel kapcsolatban. Eliade a tér megkonstruálását a „kozmosz és káosz” klasszikus dichotómiájára vezeti vissza. *„A hagyományos társadalmak egyik jellegzetessége a számukra magától értetődő ellentét, az általuk lakott terület és az azt körülvevő ismeretlen és meghatározatlan tér között. A terület, amelyen élnek: a »világ« (pontosabban: »a mi világunk«), a kozmosz; a többi már nem kozmosz, hanem egyfajta »másik világ«, idegen kaotikus tér.”*³⁴ Ezután rámutat arra is, hogy mindegyik belakott tér „kozmosz”, mert kapcsolatban áll az istenek világával, ami esetünkben azért lényeges, mert a kollektív identitás tereinek szervezőmódja is az azonosulás szempontjából fontos tényleges és szimbolikus helyszínek alapján történik, azzal áll a legközvetlenebb eszmei kapcsolatban – minden kollektív identitás azokon az azonosulási csomópontokon alapul, amelyek a vele szomszédos csoportidentitásoktól majdan megkülönböztetik. Mircea Eliade emellett, a vallásos tértapasztalatot egy nem-homogén tértapasztalatnak tünteti fel, amelyben a tér olyan részekből épül fel, amelyek minőségileg különböznek egymástól, amelyek „»szilárd pontot« nyújtanak az embernek, s ezáltal lehetővé teszik számára, hogy tájékozódjék a kaotikus homogenitásban, »megalapítsa a világot« és valóban éljen.”³⁵ A kollektív világ így sohasem egy semleges tér hanem értékekkel, emlékekkel, történetekkel címkézett tér, amely ezáltal elkülönül a nem saját közösségi terektől.

Világunk megtapasztalása kapcsán Michel Foucault hasonló módon kitér arra, hogy *„a tér, melyben lakozunk, nem egynemű és üres, hanem épp ellenkezőleg: minőségekkel telített, esetleg keresztül-kasul kísértetjárta tér.”*³⁶ A homogén „mindenből” a szubjektumhoz, és a

---

³⁴ Vö. Eliade, 2009: 23.

³⁵ Vö. Eliade, 2009: 17.

³⁶ Vö. Foucault: 2011. 45.

helyszínek egymáshoz való viszonyában válnak az adott terek az adott kollektív téralapú (esetünkben a jugoszláviai és poszt-jugoszláviai magyar) közösségi identitás tereivé, azonosulási csomópontjaivá. A jugoszláv és poszt-jugoszláv heterotópiák ugyanakkor, autonóm emlékezeti tömbök tereiként jelennek meg, olyan terekként, amelyek így egy többközpontú azonosulási hálózatát alkotják annak a szervezőelvnek, amely a mi esetünkben a jugoszláv közösségi identitás. Az azonosulási háló kapcsán így nem fogalmazhatunk földmérői, térképészeti kategóriákban. Az Adria, a tengerpart, Trieszt, Auschwitz, az újvidéki Nejlion-piac méretük, kiterjedésük, és a két pont egymás közötti távolsága elhanyagolható, csakis az a fontos, hogy terekként ezek részei-e ennek a közösségi azonosulási hálónak vagy sem. A Tolnai Ottó *Áruháznovelláiban* megjelenő Bazár Áruház ugyanolyan totális világot képvisel, mint Újvidék vagy a *Wilhelm-dalok* Wiliyének szinte az egész Osztrák-Magyar Monarchiát felölelő szürreális tere. A mindenkori jugoszláviai magyar író számára így, a jugoszláv közösségi identitás megszűntével – vagy legalábbis a hivatalos kultúrában való leértékelődésével más nacionalizmusokkal (szerb, horvát, szlovén, magyar, stb.) szemben – az eddig sajátjának hitt terek, idegen terekké váltak.

Gaston Bachelard *A tér poétikája* c. művében is a térnek a személyeshez, intimitáshoz köthető sajátosságait hangsúlyozza. A képzelettel körülvevő tér ugyanis, számunkra sohasem lehet egy közömbös, mérnökök gondolatainak és méréseinek kiszolgáltatott tér, amely bár rendre megtapasztalt, nem önnön pozitívításában, hanem az egyéni képzelettel járó megannyi részrehajlás segítségével történik. Eme tér egyben vonzza és védi is a határain belül elhelyezkedőt, emellett intimitásaink térben való lokalizációja sokkal fontosabb, mint a pontos időbeli keltezés. A személyes történelem és a meghatározatlan történelem-előttiség határán levő emlékek valóságába rendre valami valótlanság lopózik be azon a helyen, amelyen a szülői ház minket követve bennünk megszületik. Előttünk ez a ház egy mélységesen névtelen, a világban elveszett hely volt, és ez más, esetünkben közösségileg belakott terekre is rávetíthető.

A nem mértanilag, hanem önnön intimitásában megtapasztalt helyszínek összessége, pontosan az, amely a téralapú identitáskonstrukciók anyaga. A szövegvilágok nem leképezett terek, hanem egy idealizált viszonyhálózat létrehozott helyszínei, valóságselemek emlékekkel átítatott, egymással kapcsolatban álló tömbjei. Gaston Bachelard úgy állít kronológiai görbe tükröt terei elé, hogy azok csak akkor kezdenek létezni, amikor megtapasztaljuk őket. A

jugoszláviai terek beépülése az ötvenes években, vagy azok eltűnése (Ljubljana, Miljacka, Adria) és más terek felbukkanása (Lánc-híd, Rösztke, Budapest, stb.) a kilencvenes években ezért, a hozzájuk fűződő személyes kapcsolaton múlik. Ez nem minden esetben jelenti azt, hogy az adott író, költő, festő vagy grafikus ténylegesen ott járt, hanem inkább azt, hogy az adott teret jelentésekkel ruházta fel, mert valamilyen módon hatással volt rá (pl. Goli Otok vagy a Brioniszigetek). Lehet, hogy nem járt ott személyesen, de felismeri azt, sőt: sajátjaként ismeri fel.

Marc Augé, amikor bevezeti az antropológiai tér fogalmát, a helyszín lakói által felfedezettnek és általuk kitaláltnak fogalmazza meg, valamint a latin *invenire*-hez köti. A tér lakói megjelölik a határokat, majd a határokon belül kialakított csoport gazdasági, társadalmi, politikai és vallási földrajzának kialakítására is sor kerül, míg a határokon túl csupán a megműveletlen, vad természet terül el, amely a csoport számára közömbös és már legfeljebb egy másodrendű szerepet tölthet be. A természet tervszerű feltérképezésének tudata – Augé szerint – kiterjeszti a képzeletet és élteti az illúziót.³⁷ Az antropológiai helyek az identitás, a viszonyok, összefüggések és a történelem helyszínei³⁸ – egyéni, de mindenekelőtt közösségi szempontból. Ezek meghatározzák a szubjektum helyét a társadalomban, valamint a helyszín más szubjektumokhoz vagy más helyszínekhez való viszonyát, emellett olyan emlékek halmozódnak fel benne, amelyek normatívaként működnek. Számunkra ez azért fontos, mert egy közösség, mint kiterjesztett csoport léte ugyanígy viszonyok és történetek rendszerbe rendeződő nyalábjaiból áll. Ez a rendszer teszi lehetővé a másoktól való elkülönöződést, egy saját terep határainak megvonását, elemeinek különböző szintű és minőségű kiemelését, központi és perifériális helyszíneinek a meghatározását, azok értelmezését, majd végül egy csoportidentitás kialakítását is.

---

³⁷ Vö. Augé, 1995: 44.

³⁸ Im. 52.

Makroszint – tájak, tartományok, (tag)köztársaságok

„Szerbnek, magyarnak, horvátnak és szlováknak
Egyforma jogot mért a szabad Vajdaság.”³⁹

Az 1945 utáni kollektív szubjektumnak az eleinte még javában bizonytalan határai ellenére, ám nemzetközileg elismert Jugoszláviával, annak köztársaságokra lebontott alkotóelemeivel, nagyobb tájegységeivel kellett azonosulnia. Ilyen értelemben a régi/új államalakulattal párhuzamosan kellett kialakítani azokat a makroszintű azonosulási mintákat, amelyek erre a topográfiára vonatkoznak. A kilencvenes években ez morzsolódik lassan le a „testvériség-egység” megfeneklésével, majd alakul át egy másik diszkurzív pozíciónak megfelelően a kétezres évekre. 1945 után viszont úgy kellett ezeket a makroszintű helyszíneket, többek között a szépirodalom eszköztárával kulturális tőkeként felhalmozni, hogy a közösségi azonosulási hálóban egy jövőképpel együtt állandósuljanak.

A háborút követő évek ilyen értelemben a jugoszláviai magyarság számára egyben az országgal való kötődések tárgyilagos és szimbolikus kialakítását is jelentette. Jugoszláviának mint hazának és a titói szocializmusnak mint ideológiának az elfogadtatása többek között a munkaerő szervezett és jól koordinált brigádokba tömörítésével, valamint a rohammunka által kialakított térnek a köztudatba való beépítésével vált lehetővé: „*dal, amit Boszniában énekeltünk,/ ötmillió köbméter föld, százezer tonna vas...*”⁴⁰ – írja Gál László. Lehetetlen párhuzamot vonni a sajtóban közölt, buzdító hangvételű versek, valamint a valós részvételi arány, ilyen értelemben a szimulált és tényleges tértapasztalat között. Az akkor íródó szövegek jórészt inkább az agitprop magyar nyelvű kezdeményezései voltak, mintsem önálló ihlet eredményei, így nem tudhatjuk, hogy az ötvenes évek közepéig az ország különféle pontjain megszervezett munkaakciókra a különböző tájegységekről rohammunkára összeverbuvált csoportok mennyire tudták beépíteni az új helyszíneket az akkor születő, etnikai töltetét fokozatosan felszámoló, ideológia- és területközpontú jugoszláv közösségi identitásba. A tájegységek sematikus reprezentációjából, és elsősorban lírai megfogalmazásából, valamint a

³⁹ Laták István: Földosztás. In: Magyar Szó, 1946./dec. 24. 4.

⁴⁰ Gál László: Alkotmányunk. In: Magyar Szó. 1949./jan.01. 2.

riportszerű, és a később fokozatosan elmaradó, de ekkor még erőteljesen jelen levő anekdotizáló prózai határműfajokból viszont arra következtethetünk, hogy ebben az időszakban inkább egy elvárt, megelőlegezett geo-kulturális azonosulási háló csomópontjairól beszélhetünk, és kevésbé azokról, amelyek majd a későbbiekben ténylegesen beépülnek. A szövetségi köztársaságok – a ténylegesen megtapasztalt geo-kulturális identitás alkotóelemeiként – majd csak később vonulnak be az irodalomba, és ekkor már egy sokkalta színesebb, élményszerű képet kapunk a boszniai hegyekről, a különböző folyókra és városokra lebontható kollektív valóságról, emellett ekkor már a sokkal több részlettel operáló próza is jelentősebb helyet foglal el. A negyvenes években viszont erről még szó sem lehet, így a makrotér kiterjedés nélküli, szinte pontszerű megnevezése inkább egy közös ismereteket előirányozó szimbólum, vagy legfeljebb a politikailag elvárt összetartozás metaforája: „*ilyenkor Pristináról mesélt, mint az ország egyik legelhagyatottabb városáról. Mesélt a város minden fogyatékoságáról, de szavai mégis széppé varázsolták előttem Koszmet fővárosát, a siftár, a török és a szerb dolgozók nehéz küzdelmét.*”⁴¹

A legfontosabbak továbbra is Vajdaság alrégióit, a valamikori megyerendszer maradványait megnevező Bácska, Bánát, és Szerémség földrajzi vonatkozásai: „*Berlinben megszabták az árát:/ Ennyit ér Bácska, ennyit Bánát/ A fiainkat meg, mint a barmot/ Összeterelték és levágták.*”⁴² Vajdaság kivételével viszont, a Jugoszláviát alkotó szövetségi elemek megszövegezése, szövegtérben való elhelyezése, meglehetősen közhelyszerűen és képletesen történik. A tagköztársaságok ebben a korban még nem bonthatók le kisebb elemekre – a narrátor tudomásul veszi, sajátként címkézi, a közösségi identitásba való beépítésük viszont ezzel véget is ér. A valós tapasztalaton alapuló identitásképzés antropológiai terei háttérbe szorulnak a korabeli jugoszláv irodalomból, propagandakampányokból, plakátszólamokból, rádiós tudósításokból, filmhíradókból kölcsönzött állandó szintagmákhoz képest, amelyeket verseken, novellákon belül panelszerűen mozgatott állandó jelzős szerkezetekből építenek fel. Az antropológiai tér személyes tapasztalatra, történetiségre alapuló identitásalakító szerepét szinte csak Vajdaság példáján követhetjük végig, ahol a jelképes lírai megnevezés mellett sok esetben prózai megfogalmazása is van, és, ahol a makrotér Vajdasága mellett legtöbbször városok, falvak, tájegységek részletesen körülírt, esetleg útvonalakkal összekötött kisebb tereire

---

⁴¹ Petkovics Kálmán: Koszmeti dal. In: Dolgozók., 1950./ jún. 02. 3.

⁴² Gál László: Azé az ország. In: Magyar Szó, 1945./ dec. 09. 6.

való lebontása következik. Bosznia, Szerbia, Szlovénia, Montenegró, Horvátország vagy Macedónia esetében ezzel szemben, sokkal ritkábban jelenik meg az, hogy a tér megnevezése után az alkotóelemekre való ráközelítés következik. A tér lokalizálása, ilyen értelemben inkább a cselekmény(iség)nek van alárendelve, és így egy olyan illusztratív szerepet tölt csupán be, amelynek helyét akár egy másik tér, másik jelzős szerkezete is leválthat. A szocialista realizmus zsánerképeiben való gondolkodás egyik legjobb példája Ács Károly *Híd*ban publikált szonett-koszorúja, amelyben, bár részben Boszniáról ír, arról – pusztán nevének és a szokásos, szinte tankönyvszerű jellemzőkön kívül – semmi közelebbit nem tudhatunk meg. Ezzel szemben áll Fehér Ferenc *Boszniai dopisznica* c. verse, amelyet – bár majd csak néhány évre rá íródik –, egy vérbő, részletekkel dús, valamint minden kétséget kizárva saját tapasztalaton alapuló és a személyesen túl egy közösségi azonosulás valós képét felmutató költeményként olvashatunk.

*„Télen vidám vonat visz zakatolva,
Vén Bosznián át, hol az ifjúság új
Fonált húzott forró kohók vasából.
Hogy álmait nótákba zakatolja*

*A föld, az erdő, és a hegy, s a Boszna,
Melyben nagy századok száz titka zárul,
És sziklaként a múlt ült rá határuk;
Most énekszó, kacaj s csákány bogozza.”⁴³*

A térbeli imagináció köztársasági szintje ritkán rétegződik tovább. Jugoszlávia második világháború utáni újjáépítése, valamint a negyvenes évek vajdasági telepítéspolitikája viszont néhány olyan színhellyel gazdagította az irodalmi megnyilatkozást, amelyek azelőtt, mint egyéni, mint közösségi szempontból nagy valószínűséggel ismeretlenek voltak. A negyvenes évek egyik a legnagyobb építkezési vállalkozása a Szarajevó-Šamac vasútvonal volt, de emellett Bosznia más tájegységeire, különféle Belgrád környéki építkezésekre és a Testvériség-Egység műúton végzett munkálatokra is vezéltek fiatalokból álló munkaerőt rohammunkára. Az ehhez hasonló

---

⁴³ Ács Károly: Új életek éneke. In: *Híd* 1948/ márc. 119.

utazások emelik ki a névtelen térből Líkát, a Velebitet, Szlavóniát, vagy Rijeka/Fiume, Jajce, tájegységeit. Ezeket a tereket hozta magával a belső migráció, vagyis az 1945 végétől 1947 decemberéig zajló telepítés, amellyel Vajdaság területére macedónok, dél-szerbiaiak, hercegovinaiak, montenegróiak érkeztek. Az erőteljes demográfiai módosulás mellett ez egy sor olyan földrajzi megnevezést is elhelyezett a köztudatban, amelyek például a migránsok kirajzási pontjait jelölték. Az előzőleg tárgyalt terekhez hasonlóan viszont, ezek is csak kevesek által ismert, hivatalos közleményekből származó, kontextusukat nem személyes tapasztalatból eredeztető elemekként jelennek meg. Emellett nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a háborút követő években csak olyan sajtó létezett, amely az adott közösség nyelvén közvetített a pártállami törekvések és az olvasó között, tájékoztatván őt és fogadtatván el vele az államhatárokon belül (és kívül) zajló folyamatokat. Ilyen értelemben, az ezekben a sajtótermékekben közölt szépirodalom is ennek volt alárendelve, és a többségi sajtó mintájára minden valószínűség szerint, az ilyen szövegek megrendelésre íródtak. Így (és kevésbé a személyes tapasztalat ihletésével) írtak verset Likáról, a geo-kulturális identitás egyik új eleméről például Thurzó Lajos⁴⁴ és Gál László is.: *„Lika szikkadt mezői küldték, Bácska rónája fogadd/ rongyos, megtépett, százszor megcsúfolt fiad”*⁴⁵

Az ötvenes évek második felétől fokozatosan megfigyathatók a „megrendelt szövegek”, és bár az évfordulókon publikált, előre meghatározott formai és tartalmi követelményeknek eleget tevő költeményekkel időnként találkozunk, a hatvanas években már ritkán fordulnak elő. Jugoszláviának, mint hazának az egyértelműsítési folyamata az ötvenes évekre már gyakorlatilag befejeződik. Magyarországra, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia egyéb tereire való utalások csak egy mellérendelt, kizárólag a múltban létező, kulturális formában vannak jelen, a politikai szembenállás pillanataiban pedig elsősorban ellenpéldaként szerepelnek.⁴⁶

---

⁴⁴ Thurzó Lajos: Lika. In: Híd, 1948./ okt-nov. 488.

⁴⁵ Gál László: Magyar paraszt, ha nálad lámpa ég. In: Magyar Szó, 1945./ dec. 16. 4.

⁴⁶ Az Újvidéki Rádió Vidámműsorában Gál László *A céhláda* c. „rövid felvonásos történelmi tragédiájában” azzal ironizált, hogy a tévedhetetlen csizmadiacéhben Mákosi Atyamester [Rákosi Mátyás] hogyan teszi felelőssé saját határozatáért Kis Imre öreglegény uramat [Nagy Imrét]. Mármost azért a rendeletért, hogy a jövőben a cipőorra alá helyezték a cipősarkot, amitől a nép nem tud majd a „sarkára állni”, viszont „ebben a cipőben járni nem lehet, csak szavazni. (Vékás, 2012: 28.)

A jugoszláviai magyar irodalom Jugoszláviájának tagköztársaságokra, és tartományokra vagy nagyobb tájegységekre való lebontása már ehhez képest spontánabb módon zajlik. Az írók belföldi mobilitása, valamint a közönséges állampolgár számára is egyre hozzáférhetőbb nyaralási lehetőségek lassan beépítik a közösségi azonosulási halóba azokat a makrotereket, amelyeket bejárnak. Fokozatosan elmaradnak a partizántörténetekbe vagy a népfelszabadító harcok mitológiájába beillesztett boszniai és szlovéniai tájak, ritkábban jelentkezik a Petőfi-brigád Bácskája és Baranyája, emellett kevésbé szembesülünk a negyvenes évek második felét fémjelző, szovjet mintára íródó szövegek rohammunkáinak helyszínéként szereplő kietlen hegyvidékkel vagy a nyaralás pusztán csak megnevezett majd általánosságokba fúló elbeszélési stratégiájával. Az ötvenes években szemmel láthatóan előtérbe kerül a valós tapasztalat, a tájra való őszinte és természetes rácsodálkozás. Az évtized irodalmában így az ország minden tagköztársasága és mindkét autonóm tartománya jelen van, emellett egy sor olyan tájegység, mint Bácska, Bánát, Šumadija, Dalmácia. A szövegek által azonosulásra előírányzott tájak egy valószerűbb és mindenekfelett hihetőbb köntösben jelennek meg. Megnevezésük után a narrátor sokszor elmerül a részletekben, kitér a táj sajátosságaira, az feltételezett befogadó ismeretétől különböző mozzanatokra, és egy olyan komplex képet közvetít az olvasó felé, amellyel az könnyedén azonosulhat és mindenekfelett saját térként élheti meg. Németh István egyik elbeszélésében, amely a közép-szerbiai Šumadijában játszódik, a cselekményt így nemcsak a tájegység puszta megnevezésével lokalizálja. A szövegben elhelyezett – az íróra egyébként is jellemző – szociografikus utalások kellően ki tudják domborítani a hely jellemzőit: *„Öten voltak katonák. Egy sumadiai falucska üres házikójában laktak, a padlóra szórt szalmán aludtak, az öt puská pedig ott lógott az ajtómelletti fogason. A házikón egyetlen rácsos ablakocska volt, kinn az ablak előtt egy hársfa zöldellt, s mivel a ház magas cölöpökön állt, lombjai megakadályozták a kilátást az ablakon keresztül. A szobácskában az ablak előtt egy sebtében összetákoltt iksz-lábú asztal volt, két tábori székkal, de a katonák egyiket sem használták.”*⁴⁷ A Sutjeskai csata tizenötödik évfordulóján pedig Sulhóf József így emlékezik, kiemelve a tájegységekre jellemző, másutt kevésbé honos pálinkafajtákat: *„Ki a boszniai szilva levét szopogatta, ki dalmát füvek*

---

⁴⁷ Németh István: Hőstett. In: Híd, 1959./ nov. 927.

*kesernyés pálinkáját ízlelgette, ki szerbiai fenyők bogyóját illatoztatta, ki bácskai eperfákat fejt meg, s akinek más nem akadt, a boltból hozott magával egy kis üvegbe zárt szívderítőt.*⁴⁸

Az országon belüli utazás, vagy az állandó lakhelytől való hosszabb távolmaradás legtöbbször nyaralás vagy a katonaévek szolgálati ideje, esetleg – bár ez sokkal ritkább - hivatali megbízatás során zajlott. Urbán János a horvát tengerpartot egy hosszabb pihenő alkalmával építette bele tértapasztalatába:

*„Mégmáztam a milliomosok
elérhetetlen hegységét
itt eszem az ország
veritékes kenyérét
Dalmácia forró szívében
s a szőkeszárnyú köveken
iszom az ódon mesék
súlyos zamatú borát”*⁴⁹

A részletek kidolgozásával elejét tudták venni annak, hogy egy elbeszélés, vers vagy drámarészlet közhelyes, sablonszerű szövegtérben játszódjék. A boszniai, szlovéniai, macedóniai tájegységek az ötvenes években már szubjektív érzésekről tanúskodnak és kevésbé arról az elvárt kötődéséről, amelyek a politikai érdekeknek eleget tevő, legtöbbször személytelen szólamokban, valamint a napi hírek semmitmondó cselekménysoraiban merülnek ki. Fehér Ferenc *Boszniai dopisznica*ja ilyen értelemben merőben különbözik azoktól a versektől, amelyek a szövegvilágba szinte behelyettesítés-szerűen építették bele a tereket. Valódi boszniai sajtóságokról olvashatunk: a domborzatról, az erdőkről, a múlttól; emellett egy helyi, a vajadsági magyar olvasónak minden bizonnyal idegennek, egzotikusnak hangzó szót (csarsija) és az Igman hegyet is becsempészi:

*„Mentem dukátok csörgésével a fülemben,
mentem janicsárok lánccsörgése nyomán.*

---

⁴⁸ Sulhóf: Mosolygó csillagok alatt. In: Híd, 1958./ szept. 655.

⁴⁹ Urbán János: Pihenő reggel. In: 7Nap, 1960./ aug. 14. 9.

*Hószín nyugalmú topolyfák alatt meneteltem,
végig a gyermekként jajduló Bosznián.*

*Hegyek hátán a bocskoros gond ballagott.
Szemében felhős-szakállú ószláv istenek.
Sziklához szegeztek dárdás illír bánatok,
s úgy tűnt, források lávaként dörgenek.*

*Megállítottak fűkönnyű kinti neszek,
kőgombás temetők, eszmélő vizek;
a csarsiják fölött ellengő fűszerízek,
és időt ringató vesszeikkel a fűzek.*

*Megállítottak szülői bús ereklyét, –
kőlapot betűző, bámész kisdíákok . . .
Az érdes kőlapon ujjukat ők vezették –
a megfagyott igmáni partizánok.”⁵⁰*

Az irodalomban természetesen Vajdaság két tájegysége, Bácska és Bánát jelenik meg leggyakrabban. Ebben az esetben is sokkal több jellemzővel, kidolgozottabb részletekkel találkozunk: „Egész úton alig szóltak egymáshoz egy-két szót. Nézték a tavaszi nyüzsgő mezőket, a tanyákat, melyek körül szürkés-zöldbe öltöztek az akácfák. Nézték a haragos zöld bácskai búzákat, melyeken csapatokba verődve hancúroztak a nyulak.”⁵¹ A térismeret már meglevő részletességéből adódóan viszont olyan kisebb vajdasági tájegységekre is ráközelítenek, mint a Telecskai löszhátság vidéke: „Csak azt tudnám, hogy hová akarsz menni. Itt van Duboka, amarra Moravica – s kitérte kezét keletnek és nyugatnak, mintha igazán gyerekjáték volna egyik faluból a másikba menni – amott a Telecskai dombok húzódnak. Mellik vóna a te falud?”⁵²

---

⁵⁰ Fehér Ferenc: Boszniai dopisznica. In: Híd. 1959./ ápr. 266.

⁵¹ Csépe Imre: Tamás bácsi meg a süldők. In: Híd, 1952./ okt. 603.

⁵² Herceg János: A fogoly. In: Dolgozók, 1953./ máj. 19. 4.

Vajdaság egyéb tájegységei hasonló módon jelennek meg, miközben az új színhelyek bevezetésével a topográfia egyre részletesebb lesz. Bácska és Bánát térképén az ötvenes évek végére szinte alig marad fehér folt, körvonalazván azt, amit a személyes élményszférából a közösségi identitás és a kulturális emlékezet saját térként, illetve származási helyként címkéz. Sem a megismerés újszerűségének jelenideje, sem a múlt kizárólagossága nem jellemzi őket. Ezek a vajdasági terek egyrészt, legtöbbször személyes jellegűek és a szubjektum családi emlékezetére támaszkodnak, másrészt a tájegység kollektív szubjektumának rekonstruálását, a közösségi kontinuitást domborítják ki, és így általában a folytonosság jegyében jelennek meg.

A szinte semmivel össze nem téveszthető alföldi síkság bácskai része annyira jellegzetes, hogy az írók sokszor elégnék tartják bácskainak címkézni az adott teret ahhoz, hogy az a kellő társadalmi, domborzati, évszámmal ellátva akár történeti, ideológiai vagy politikai jellemzésnek is eleget tegyen: „Az 1892-ik évi újesztendő napján új könyvelőt kapott az egyik bácskai nagyközség pénztintézete.”⁵³ Az olvasó ebben az esetben elegendő adattal rendelkezik, hogy elvárásai horizontjának paramétereit meghatározza, a vajdasági mitológiához viszont kötődik egy olyan mozzanat is, amely egyidős az első ezen a tájon íródó művészeti alkotásokkal; ez pedig a sár. Szirmai Károly például így kezdi egyik Hídban közölt, minden valószínűség szerint Szentelekyhez címzett fiktív levelét. „Ezt a sároscsizmás, nehézfelhős, tusfekete novemberi éjszakát választottam meglátogatásodra, hozzád, halotthoz legjobban illőt, s legjobban illőt utolsó két éved novemberi estéihez, mikor világtalan, sárbafullasztó szíváci utcákon, derékig vizes, tüdőbajtól virágos házak mellett botorkálva – magad is betegen – betegeket látogattál; amikor odahaza, nyugtalanságodban szétdúlt ágyadban, tüdőbajod rád-rádtörő köhögésével viaskodtál, vagy az idő egyformán percegő érverésén hátralevő napjaidat számolgattad.” Majd néhány sorral lejjebb „Eljöttem hozzád, mert beszélnem kell veled, számon kérnem tőled, amiért ide pányváltál, amiért lábamat beleástad az átkozott bácskai földbe, ahonnan nincs szabadulás.”⁵⁴ Időnként még akkor is földdel kapcsolatos metaforákat, allegóriákat, hasonlatokat használnak, amikor magát a földet mint anyagot meg sem említik. Csépe Imre a bácskai rónáról ír,⁵⁵ Zákány Antal pedig Kosztolányi beteg boros bús lomha Bácskájának képét írja tovább.

---

⁵³ Komáromi József Sándor: Káposztafőzelék dagadóval. In: 7Nap, 1952./ júl. 06. 8.

⁵⁴ Szirmai Károly: Éjszakai látogatás. In: Híd, 1961./ márc. 253.

⁵⁵ Csépe Imre: Bácskai rónán. In: Magyar Szó, 1952./ aug. 03. 2.

*„Könnyed játék lesz izom-fonatából,
szálfa-rengése: kis rovar-zörej,
ami alig hallatszik, hiába oly közel –
szinte a szívemnél itt vall
és oly búrészegen Bácskám,
mint én, mikor a mélyedre ástál,
mert tiltott, pezsgő-távolodba ittam...”⁵⁶*

A hatvanas évekre az, amit formájában, méretében és közösségi interpretációjában is Jugoszláviának ismertek, a kilencvenes évekig változatlan maradt. A területi igények rendeződtek, a határok állandósultak már az ötvenes években, a lakosság – elsősorban a fiatalok – pedig, ezáltal nyugodtan azonosulhatott a térbeli tényekkel. Ilyen értelemben nyíltan már nem nyilvánult meg az szerkesztéspolitikai nyomás, amely az államalakulatot vagy annak bizonyos részeit közvetítette volna az olvasóközönség felé. A már javában hazának tekintett Jugoszláviát így nem kellett szembehelyezni semmivel, nem kellett párhuzamot vonni sem térben sem időben, és még az sem volt szükséges – mint az előző évtizedekben –, hogy az adott tagköztársaságokat, tájegységeket a befogadás különböző módszereivel közösségileg beépítsék. A hatvanas évekre lezárul annak a Jugoszláv kollektív identitásnak a megszerkesztése, és annak a jugoszláv közösségnek a kollektív elképzelése, amely az szétagolódásáig használatban is maradt. A jugoszláviai magyarság annak a hazának, valamint kulturális, politikai és gazdasági entitásnak lesz része három, sőt bizonyos esetekben még több évtizeden át, amely ezalatt a több, mint húsz év alatt minden további nélkül jól működik. A kollektív szubjektum territoriális önképe és annak elemei pedig, ugyanazzal a változatlansággal fejtik ki hatásukat a kilencvenes évek közepéig. A folyamat eszmei lezáródásával viszont egy párhuzamos jelenség is zajlik a háttérben. Azáltal, hogy Jugoszlávia nevét a hazai olvasóknak már nem kellett folyamatosan közvetíteni, sok esetben csak akkor szerepel – elsősorban prózai megfogalmazásban –, amikor a szereplők idegenekkel találkoznak egy külföldi tartózkodás vagy tengerparti nyaralás következtében, vagyis, amikor a pusztá szüzsé szintjén szóba kerül az, hogy ki hova valósi.

---

⁵⁶ Zákány Antal: Erő – férfiasság. In: 7Nap, 1952./jan. 20. 8.

Esetleg amikor jugoszlávok a hatvanas évek végétől egyre tömegesebbé váló külföldi munkavállalás során, honvágytól elgyötörve vagy a hazai állapotok miatt aggódva egymás között beszélgetnek. „»What a language is it«, kérdezte, »It's not Yugoslav«, nyilván az ékezetekről jött rá, hogy a könyvet nem »jugoszlávul« írták, »No, it's Hungarian«, feleltem, »Oh, you understand also Hungarian?«, csodálkozott, »I am a Hungarian«, mondtam erre, nemcsak értek magyarul, de az is vagyok. »Really? I thought, you are a Yugoslav«, nézett rám kissé értetlenül, »Yes, I am«, kicsit nehezen tudtam csak megértetni magam, közben jutott csak eszembe, hogy a »nationality« szó nemzetiséget és állampolgárságot is jelent, de főleg az utóbbi értelemben használják, ezután mondtam csak, hogy úgy vagyok jugoszláv és magyar egyszerre, ahogyan ő svájci-francia, persze éreztem, hogy ez az összehasonlítás nem éppen szerencsés...”⁵⁷

Ezt a jelenséget egyrészt azzal magyarázhatjuk, hogy a szerzők nem kívánták kihangsúlyozni azt, ami a közösségi identitás elemeként jelölés nélkül is nyilvánvaló. Magyarázatra, ilyen értelemben csak akkor van szükség, amikor ez nem történik meg. Másrészt pedig, a térbeli azonosulási háló kiszögellési pontjainak tényszerűvé válásával, továbbá a szerkesztés viszonylagos liberalizációjával, író és olvasó szabadon válogathatott a témák és terek között. A geo-kulturális identitás részleteződésével így fokozatosan csökkent az állammal való makroszintű azonosulás, ugyanakkor megnövekedett a kisebb-nagyobb alkotóelemek száma is. A közösségi térkép narratív kidolgozottsága, a korosztályi emlékezet tereinek aprólékos és közösen megosztott ismerete, valamint a mozgásszabadság és a lehetséges tematikai sokszínűség metsződése lehetővé tette, hogy az állam neve, mint gyűjtőfogalom, többnyire csak a „Másik” jelölő-jelölt viszonyában legyen szükséges. Jugoszlávia nevének előfordulása így – a hazához intézett ódák, ünnepnapra megjelenő himnikus lírai fogalmazványok és beszámolószerű elbeszélések elmaradásával – sokkal ritkábban történik meg. Az egészről inkább a részekre tevődik át a hangsúly, az ország neve pedig sok esetben már csak a hazafelé vezető út általános céljaként szerepel. „Most, hogy benn ülök a hihetetlenül gyorsan robogó vonat hosszú Pullmann-kocsijának másod osztályú, minden kényelemmel ellátott, zöld, bőrutánzatú fülkéjében, két jól öltözött, s egymással csendesen beszélgető francia házaspárral, közvetlenül az ablak mellett, az elkapott tájakat nézegetve, visszautazóban hazámba, Jugoszláviába, megvallom, nem így

---

⁵⁷ Varga Zoltán: Szökés. In: Híd, 1972./ okt. 1180.

*képzetem el, másfél éves korom óta nem látott s hõn vágyott apámmal való párizsi találkozásomat.*⁵⁸

A hatvanas és hetvenes évek elemeiben és formájában állandósult azonosulási szintjeinek aránybeli módosulása viszont tovagyűrűzik. Jugoszláviához hasonlóan Vajdaság is háttérbe szorul és átadja helyét a nálánál kisebb egységeknek. Amíg a tartomány része marad a közösségi gondolkodásnak, politikailag és gazdaságilag meghatározott térbeli entitásként pedig a hetvenes évek közepétől még fontosabb szerepet tölt be, az irodalomban egy olyan fordított folyamat játszódik le, amely során Vajdaság neve egyre ritkábban fordul elő. Jugoszláviához hasonlóan, Vajdaság, mint címkézett tér így inkább a kívülállóval lebonyolított kommunikációra szolgál. *„Egészen közel hajoltak egymáshoz. – Nagyon szemtelenek erre Vajdaságban az emberek és nem vendégszeretők. Mi arra lent még az utolsó falatunkat is megosztjuk egymás közt, ezekhez, ezekhez meg még bemenni sem lehet. Vagy bezárják a kapuikat, vagy kutyákat tartanak. Még az is, akinek nincs kutyája, az is kirakja nagy, zománcos táblára hogy: PAZI! PAS UJEDA!!!”*^{59 60}

Ekkor is voltak még tiltás alatt levő témák és terek, a titói személykultusz is – például a halálhír hónapjában vagy a különféle évfordulókon – tematikailag megkövetelte a szokásos alázatot, a szereplők viszont ezekben az évtizedekben már soha vagy alig mennek rohamunkára a boszniai hegyekbe, ritkán, szinte kivételszerűen olvashatunk szerbiai katonaévekről, és a nyelvkeveredésben feloldódó belföldi utazások, irodai csetepaték vagy a más tagköztársaságokból érkezőkkel lebonyolított beszélgetések is ritkaságszámba mennek. A hatvanas évektől a geo-kulturális identitásában, ilyen értelemben végérvényesen (vagy legalábbis a kilencvenes évek közepéig) elválik a politika hivatalos és a szépirodalom spontánul szerveződő nyelve. Bár, a cenzúra és öncenzúra még mindig fontos szerepet tölt be, a politikai és irodalmi mező, amely a negyvenes években még teljességgel egyezett, és még az ötvenes években is volt lényegi átfedés, a hatvanas évek végétől lassan eltávolodik egymástól, hogy a nyolcvanas évek elejére újra metsződjön, de már egy kritikusabb, sokszor rendszerbíráló, nemritkán kételkedő hangon. A szépirodalomban – és nagy valószínűséggel ez tükrözi a valós helyzetet – látható intenzívebb, személyesebb azonosulás szubregionális szinten, ellentétben az állami

---

⁵⁸ Szirmai Károly: Nem így képzeltem el. In: 7Nap, 1969./ máj. 16. 16.

⁵⁹ Fehér Kálmán: Jednota jegyében. In: Új Symposion, 1965./ 9-10. 28.

⁶⁰ Magyarul: „Vigyázz! A kutya harap!”

adminisztratív konstrukciókkal arra utal, hogy – bár a politikai közéletben, gazdaságilag, továbbá az ipari termelés szintjén homogenizálódni látszik egy tér, amit Vajdaságnak és/vagy Jugoszláviának ismerünk – a közösségi imagináció végső határa mégis a Bácska, Bánát vagy Baranyaként ismert szűkebb tájegység maradt. A versek legtöbbször ezekről a tételemelekről szólnak, az elbeszélések, regények vagy színművek szereplői pedig sokszor már odavalósi, magyar nevű emberek – ami jelentős különbség a negyvenes és ötvenes évekhez képest. Bár még mindig találkozunk bőven szerb-horvát hagyományokból származó személynevekkel is. Nem mellékes viszont az, hogy itt a nyelvi határok is részben közrejátszottak, és az sincs kizárva, hogy Jugoszlávia többi etnikuma is inkább a különféle tájegységekhez való kötődéseknek adott elsőbbséget akkor, amikor a programszerű politikai nyomás kevésbé fejtette ki hatását.

„reggelente mákkupacokat rúgok

szét

bácskában

hej bácskában

bácskáltam”⁶¹

Annak a jelei viszont, hogy a jugoszláviai magyar irodalomban egy kétszintű térbeli identitás van kiépülő félben már az ötvenes években észlelhető volt. Tisztán kivehető az irodalmi viszonyrendszerből, hogy a nagyobb, központilag irányított, adminisztratív értelemben vett szilárd térbeli egységek helyett inkább a kisebb, hagyományos és régebb óta szervesen összefüggő, sok esetben nem politikai, hanem természetes határokkal bíró, valamint az előzőeket a történelmi időben korábbiakra helyeződik a hangsúly. Egyre többet olvashatunk Hercegovináról, Dalmáciáról, Szlavóniáról és Isztriáról, Vajdaság helyett pedig inkább Bácskáról, Bánátról és a szintén ide rendelhető Baranyáról is. Tolnai Ottó így ír verset *Dalmáciai képeslap*,⁶² Koncz István pedig *Pelagóniai bor*⁶³ címmel.

---

⁶¹ Tari István: Szegfűszeg. In: Híd, 1973./ júl-aug. 699.

⁶² Tolnai Ottó: Dalmáciai képeslap. In: Híd, 1965./ szept. 1091.

⁶³ Koncz István: Pelagóniai bor. In: Híd, 1963./ márc. 277.

Nem mellékes, hogy a hangsúlyok az azonosulási hálóban akkor helyeződnek át, amikor először éri több oldalról is kritika a hatalomgyakorló elitet, mégpedig úgy, hogy a reformtörekvések alulról vagy a periféria felől indulnak és oda is térnek vissza, de – bár a rendszer egészének a visszásságaira igyekeznek rámutatni – a részek problémáját nem az egész viszonylatában, hanem több esetben is attól elvonatkoztatva kezelik. Sok mindenre utalhat, hogy a betiltások, diáktüntetések és a Praxis csoport egész rendszer ellen irányuló bírálata mellett, a szerbhorvát nyelv ellen irányuló horvát nyelvi törekvések, a filmbéli „fekete hullám” vagy a farmernadrágos próza megnyilvánulásai inkább regionális vagy még inkább lokális válságokból nőttek ki magukat (az *Egy makró emlékiratai* például, annak ellenére, hogy válsága egy sokkal nagyobb társadalompolitikai kontextus része, nem lép ki a lokális milióból). A központi hatalom gyengülésének tudható be, hogy a válság nem egy állami szintű monolitikus egészként jelenik meg, hanem olyan részek diffúz összességként, amelyek nem feltétlenül vállalnak szolidaritást egymással. Az ország a szépirodalomban ezáltal egy meglehetősen mozaikszerű képet mutat, miközben a legmagasabb szinten is inkább azokból a tájegységekből áll össze, ahol az adott közösség életvitelszerűen mozog, illetve ahonnan az adott szerző származik.

Bácska legtöbb esetben azon írók műveiben jelenik meg, akik odavalósiak, és ugyanígy találkozunk Baranyával és Bánáttal is. Erről a szubregionális kötődésről olvashatunk Cs. Simon István: *Bánsági táj*⁶⁴, Bencsik István: *Bácskai táj*⁶⁵, Jung Károly: *Baranya*⁶⁶ és Utasi Mária: *Üzenet Baranyához*⁶⁷ c. versében, B. Foky István pedig a százéves szabadkai tanítóképzés ünnepére írt költeményében a témát hagyományos jellemzőkkel közelíti meg, de ugyanúgy a „bácskaiság” toposzai felől.

*„szalmazsákban a gondos asszony még birset
is rakott a szekrénykére itt ez az illatosító
itt ez a csend
a mennyezetet bámulod rajta Bácska humuszos*

---

⁶⁴ Cs. Simon István: *Bánsági táj*. In: *Híd*, 1976./ dec. 1419.

⁶⁵ Bencsik István: *Bácskai táj*. In: *Üzenet*, 1972./ máj. 288.

⁶⁶ Jung Károly: *Baranya*. In: *Híd*, 1970./ jún. 677.

⁶⁷ Utasi Mária: *Üzenet Baranyához*. In: *Képes Ifjúság*, 1965./ okt. 01. 10.

tájai az eső erei másznak rajta”⁶⁸

A kor egyik érdekes tünete, hogy a térrel való azonosulásnak ezen szintje, inkább a lírára és kevésbé a prózára, a drámára pedig, szinte egyáltalán nem vonatkozik, viszont a nyolcvanas évekre már az utóbbiakban is elterjed. A költészetre egyébként is jellemző tényszerűségnek az alulmaradására, valamint a konkrétumok absztrahálására és magára a sűrítésre hegyezi ki érvelését Gaston Bachelard is, amikor a szülőházzól és annak környezetéről, az odavezető utakról ír. A tájegységhez, mint a szülőfalu vagy szülőváros kiterjesztett teréhez való kötődésben pedig van valami hasonlóság ezzel a szülőházzal. A korosztályokon átívelő történetek és azok áthagyományozása térbezárt, sűrített időt tartalmaz, azt az időt, amelynek fontosabb pillanatait pontosan azok a hegek őrzik, amelyek nélkül ez a tér steril, idegen és ezáltal a szubjektum számára közömbös lenne. Az otthon tájainak történeteiből háborúk, birodalmak, természeti válságállapotok helyi lecsapódásait halljuk. A személyes prizmán át láttatott tájegységből hiányzik az igyekvés, amely azt a közösséginél egy nagyobb ösztársadalmi viszonyrendszerbe ágyazná, az olvasóval láttatott térbeli kompozícióval emellett a lírai szubjektum teljességében és maradéktalanul azonosul. A saját, személyes, kiterjedés és méretek nélküli tér, mint az otthon biztonsága, a teljes elszakadás képtelensége, az ismeretek hiányos helyeit kipótoló képzelet, az érzések potenciális felülkerekedése a tényeken – ezek mind olyan mozzanatok, amelyek Bachelard szerint, az Ént körülbástyázó nem-Énkén magát az Ént védik. A szülőföldnek számító tájegység minden zugának ismerete és az ott élő emberekkel megosztott közös ismeretek, történetek, nyelvjárás, népi kultúra és nem utolsósorban a közös kulturális emlékezet, olyan kohéziós erővel bírt, amelyet még az államépítési projektum politikai érvrendszere sem tudott maradéktalanul roncsolni, így inkább azzal egy időben futva, azt fölülírva működött egy második, párhuzamos szinten.

Tekintettel arra, hogy a jugoszláviai magyar írók a perifériákról a centrumba, így Újvidékre vagy Szabadkára gravitáltak, a szülőföldet ugyanabban a mozdulatlanságban találták meg újra, mint amelyben elhagyták. A változó várossal szemben, az állandóság és maradandóság illúziójával átítatott szülőföld képe viszont, nemcsak az írók személyes térbeli reprezentációjának idealizált képéből ered, hanem Radomir Konstantinović vidék-fogalmában

---

⁶⁸ Foky István: Buzdító. In: Üzenet, 1972./ ápr. 211.

tárgyalt közösségnek kívülállókkal szemben zárt, és a közösséghez nem tartozóknak felkínált kép milyenségéből is. Az idegen tekintet előtt stílusában nem módosuló, a kívülről érkező változások elől szigorúan elzárkózó szülőföld képe, ilyen értelemben összenőtt a közösséggel és annak szerves részét képezi. Az élet különféle helyszínei és az azt benépesítők organikus kapcsolata így a röghöz-kötöttségnek, a makacs mozdulatlanságnak, és a romantizált, évszázadokon át felvállalt közös sorsnak a sajátos allegóriája.

Ezekben az évtizedekben, a szülőfalu vagy szülőváros tágabb környezeteként fokozottan előtérbe kerül a szülőföld. Az így megnevezett, de ennél nagyobb térbeli egységet felölelő narratíva sok esetben vízfolyásokat, falvakat, városokat, erdőket is magába foglal. Az egyfajta „Heimat-fogalomként” egyre fontosabb szerepet betöltő tájegység a lehető legszemélyesebb formában, legtöbb apró részlettel, történelmi és személyes időbe, helyi és személyes mitológiába egyaránt beágyazott, többszörösen összetett térként jelenik meg. Mindeközben Vajdaság, valamint a többi tagköztársaság és maga Jugoszlávia hangsúlyosan jelen-idejű adminisztratív fikciójával szemben, az egyre több helyen felbukkanó kisebb tájegységek stilizált, nosztalgikus reprezentációja inkább a személyes (gyermekkor, ősök) vagy általános múlt (századforduló, középkor) alapján töri meg a homogén teret. Celia Applegate szerint a német „*Heimat*” modern fogalma egy olyan híd képében jött létre, amely az apró lokális világokat azzal a nagyobb világgal hivatott összekötni, amelynek az előbbi csak részét képezi. Továbbá, hogy ez akkor következett be, amikor a nagy társadalmi módosulások következtében legalább részleteiben meg szerettek volna őrizni valamit abból a kis világból, amit állandósággal és meghittséggel kezeltek.⁶⁹ Amennyiben ezt rávetítjük a háborút követő évtizedek robbanásszerű iparosodására, városiasodására, a társadalmi hierarchiák gyökeres megváltozására, akkor nem kell meglepődnünk azon sem, hogy a fokozatos elidegenedés következtében a hazai táj ismert helyeire hátrált író és olvasó egyaránt. A jelenség tömeges előfordulásával pedig ez már messzemenően túllépte a személyes tapasztalatvilágot és ilyen értelemben társadalmi jelenséggé kezelendő.

Nem mellékes, hogy a jugoszláviai magyarság szubregionális térbeli kötődése egybeesik a nyelvi-etnikai határokkal. A legtöbb szöveg, amely Vajdaság tájegységeit említi, az Bácskával és Bánáttal foglalkozik, emellett, bár a Szerémség is Vajdaság része, arról szinte senki nem ír

---

⁶⁹ Vö. Applegate, 1990: 10.

sem verset, sem elbeszélést (ehelyett furcsa egzotikumként kezelik és legfeljebb riportot, néprajzi vagy történelmi tanulmányt, szociografikus cikket olvashatunk róla).⁷⁰ Ugyanakkor Baranya, amely része ennek a nyelvileg-etnikailag artikulálódó topográfiának, a szépirodalom gyakori terepe ebben a korban is. A nagyobb térbeli egységekkel való azonosulás alulmaradása a kisebbekhez képest, annak a többszintű azonosulási hálónak a kialakulása, amelynek e két szintje, a hatvanas évektől már az egymástól való egyértelmű különfejlődés nyomait mutatja. Mindez az inkluzív jugoszlávság hivatalosan etnikai elemeket háttérbe szorító kultúr-nacionalizmusával és érvényben levő geo-kulturális képletével párhuzamosan zajlik, továbbá a közösségi imagináció néhány évtizedre rá már kanonizált etno-kulturális önszerveződése felé mutat.

A szubregionális azonosulás egyfajta organikusságot, beleszületést feltételez, a közösségnek azt a térbeli elképzelését, amelynek – a magasabb szintű kötődésekkel ellentétben – nincs politikai vagy adminisztratív konnotációja, ezáltal egyfajta állandóságot is biztosít a történelmi viharok viszontagságaival szemben (összehasonlításképp gondoljunk bele Jugoszlávia vagy Vajdaság különféle felosztásaira, részeinek hovatarozására a huszadik század során). Ezeknek a tájegységeknek legtöbb esetben, részben vagy teljesen természetes határaik vannak. Tekintettel arra, hogy a jugoszláviai magyarság Újvidéken összpontosuló elitje zömében vidéki származású volt, ennek a vidéknek a megkonstruált centrumában tükröződő tartományi és szövetségi szintű képével szemben azonosult azzal a tájegységgel, amely mindannak az ellentéte volt, amit a város képviselt. A vidék szelleme állandóságot, biztonságot és a kívülállókkal való minimális kapcsolatot szavatol, ezáltal megóv a külső veszélytől, emellett a szerves együttélés azon fokát biztosítja, amely nem politikai programként, hanem nemzedékek kohéziós erejét tükrözi, egy olyan elképzelt közösséget, amely ebben az esetben már nem face-to-face, de, amelyben kölcsönösen felismerik egymást azok, akik odatartoznak és sajátos karakterisztikáit, valamint a közös ismereteket magukénak vallják.

A Bácskához, Bánáthoz és Baranyához való kötődés tényerése nem a diszkontinuitás, hanem azon folyamatosság története, amely a vidéki származású, nem a városi polgárság köreiből építkező közösségi identitás szempontjából fontos szülőföldre alapul. Az ezekhez a

---

⁷⁰ Természetesen vannak kivételek, mint pl. Burány Nándor, *Kamanci Balázs* c. regénye. Fontos viszont, hogy ez is a régmúlt eseményeit dolgozza fel.

tájegységekhez köthető térbeli imagináció sokszor él olyan metaforákkal, hasonlatokkal, vagy a narratíva helyszínének szempontjából fontos szerepet játszó jellemzéssel, amely a talajhoz, földhöz, humuszhoz, sárhoz, szántáshoz köthető. Ez már hagyományos, hiszen Kosztolányi Dezsőtől, Szenteleky Kornélon át a második világhétség utánig ez már nem tűnik újdonságnak, az viszont igen, hogy ez számarányából ítélve fontosabb lesz a nemzeti és állami kötődéseknél egyaránt. Koncz István az *Eszmélet* c., *Híd*-mellékletként napvilágot látott antológiában, szintén ehhez a képzettséghez kapcsolja a Bácskát. Különös ellentét feszül viszont, az *Új Symposion* első évfolyamában közölt *Egy makró emlékiratai* és Koncz István *Óda magunkhoz* c. verse között. Amikor egymásra vetítjük a két topográfiai egységet, akkor az előbbi, egy hirtelen városiasodási folyamat eredményeit magán viselő kozmosz, részben vidékről elszármazott lakóit látjuk magunk előtt, akik elidegenedve, tárgyyszerűen válogatják meg helyszíneket a városon belül. Vándorolnak. Urbánus, belvárosi nomádok. A jugoszláviai magyar irodalomban addig nem látott könnyel váltogatnak lakásokat, szobákat, kocsmákat. Koncz István ódája ezzel szemben a nagyvilágtól elszakadt, annak csak nagyobb rezdüléseire megmozduló kollektív lírai ént helyezi középpontba. A vidéki közösség többes számát használó költő az egész versben csak egy térbeli támpontot ad (bácskai), a többi az már csak ennek a szövegtérnek, valamint a helyszín egyetlen életérzésének a jellemzése. Amíg Végelnél gyorsan változó események színhelye a város, addig Koncznál a vidéki mozdulatlanság és az agrári röghöz kötöttség az alapvető hangulati dimenzió.

*„Vágyunk szorongva ott kavarog
a hullámzó esti porban,
a tarlós rétek, piheg ő bácskai föld
foszforos barázdái fölött,
s múltunk terhes batyujával
a hátunkon ostromoljuk a mindenséget,
míg szép komoly arcunkat
komorrá merevítjük.”⁷¹*

---

⁷¹ Koncz István: Óda magunkhoz. In: *Híd*, 1968./ nov. 43.

Ferdinand Tönnies, a közösségek különféle megnyilvánulásának elemzése során eljut az egyházi gyülekezetig, amely – bár a kollektív nemzeti identitás modern fogalma akkor még nem létezik, illetve keletkezéskor van – a közös vidéken, tájegységen alapuló közösségépítésre, az emberek közötti kapcsolatok milyenségére is részben érvényes. A közösséghez tartozók felismerik és társakként kezelik egymást a nagyvilágban. Maga a közösség pedig (amely Tönniesnél a társadalom ellenpólusaként szerepel: *Gemeinschaft-Gesellschaft*, valamint eszmetörténetileg kötődik Émile Durkheim organikus szolidaritás-fogalmához is), egy mesterséges, ember alkotta intézmény, amely egyrészt szellemi jellegű, másrészt viszont a hozzá való tartozás a pusztán véletlen vagy a személyes választás eredménye. A szubregionális közösségi identitás ehhez hasonlóan, egy olyan közösség, amely az emberek születésénél, származásánál fogva adott és nem olyan utólagos társadalmi szerződések eredménye, amelyet bármiféle állampolgársági jogoktól és kötelezettségektől tehetnénk függővé.⁷² Ugyanakkor azzal, hogy a jugoszláviai magyar irodalomban Bácska, Bánát és Baranya fontosabb azonosulási pontként jelenik meg, mint Vajdaság vagy maga a teljes államalakulat rámutat arra is, hogy a politikai szigor lazulásával felhasadt az a burok, amelyet a hatalomgyakorló politikai elit kísérelt meg strukturálni 1945 óta. Jugoszlávia – ahogy Gál Lászlónál, Majtényi Mihálynál, Herceg Jánosnál, Szirmai Károlynál – ebben a korban már inkább az idősebbek írásaiban jelentkezik, ott is ritkán. A fiatal irodalomban megmutatkozó, háború után szocializálódó írók, költők korosztálya – amint azt a farmernadrágos prózában, vagy a neoavantgárd különféle lírai műfajaiban is láthatjuk – nem tudott már maradéktalanul azonosulni az őket megelőző nemzedékek eszmei teljességével, ilyen értelemben nem mellékes, hogy pontosan ők azok (a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években leghatásosabb műveiket írók, rendezők, festők) akik elsősorban az ország részeivel, tájegységeivel, városaival mintsem annak egészével azonosulnak. Ugyanakkor ők azok, akik Jugoszlávia-szerte a kilencvenes években talán pont ezért, vagy részt vesznek az államalakulat széttagolásában, vagy képtelenek megakadályozni azt.

A kilencvenes évek tünet együtteseit viszont megelőzik azok a nyolcvanas évek, amikor háttérben zajló folyamatként az egyik nagy elbeszélés hitelét veszti. Létének megkérdőjelezése nélkül, inkább alapelemeit vonták kérdőre. Jugoszláviában a nyolcvanas évek során egyre inkább ürülnek ki, sőt anakronisztikusnak tűnnek azok az történetek, amelyek narratív tudásként a

---

⁷² Lásd: Tönnies, 1887.

tömegtájékoztatás, művelődés- és oktatáspolitikai különféle csatornáin keresztül (pl. irodalom, képzőművészet, film) kohéziós erőt képviseltek több évtizeden át. A hitelvesztés kitűnő példái Sziveri Jánosnak a nyolcvanas évek első felében íródó, de majd csak 1987-ben megjelenő *Dialok* c. kötete. A rendszer működőképessége és a végrehajtók hite pedig jól látszik a kíméletlenül végrehajtott és teljes megtorlásban.

A hitelvesztés ezen tüneteinek egyik kimenetele a jugoszláviai magyarság befelé fordulása, majd a többi etnikumhoz hasonlóan nem a közös, hanem a saját történet támpontjainak kiemelése – ez pedig a topográfiában is dokumentálható. A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás, akárha fokozatosan visszavonult volna azokra a tájakra, amelyekből évtizedekkel azelőtt az inkluzív jugoszlávizmus felé kilépett. Folytatódik az a hetvenes évekbeli tendencia, amely a nyelvileg-etnikailag körülhatárolható élettér hangsúlyos jelenlétében nyilvánul meg. A sajtóbéli napi politika gyakorlati nyelvét leszámítva, az irodalomban alig, szinte csak néhányszor találkozunk „Jugoszláviával” és „Vajdasággal”, a többi tagköztársaság vagy tájegység ilyen jellegű címkézése pedig szinte teljesen elmarad. A legnagyobb kompozicionális egységek reprezentációja ebben a korban azokra a tájegységekre szorítkozik, amelyek már 1945 előtt részei voltak a közösségi azonosulási hálónak. A szerzők fontosnak tartják – erre szinte nem is volt példa azelőtt és egy áthagyományozott, hetvenes évek előtti tömegjelenségről sem igazán beszélhetünk – egyrészt, hogy a tájegységet megnevezzék, másrészt pedig, hogy regionális viszonylatban a közvetlen környezetüket a lehető legszűkebben pontosítsák. Az ennél nagyobb, ezek méretét meghaladó térbeli egységekkel ugyanakkor szinte nem is foglalkoznak. A szövegeket olvasva, folytatódik az, az előző évtizedből örökölt spontán gyakorlat, amely Vajdaság helyett inkább Észak-Bácskát, Muravidéket vagy Drávaszöveget említ. Ettől az átcímkézéstől függetlenül olyan elbeszélések, versek, versciklusok íródnak, mint Kontra Ferenc *Drávaszögi kereszték* c. regénye,⁷³ Herceg János *Drávaszög* vagy *Drávaszögi dolgok* c. elbeszélései,⁷⁴ ⁷⁵ Bozsik Péter ekkor írja észak-bácskai, Szúnyogh Sándor pedig muravidéki haikujait.⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ Annak ellenére, hogy ezek a példák kivétel nélkül a nyolcvanas évek második

⁷³ Kontra Ferenc: *Drávaszögi kereszték*. In: *Híd*, 1988./ júli-aug. 875.

⁷⁴ Herceg János: *Drávaszög*. In: *7Nap*, 1987./ jan. 09. 33.

⁷⁵ Herceg János: *Drávaszögi dolgok*. In: *7Nap*, 1986./ dec. 19. 32.

⁷⁶ Bozsik Péter: *Észak-bácskai haikuk*. In: *Új Symposion*, 1989./287-288. 11.

⁷⁷ Bozsik Péter: *Észak-bácskai haikuk*. In: *Üzenet*, 1989./ dec. 736.

felől származnak, a jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás módosulásainak egy olyan metszetét adják, amely már a következő évtized felé mutat. A nyolcvanas évek első felének keményvonalas vezetése, és a Sziveri-ügyet követő években érvényesülő szigorú szerkesztéspolitikája került a terek megnevezését – talán pont azért, mert másra is fényt vetne. Az évtized első felének elefántcsonttornyában íródó szövegei után viszont, robbanásszerűen törnek felszínre ezek a térmegnevezések az évtized utolsó harmadában. A szubregionális kötődések pedig, ezáltal teljesen háttérbe szorítják a szövetségi és tartományi viszonyhálózatot.

Elszórtan még találkozunk olyan nagyobb térelemekkel, amelyek a jugoszláv geo-kulturális identitásból táplálkoznak, de egyre ritkábban. Bosznia, Szlovénia, Macedónia, Horvátország mind olyan részei a közösségi azonosulási hálónak, amelyek egyre kevesebb vonatkozásban szerepelnek és, amikor utalnak is rájuk azt legfeljebb hozzávetőlegesen, különösebb részletesség nélkül teszik. Versek ezekről is alig íródnak, prózabeli említésük során pedig – amikor például, egy szereplő onnan érkezik, vagy oda távozik – általában nem közelítenek rá a tájegységre vagy városra, nem részletezik, nem pontosítanak – holott szokványos gyakorlat volt. Jugoszlávia megnevezése versben vagy drámában már szinte egyáltalán nem fordul elő, és a prózában is többnyire folytatódik az a hetvenes évek elejétől felbukkanó tapasztalat, hogy a szereplők már általában csak a kívülállók szemében vagy külföldön, idegenek között, egymás szemében jelennek meg jugoszlávként – ami még mindig egy működőképes közösségi azonosulásra vall, csakhogy ezek a vonatkozások az évtized elején sem gyakoriak, és azután is csak csökkennek. A többi tagköztársaság vagy tartomány kapcsán is az mondható el, hogy egyre ritkábban bukkannak fel név szerint, és a narratívák, amelyekbe beleágyazzák őket is egy borúlátó, magának a közösségi identitásnak rosszat jósoló jövőjét festik le. Ladik Katalinnak már a kilencvenes években íródó *Fehérlófia éneke Európához* első része azzal végződik, hogy: „A legidősebb lány KOSZOVÓMETÓHIA”, majd a második rész így kezdődik: „Mit keresel itt, félvilági ember, ahol még a madár se jár?/ A második lány VUKOVÁR ölében, a rádió falának dőlve,/ eltört pohárba vert arccal,/ fehérbe öltöztette a gyermekeket,/ fehér hamuba, torkodban szaporodom.”⁸⁰

---

⁷⁸ Bozsik Péter: Észak-bácskai haikuk. In: Üzenet, 1990./ okt. 735.

⁷⁹ Szűnyogh Sándor: Muravidéki haikuk. In: Új Symposion, 1987./ 261-262. 35.

⁸⁰ Ladik Katalin: Fehérlófia levele Európához. In: Új Symposion, 1992./ 319-320. o.n. (belső borító)

A nyolcvanas évek során emellett folytatódik az a szembenállásnak is tekinthető folytatólagos állapot, amely a bácskai és a vajdasági használat között már a hetvenes évek során felmerült. Bácska vagy Bánát ebben a korban – ahogy az előző évtizedekben is – egyfajta jellemzőként, organikus minőségként szerepel, így bánáti síkságról, bánáti emberről, bácskai tájról, bácskai sárról, bácskai lapályról olvashatunk. Ezek persze nem mérnökök vagy kartográfusok tereiként jelenik meg, hanem egy életérzés, életstílus, életritmus televény talajaként, ahol az ottani ember része a tájnak – és fordítva. *„A magyar nyelv használatában a nábob bácskai földesurat jelentett. Nem felvidékit, nem érdélyit, hanem kizárólag bácskait, amin azonban nem a régi vármegye határai közé zárt területet kellett érteni. Bánát, vagyis Temes és Torontál, sőt Baranya is benne volt ebben a szóban. Mert Bácska, mint földrajzontúli fogalom, egyesítette magában a régi, történelmi Magyarország egész déli részét.”*⁸¹ Vajdaság ezzel szemben inkább az adminisztráció nyelvének egyik címszavaként szerepel, és nem társul hozzá annyi érzelmi mozzanat sem, mint az őt alkotó Bácskához vagy Bánáthoz.

A kilencvenes évek elejére mindazonáltal teljesen nyilvánvaló lesz, hogy a jugoszláviai magyar azonosulási hálót át kell fogalmazni és a tájékozódási pontokat át kell értékelni. Szlovénia távozása után, majd a frontvonallal elválasztott tengerpart és a boszniai hegyek nélkül még inkább, már csak az a Szerbia maradt, amely az előzőekhez képest egyébként is kisebb szerepet töltött be a kollektív szubjektum narratív térképén. Belgrád fokozatos gyengülését, Jugoszlávia egészének leértékelődését és részeinek fokozatos lemorzsolódását már csak az követte, hogy a kilencvenes évekre teljesen átalakult a közösségi azonosulás topográfiai képe. *„A kérdés az, hogy mi, akik 68-táján születünk, elégedettek vagyunk-e, tompák és tunyák, vagy annyira buták, hogy nem tudjuk megfogalmazni álláspontunkat. A kilátástalanság és reménytelenség Szerbiában 92-ben hiszem, hogy van akkora, mint volt 68-ban. [...] Pedig már ott tart ez a generáció, hogy nincs vonata, amely levihetné a tengerhez, hogy az orra előtt hullámozó sem tiszta, úgy tűnik, hazugságok szennyezik.”*⁸²

A kétszintes azonosulási háló, és a etno-kulturális diszkurzív pozíció a kilencvenes években legitimálódik. A sajtót lapozván például feltűnik, hogy elszaporodik a nyolcvanas évek végéig gyakorlatilag még tudományos szakszóként is tilalom alatt álló *„Délvidék”* kifejezés. A

---

⁸¹ Herceg János: Hazai dolgok. In: Híd, 1984./máj. 701.

⁸² Lovas Ildikó: Alkamadár. In: Új Symposion, 1992./ 313-314. 30.

Magyar Szóban is találkozunk vele: „Először írom le, hogy Délvidék, miután a Vajdaság szó kezdi elveszíteni tartalmát, kezd kiürülni; jómagam mindig szívesebben használtam a tartomány, a tartományunk kifejezést, attól tartok azonban, hogy ezt, még inkább, mint a Vajdaság főnevet, szeretnék velünk elfeledtetni. Marad – intim, belső használatra – a Délvidék? Marad-e egyáltalán valami? Marad-e hazánk?”⁸³.

Érdekes példái ezek annak a polarizálódásnak, amely periféria-centrum viszonylatban átértelmezi a centrumot, miközben a belgrádi nézőpont „Vajdaság” kifejezése átadja helyét a budapesti nézőpont „Délvidék” kifejezésének. Annak ellenére, hogy a jelölő-jelölt vonalon a két kifejezés nem vonatkozik teljességében ugyanarra a térre. Ilyen és ehhez hasonló elmozdulások járultak hozzá az etno-kulturális közösségi azonosulási háló fokozatos térnyeréséhez, visszaszorítván azt a jugoszláv geo-kulturális identitást, amely évtizedekre meghatározta a kollektív szubjektum sajátos, másoktól különböző szervezőmódját és térinterpretációs gyakorlatát. Az ötven éven át összefüggő hálózatot formáló azonosulási csomópontok egy részének fokozatos leértékelődésével párhuzamosan felértékelődtek azok, amelyek évtizedeken át meglehetősen mellékes szerepet töltek be. A kollektív imagináció jugoszláviai magyar terében ilyen értelemben az általános nyugat-balkáni forrongás és az etnikai önszerveződés jegyében telnek a kilencvenes évek.

A korszakban zátonyra futó „testvériség-egység” diszkurzív pozíciójával gyökeresen megváltozik a tértapasztalat is. Az évtizedek óta féken tartott, és a központi pártvezetés egyik legfontosabb teendőjeként szisztematikusan elnyomott, a nyolcvanas évek elején még csak részrendszerekként működő nemzetállami szerveződési minták a kilencvenes évekre egy már tarthatatlan állapotot hoztak létre. Amikor ez a folyamat az évtized első felében eléri katarziszát, a tömegmédiá minden probléma megoldását az etno-kulturális integrációt szavatoló folyamatokban látatja. Az addigi kultúrnacionalizmusra alapuló jugoszláv politikai közéletben ezáltal megváltozik maga a nemzetfogalom is, amely ezután már nyíltan is etnikai ismérvek alapján kezd szerveződni. A jugoszláviai magyarság itt azzal a problémával szembesül, hogy a nyugati kultúrkörben már egy más jellegű, nemzetek közötti és feletti (EU) integrációt előíró poszt-nemzeti⁸⁴ korban azokhoz az évtizedeken át rendszerszerűen és hivatalosan

---

⁸³ Németh István: Velük mi lesz?. In: Magyar Szó – Kilátó, 1992./ jún. 20. 10.

⁸⁴ Lásd: Habermas, 1998. 91.

stigmatizált hagyományokhoz, mítoszokhoz, szimbólumokhoz tér vissza, amelyek óhatatlanul maguk után vonják az addigi térben való, akkorra viszont már/még csak maradványaiban létező gondolkodást is. Ezzel párhuzamosan történik – a nem is oly rég még egységesnek hitt közművelődési mezőben – a volt tagköztársaságok régi rendet romboló szimbolikus és tényleges térfoglalása, aminek melléktermékeként lemorzsolódtak azok a városok, hegyvidékek, tájegységek, és legfőképp a tenger, amelyek hiányában a jugoszláviai magyar közösségi identitásnak is más azonosulási csomópontok után kellett néznie.

A titóizmus kitalált hagyományai a lakosság szeme láttára értékelődnek át, és egy másik értékkanont, egy másik közösség szervezői diskurzust teremtő kitalált hagyományoknak adják át a helyüket. Ezeket Eric Hobsbawm is a nagy horderejű és hirtelen változások során bekövetkező társadalmi minták gyengüléséhez vagy megsemmisüléséhez köti. Új társadalmi rend saját hagyományokat követeli meg – ide tartoznak a terekbe ágyazott kulturális narratívák, cselekvésminták és diszkurzív potenciálok is –, amennyiben viszont az addigi, „öreg” hagyományok azt képtelenek kielégíteni vagy, ha nem elég rugalmasak, akkor egyszerűen újak kerülnek a helyükre.⁸⁵ A jugoszláviai magyar hagyományos terek közé ekkor kerülnek be (bizonyos esetekben vissza) például a nemzeti múlt tereinek és a nyelvi határokon belül levő létezők a hagyományai. Az új diskurzus emellett az időszámításra is hatással van és az etno-kulturális ciklikusság megerősödése érdekében felelevenednek bizonyos nemzeti ünnepek, évfordulók is. Az évszázad utolsó évtizedében lassan eltűnik a kétszintes azonosulási háló azon síkja, amely már a hetvenes évek vége óta a gyengülés jeleit mutatta. Így egyrészt előtérbe került a másik, amely már évtizedek óta a nyelvi-etnikai határokon belül képviselte a kohéziós erőt, másrészt pedig a saját tér középpontjának helyét Belgrád és részben Újvidék helyett az évtized végére Budapest veszi át. Nem szabad emellett szem elől tévesztenünk Újvidék művészet- és művelődéstörténeti pozíciójának elerőtlenedését abban az összefüggésrendszerben sem, amelyet a város a jugoszláviai magyar együttműködési hálózatokban betöltött. A nagyarányú elvándorlás ilyen értelemben nem csak az írók, hanem a nyomdászok, fényképészek, újságírók, szerkesztők és évtizedek óta bejáródott rendezvényszervezők tekintetében is tetemes károkat okozott, ami által a művészetek mezőiben is gyökeresen megváltoznak a reprezentációs lehetőségek.⁸⁶

---

⁸⁵ Vö. Hobsbawm: 1983. 4.

⁸⁶ Bővebben: Roginer: 2015.

*„Sóbálvánnyá lesz mindaz,
ki most hátranéz,
eltűnik Kárpátalja, Erdély, Vajdaság, Felvidék –
[...]
Szabad-e sírni vagy sem?!
»Ez itt a kérdés.«
Árpád, Kárpát, Verencke szólít,
vagy csak minden szólam,
szemfényvesztés –”⁸⁷*

Amint arról már szó volt, a kilencvenes évek térbeli bizonytalansága közepette háttérbe szorult a nagyobb térelemekkel való azonosulás, és inkább a szülőfalut, a biztosnak és elidegeníthetetlennek tűnő lokális közösség terét részesítették előnyben. A kétezres években ugyanakkor egy méreteiben, térbeli kapcsolatrendszerében és mitológiájában kiterjedtebb háló felvállalásának lehetünk tanúi. Újra megjelenik a nagyobb valóságstruktúrákkal való azonosulás, a stabilizálódó geopolitikai helyzetből adódóan pedig lassan megállapítható lesz, hogy hol ér véget a saját és hol kezdődik az idegen tér. A tartomány és annak két alrendszere, Bácska és Bánát továbbra is fontos szerepet tölt be. A három viszonyában, valójában az azonosulási háló külön szintjeit képező és egymásnak alá- illetve fölérendelt síkjai között a kétezres évek kollektív topográfiai reprezentációjában nem igazán tesznek különbséget. Bácska, Bánát és Vajdaság ilyen értelemben, sokszor csak egymás szinonimáiként jelennek meg.

*„Múltak az évek és egyre kevesebb levelet
kapott tájhazájából, a Balkán és a Közép-Európa
határsávjában meghúzódó Bácskából.”⁸⁸*

---

⁸⁷ Vankó Gergely: Szabad-e sírni? In: Híd, 2003./ jan-feb. 67.

⁸⁸ Végel László: Szélrózsza. In: Üzenet, 2003./ tél, 57.

A kétezres évekre már tájékozódni lehetett a saját tér gazdasági, adminisztrációs és politikai mezejében, a kilencvenes évekkel ellentétben pedig már határvonalakkal is egyértelműen meg lehetett törni azt a homogén teret, amely a sajátot körülveszi, és leválasztani róla az idegen helyszíneket. Emellett kialakulnak a közösségi viszonyhálózat hozzávetőleges határai is, aminek köszönhetően már az évtized első felében felszámolódik az otthontalanság érzés, amely a kilencvenes években – az elvándoroltak és az itthon maradottak között egyaránt – olyannyira jellemző volt. Ennek a stabilizációnak köszönhetően Bácska, az otthon képe többnyire összeforr azzal a szentimentális, biedermeieres, ugyanakkor rusztikus és goromba Bácskával, amely a századfordulón alakult ki. Ez a tér nem politikai entitás és nem is adminisztratív egység, amit pedig a szövegekben olvashatunk róla, az a már tárgyalt „Heimat” fogalomként valós és képzeletbeli jegyeket egyaránt ötvöz. Az előző évtizedekhez hasonlóan így elsősorban a gyermekkorral, a családi emlékezettel, a „gyökerek” általi szerves összetartozást előtérbe helyező, annak nyelvi és kulturális megfelelőivel függ össze.

*„horvát pap bán reklámtollnoka,
mond, a faragatlan bácskai
kupában hogyan bugyogott a
boros multi(kulti) vitamin?”⁸⁹*

Azonosulási csomópontként a kétezres évek Bácskája és Bánátja már túl is lép a pusztai térbeli imagináció jelentésmezején, és bizonyos értelemben metaforává, sajátos szabályok alapján működő, öntörvényű viselkedésmintákat, szokásokat, gazdasági helyzetet működtető mitológiai térré alakul. Emellett rendre egy központosítás nélküli vidékként jelenik meg, amely, bár kisebb egységekre is bontható, mozaikszerűségében mégis egy teljes világot képez, és hordoz is valamit abból a származástudatból, amely minőségileg elkülöníti a többitől: „*most ugyan Magyarországról, azon belül Szegedről jövök, de tulajdonképpen bácskai, közelebbről – ha virtuálisan is – szekicsi volnék*”⁹⁰. A Heimat-jelenséghez emellett hozzátartozik még az is, amit Radomir Konstantinović a vidék szellemének nevez. Ez a közösségileg megmutatkozó, a vidéki

---

⁸⁹ Kollár Árpád: Cantio Mikhael de Sabatka. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/113/kollar34.html>

⁹⁰ Pap Tibor: Liebe Tante! In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/105/pap.html>

kollektív identitására integráló erővel bír, mindazonáltal nehezen definiálható és megfoghatatlan ismertetőjegy elsősorban az idegenre, a „másikra” irányul, arra, aki kívülállóként tekint rá és akire normatív erőként kell, hogy hasson vagy kirekesszen. A bácskai és bánáti így egyfajta minőségi megkülönböztetésként, belülről felismerhető és évszázados hagyományok által kerekre csiszolt sajátságok halmazaként is jelen van a köztudatban. Emellett jól kimutatható benne a térrel való azonosulás szellemtörténeti vonulata is: „*Arra gondoltam, mennyire bácskai minden lehelete, még felelőtlen bohóckodása és széles hetvenkedése is. Bácska a mi Gascogne-unk. Minden különködésben van valami vidékiesség is, gondoltam.*”⁹¹

A kétezres évek másik, az előzővel ellentétben elsősorban politikailag artikulált tere Vajdaság, amely az évtized közepére tartományi mivoltában már egy szintén jól körülhatárolható, intézményrendszerében akkor még konszolidálódni látszó, az adminisztratív központosítás felé törekvő tér képzetét keltette, lehetővé téve így az azt belakó szubjektumnak a vele való azonosulást: „*Hova valósi vagy? – kérdezte Loretta. – Vajdasági – szólt Andrea –, tudod, hol van? – Természetesen – bólogatott igenlően a jugoszláv kikötőváros szőkesége*”.⁹² Ahogy viszont Bácska és Bánát esetében látható, a Vajdasággal azonosulók példáiból is kitészik, hogy inkább a közép- és idősebb korosztálynál van jelen (Bozsik Péter, Jódal Kálmán, Végel László, Tolnai Ottó...), a fiatalabbaknál már sokkal ritkábban. A tartományt cselekményi vagy referenciális térként használóknál viszont legtöbb esetben feltűnik az, hogy egyre inkább már csak egy adminisztratív műszóval van dolgunk, és kevésbé azzal az érzelmi töltetű komplex multikulturális helyszínnel, amellyel a hatvanas, hetvenes vagy a nyolcvanas években azonosultak. „*Azt hiszem, ugyanígy soha föl nem foghatja majd Gabika a budapesti belga nagykövetségről, illetve konzulátusról, aki akadémikusodott a vízumkérelmem átvételének ügyében [...] vagy az a pelyhesállú, tacskó kis útlevelkezelő fiúcska a Ferihegy 1-en, aki miatt leszedtek a repülőgépről indulás előtt, hogy mekkora lehetőség nekünk, onnan Vajdaságból, abból az évtizedes bezártságból kiszabadulnunk, kijutnunk ilyen helyekre. Hamisnak nézte az útlevelemet az árvám... Amikor már harmadszor vizsgálta meg a fényképemet és a fotómra ütött vízjeles pecsétet UV-lámpa fénye alatt, no, akkor már láttam, hogy baj van.*”⁹³

⁹¹ Nagy Abonyi Árpád: Esti Kornél Bácskában. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/85/nagya7.html>

⁹² N. Czirok Ferenc: Körhinta. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/105/czirok2.html>

⁹³ Szabó Palócz Attila: Back to the studentske dane. In: Sikoly, 2006./ 7-8-9. 267.

A kétezres évekre tisztázódik a tartomány hovatarozása, és a közötté, valamint településeí közt fennálló rész-egész viszony ís, ez pedig – a kilencvenes évekhöz képest – a koherensebb egyéni és kollektív szubjektum létét ís lehetővé tette: „*Mellesleg abban a temetőben fekszik nagyanyám és nagyapám ís, nyilván vigasztalanul és boldogtalanul, ahogy egész életükben ordítva, sírva, szűkölve éltek zsíros, termékeny földű tartományunk egy eldugott, határ menti kisvárosában. By the way, Damirral és Ráhellel együtt mindhárman kisebbségi magyarok vagyunk, ami körülbelül olyan érzés, mintha kénsavval bevont söprűnyéllel erőszakolnának meg naponta háromszor.*”⁹⁴ Bácska vagy Bánát érzelmekkel dús szülőföld-képével ellentétben, a Vajdasággal való azonosulás hordoz magában valami politikai, esetenként történelmi szerepvállalást ebben az évtizedben ís. Amint a fenti idézetben ís látható, a kötődés akkor ís átpolitizálttá válik, amikor az azonosulási csomópont eredetileg egy személyes, a családi emlékezetből fakadó narratívából indul. Vajdaság emellett, Bácskával és Bánáttal, sőt Baranyával ellentétben nem egy idealizált, csak hozzávetőleges határokkal körbevont, hanem egy politikatörténelmi, ideológiai, történelmi vonzatokkal bíró tér ís egyben. Míg a tündéerkertként, otthonként emlegetett Bácska vagy Bánát a boldog monarchiabeli vagy immáron jugoszláv békeidők mítoszi, nosztalgikus világát idézi fel, Vajdaság egy eredendően konfliktusokkal dús, jelen-idejű térként jelenik meg. Vajdaság sokszor csak részben megnevezettként, „tartományként” kerül megszövegezésre, ugyanakkor még ebből az elliptikus utalásból ís jól kiolvasható Vajdaság Autonóm Tartomány államapparátuson belüli térbeli, politikai vagy adminisztratív hierarchiában elfoglalt helye, főleg akkor, amikor a szubjektum a migráns szemszögéből tekint le rá. Ebben a hibridizált Vajdaság-képben már keverednek a poszt-jugoszláv és a poszt-monarchikus tér ismertetőjegyei, Vajdaság, Közép-Európa és a Balkán jellemzői. Az általában távollévőként visszatérő, a teret kívülről szemlélő szubjektum sokszor úgy tud azonosulni a térrel, hogy több szövegébe ís beépíti a közösségi tértapasztalat által áthagyományozódó háborúk kulturális emlékezetét. A háború egy fontos rétege ennek a vajdaság-képnek, és – bár nem jelenik meg úgy és olyan gyakorisággal, mint a második világégés a világháború utáni években, és egy olyan méretű kollektív traumaként sem, mint a legutóbbi véres széttagolódások a kortárs boszniai vagy horvátországi írőknál –, a poszt-jugoszláv magyar irodalom sokszor pont ebbe az elveszejtett vajdaság-képbe oltja ezeket a

---

⁹⁴ Jódal Kálmán: Agygyanta. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/97/jodal1.html>

keserű emlékeket is. A kilencvenes években zajló háborút, illetve az általa kiváltott eseményeket így ötvözi Vajdaságnak, mint politikai imaginációnak a berekesztésével. Az időben párhuzamosan zajló térbeli és politikai kötődés elvesztése, Vajdaság adminisztratív megszüntetése objektív, és a szülőföld elhagyása szubjektív szinten egy olyan kettős viszonyulási mód, és két, egymástól látszólag független identitáselem összefonódása, amely a második világháborút követő, ám tabu miatt elhallgatott identitásválsághoz hasonló. A térbeli és politikai elem ötvözése egyetlen reprezentációban, ilyen értelemben a sajátosan Jugoszláviához kötődő széleskörű autonómiatörekvések felszámolásához, valamint a tartományi érdekeket ellehetetlenítő strukturális politikai erőszakhoz ugyanannyira kötődik, mint a migrációs kényszerhez, az otthontalansághoz vagy a külföldre meneküléshez. Ebben az esetben Bozsik Péternél a Kómíves Kelemen-féle építőáldozat átirataként:

*„konyakom konyakom
erősbik konyakom
vodkám és borocskám
kiket épp nyakalok
melyikőtök mondaná
meg hogy a wojwodschafft
padláson állomáson
hova kerülne került volna
láztól tüzes testem
és mondjátok hova estem
hova estem volna
hova párolognék
hova párlódott volna kimúlásom
azúrkék sója
ha ott maradnék
ha ott maradtam volna”⁹⁵*

---

⁹⁵ Bozsik Péter: Weissbrunni töredék. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/117/bozsikp14.html>

Lokális szint – falvak, városok, községek

„A diák mint akit a fény megáldott
megállott:
Tito van ott és a proletárok.
Az ott – Rudo.”⁹⁶

A negyvenes évek második felének művelődéspolitikája külön odafigyelt arra, hogy az évtized első felének településhálózatát átrendezzék. Ebben az átrendezésben, a főváros hangsúlyos jelenlétén kívül a többi helységnév is fontos szerephez jutott. Az irodalmi megnyilatkozások ebben az átcímkezési folyamatban leginkább a közelmúlt közös harcainak és a jelen munkaakcióinak a helyszíneire szorítkoznak – elsősorban lírai megfogalmazásban –, vagy a szintén háborús, esetleg az utazás változó színtereivel a kor a regényeinek, riportszerű útirajzainak képében. Ebben, a nagyjából 1950-nel záruló időszakban jelenik meg például Gajdos Tibor (Gottesmann Tibor), *Tűz a hegyek között* c. regénye, Lukács Gyula, *A sárga háztól a csendes Donig* c. riportregénye vagy Lőrinc Péter (Löbl Árpád) *Nemzet születik Macedónia katlanjaiban* c. útirajza is. A kor szépirodalmi termése a jól megcélzott jugoszláviai magyar befogadó új államának képét hivatott elhelyezni a köztudatban. Ilyen értelemben a Jürgen Habermas által definiált nyilvánosság radikális átstrukturálódása zajlik azzal, hogy míg Habermas a kávéházak és a sajtó szerepét szinte kiegyenlíti, Jugoszláviában a háborút követő közel tíz évben, nyilvánvaló okokból inkább csak az utóbbi emelkedik ki, miközben elhanyagolhatatlan benne a politikai nyomásgyakorlás szerepe. A nyomtatott sajtóban közölt szépirodalomnak ilyen értelemben a szocialista realizmus oktató, átnevelő normarendszerén túl, a közösségi ismeretanyag részévé kellett tennie azokat a helyszíneket, amelyekkel a jugoszláviai magyarságnak az új hazájában azonosulnia kellett. A „testvériség-egység” diszkurzív mechanizmusaival így kerülnek hangsúlyos helyzetbe Újvidék, Szabadka, Zágráb, Eszék mellett Macedónia, Bosznia, Szlovénia vagy Dalmácia különféle városai, települései is. Legrészletesebben természetesen a vajdasági községek és falvak hálózata jelenik meg. Majtényi

---

⁹⁶ Gál László: Az ott – Rudo. In: Magyar Szó, 1947./ dec. 22. 2.

Mihály, *Ebek harmincadján*⁹⁷ c. elbeszélésében grebenáci (Gerebenc) munkásokról, kudrici (Temeskutas) és verseci borról, fehértemplomi svábokról és izbestei (Izbistye) kútvízről ír. Gál László, *Szivárvány*⁹⁸ c. tárcanovellájának én-elbeszélője Zrenyanintól (Nagybecskerek) a Jadrani Fiuméig (sic.) pásztáz végig egy életrajzot. Herceg János pedig, a *Változó világban* – azután kötetként is megjelent szociográfiájában – szövege színhelyül Vajdaság több települését is megteszi, ahol többek között a réglétűnt múlt és a haladó szellemiségű jelen összevetésével, a valamikori megyeszékhelynek és környékének részletes leírását adja. „A zombori városi könyvtár igazgatóságának hosszú időn át Fernbach Péter volt az elnöke, hiszen ő volt a Tiszapárt képviselője, s a könyvtár mégis a tagdíjakból - tengődött, saját épülete sem volt, mert »anyagi eszközök híján ez nem volt megvalósítható«. Ugyanekkor Sípos Ferkó, a híres cigányprímás háromemeletes házat vett magának Pesten, a nagykörúton s gumirádlison járt a Koczkarék zsúrjaira, míg doroszlai népviseletbe öltözött nyalka parádés kocsisa kint a bakon várt rá.”⁹⁹

A saját tér egyértelműsítése, és annak leválasztása a határon túl elterülő idegen tértől a háborút követő időszak egyik legfontosabb és legvehemensebben végrehajtott teendői közé tartozott. Az első proletárbrigád megszervezésének helyszínévé lett boszniai Rudo mintájára, a Jugoszláviához tartozó városoknak az irodalomban való szimbolikus felhalmozása, ilyen értelemben kulcsfontosságú volt. A két világháború közötti Jugoszláviának kisebbségek iránti meglehetősen közömbös és kirekesztő viszonyulása, az adminisztratív berendezkedés módosulásainak, valamint a második világháború alatti felosztás többek között azt eredményezték, hogy a tér alapú identitás általában csak a közvetlenül megtapasztalt vagy a szülőföld tereire terjedt ki. Az azonosulási háló csomópontjait így olyan urbánus politikai, gazdasági és művelődési központok képezték, mint például Szabadka, Újvidék, Zenta, Nagybecskerek, Versec, a kis arányban képviselt egyetemi oktatás zágrábi és belgrádi terei, valamint a vidék falvainak sokasága. A szépirodalmi tevékenység viszont, ebben az esetben is ellátta azt a geopolitikai szerepet, amely az új államalakulat városainak diffúz pontjait pozitív előjelű, ismert, saját térré alakította. A Vajdaságon kívüli jugoszláv városok és tájegységek kiemelése az idegen,

---

⁹⁷ Majtényi Mihály: *Ebek harmincadján*. In: 7Nap, 1946./ dec.24. 12.

⁹⁸ Gál László: *Szivárvány*. In: 7Nap, 1947./ júl.11. 8.

⁹⁹ Herceg János: *Változó világban*. In: Híd. 1949./ jún-júl. 322.

ismeretlen, homogén térből és a kollektív szubjektum tértapasztalatába való beillesztés kapcsán talán Gál László személyét kell leginkább megemlíteni. Az összes magyarul megjelenő sajtóorgánumban publikáló, a korban meglehetősen termékeny szerző kivételes ügyességgel ír verset Bosznia vagy Szerbia munkásainak helyeiről. „Májust vár tőlünk újból a világ?/ Brcko és Samac,/ Új-Beograd üzen:/ Hajrá, brigád!”¹⁰⁰ vagy egy másik helyen „Uzsicében kigyúlt egy csillag aztán,/ s gyújtott Jajce és Bihács felett...” majd néhány sorral lejjebb következik az ünnepélyes pátoszt nem nélkülöző, közhelyszerű felkiáltás: „Nőnek a gyarak, s Köztársaságunk”¹⁰¹. Mindkét vers természetesen állami ünnepnapon jelent meg: a munka ünnepén (május 1.), illetve a köztársaság napján (november 29.).

Vajdaság településhálózatának újbóli felrajzolása a térképre ugyanekkor már kevésbé hatásvadász módon zajlik. Ebben az esetben már sokkal fontosabb szerepet tölt be a közvetlen tértapasztalat, és így – lévén, hogy az új jugoszláviai magyar elit a tartományi székváros felé gravitál – Újvidék mint politikai, gazdasági és művelődési központ egyre gyakrabban és egyre nagyobb részletességgel jelenik meg. Emellett a különféle anekdotizáló riportokkal, tárcanovellákkal, valamint az elsősorban a *Híd*-ben megjelentetett hosszabb elbeszélésekkel, regényrészletekkel a vidéki községek és a kisebb-nagyobb falvak is elfoglalják helyüket a térképen. „Nem érted?... Ejnye, de szűk eszed van!... Az oroszok úgy nyomulnak előre, mint a szélvész. Már Bánátban vannak... Török-Becsén... Sőt, már Adánál... És minden percben ideérhetnek... Láthattad, hogy »hurcolkodtak« arról a svábok. Itt jöttek el erre, a nemzetközi úton... És innen is elvitte már az irháját minden betáncolt...”¹⁰² vagy egy másik helyen, inkább a hivatalos nyelvhasználat kényszerének engedve „Olyan egyhangúan ejtette a német a szót, mint sötét bánáti falusi várótermek előtt a vasúti kalauz: Jabuka, Debelyacsa, Kovacsica, Petrovgrad felé, harmadik sínpár.– Benn vannak a németek!”¹⁰³¹⁰⁴

A kornak szórakoztatáson és népművelésen túli politikai-agitatív feladatot ellátó, szépirodalmat is közlő sajtó az ötvenes évekre átalakul. A negyvenes évek végére így, bár még mindig jelen van ez a tendencia, és a színvonal is csak lassan emelkedik, az ilyen jellegű

¹⁰⁰ Gál László: Május. In: Magyar Szó, 1949./ máj. 01. 5.

¹⁰¹ Gál László: Szabad hazánknak szabad ünnepére. In: Dolgozók, 1947./ nov. 29. 1.

¹⁰² Sebestyén Mátyás: Írás a kerítésen. In: Híd, 1948./ jan-feb. 39.

¹⁰³ Lőrinc Péter: Maskovszki az órás. In: Híd, 1947./ ápr-máj. 238.

¹⁰⁴ A fent megjelenő helységnevek: Torontálalmás, Torontálvásárhely, Antalfalva, Nagybecskerek

szövegek megritkulnak. Vajdaság falvai, az onnan a szerkesztőségekbe érkező szerzők tollából, és a magukkal hozott vidék élőlészavas irodalmával vonulnak be az egyre inkább kiteljesedő közösségi identitásba. Csépe Imre egyike volt azoknak, aki Vajdaság több településén is élt és dolgozott, de végül mindig szülőfalujába tévedt vissza. Novelláiban, tárcáiban és verseiben legtöbbször munkájának helyszínei jelennek meg „*Itt már úgysincs mit keresnem,/ Nagy faluba vesző Szabadkán.*”¹⁰⁵ Az anekdota műfaji ismérveitől nem sokban eltérő stílusa, népies versbeszéde a szubjektum terét legtöbbször szülőfalujának környezetében helyezi el. „*Fájt a jaj, panasszal volt jegyes,/ Új élete virradt, boldog lesz Kishegyes...*”¹⁰⁶

Csépe Imréhez hasonló módon, szövegeiben szinte mindegyik író, költő megjeleníti szülőfaluját, városkáját vagy a tájegység egyéb településeit. Így jelenik meg Zombor, Szabadka, Óbecse, Topolya, Zenta, de az olyan kisebb falvak is mint Gombos, Telecska-Bácsgyulafalva, Erzsébetlak. Az olvasók által egyébként is ismert terek így sokkal erősebben megkapaszkodnak a közösségi identitás kapcsolathálózatában és a háttérben kohéziós erőként működő, narratív kölcsönös függőség így egyben egyértelműsíti is a saját és idegen tér közötti különbséget. Az, hogy a párt az ötvenes évek során egyre kevésbé szól bele a szerkesztéspolitikába, hogy az írónak megvan az a szabadsága, hogy legalább a cselekmény színhelyét, illetve a szociokulturális miliőt némileg szabadabban választhassa, abban mutatkozik meg, hogy a jugoszláviai magyar irodalom településhálózata etnikailag egy jóval homogénebb egységet alkot, mint a negyvenes évek cenzori szigora idején. Az ötvenes években eltűnnek a szinte kötelező jelleggel megírásra kerülő rohamunka-versek és az ország különféle pontjain végzett földmunkákról vagy építkezésekről szóló elbeszélésszerű riportok, amelyeket az elvárásoknak megfelelően kellett az ország különféle tájairól érkező, különböző nyelveken megszólaló, emblematikus nevű szereplőkkel benépesíteni. Ezáltal megfogytokoznak a boszniai és dél-szerbiai, sőt a szerémségi földrajzi nevek is. Az ötvenes évek irodalmában leginkább a kollektív identitás bácskai, baranyai és részben bánáti színhelyeivel találkozunk. A geo-kulturális identitás térbeli lenyomata ott a legaprólékosabb, ahol az adott közösség életvitelszerűen tartózkodik, és bár a saját tér élménye élesen elválasztható Magyarország vagy Olaszország határon túli, idegen terétől, a legkisebb léptékű irodalmi reprezentáció a vajdasági, pontosabban a bácskai terepre vonatkozik. A kisebb

---

¹⁰⁵ Csépe Imre: Delelón túl. In: Híd, 1950./ okt. 644.

¹⁰⁶ Csépe Imre: Falum fölött süt a Nap In: Híd, 1950./ okt. 644.

települések közül így leginkább Szenttamás, Temerin, Topolya, Csantavér, Horgos, Telecska (Bácsgyulafalva), Kishegyes, Bezdán, Batina (Kiskőszeg), Monostor (Monostorszeg), Dárda, Zenta, Kanizsa (Magyarakanizsa) neveivel találkozunk.

Szabadka, amint az várható is Újvidék után talán a legsűrűbben felbukkanó cselekményi helyszíneként jelenik meg, miközben a tartományi székváros már az ötvenes években az egyik legkidolgozottabb térbeli kompozíciója a jugoszláviai magyar irodalomnak. Szabadka, mint a jugoszláviai magyar irodalom egyik legfontosabb kibocsátó városa, ehhez hasonlóan meglehetősen sűrűn szerepel, és bár sokkal ritkábban közelítenek rá egy-egy utcára vagy köztérre, parkra, magának a megnevezésnek a gyakoriságából ítélve, már az ötvenes években fontos szerep jut neki egyfelől az írók, és másfelől az olvasók szemében is. Fehér Ferenc *Szabadka* alcímmel illeszt egy verset *Útinapló* c. ciklusába:

„*Mondjam-e lengeléptű lányoknak:*

Itt még halkabban kell járni

Mert itt élt, s elment másodnap

A Dezső, a Kosztolányi...”¹⁰⁷

Hozzá hasonlóan, ugyanabban az évben, 1956-ban Gál László a *Híd*-ben Szabadka egyik sokszor ismétlődő toposzáról, a város elhagyásáról ír.¹⁰⁸ Szabadka rendre egy távoli helyként jelenik meg, egy olyan térként ahova és ahonnan utaznak emberek. Szülővárosként, volt munkahelyként szerepel az azonosulási hálóban és nemritkán a személyes múlt egyik olyan fragmentumaként tekintenek rá, amelynek a közösség szempontjából érdemtelen hely jutott és fontosabb események helyszíne is lehetne – magányosan a határvonal mellett, vidéken, a hatalmi erővonalaktól távol. Ebben a korban szorul Szabadka Újvidék után örökös másodikként a sorba. A közösségi azonosulási hálóban ugyanakkor csak Újvidék és részben Szabadka léteznek urbánus közegként. Az olyan, régebbi korokban fontosabb gócpontok, mint Zombor vagy Nagybecskerek már csak vidékként jelenik meg. Ács Károly, Szabadka szülőtte pedig már a következő évtized elején így tekint vissza arra a városra, amelyikből elindult:

---

¹⁰⁷ Fehér Ferenc: *Útinapló*. In: *Magyar Szó*, 1956./ júli. 01. 6.

¹⁰⁸ Gál László: *Búcsú Szabadkától*. In: *Híd*, 1956./ jan. 56.

*„Én nem tudom, talán messzire mentem,
talán találtál jobb fiat helyettem,
vagy ez csak színlelt, bölcs anya-harag tán,
én városom, én szülő szép Szabadkám?”*

[...]

*„Nagyon félek, nagy lehet az én vétkem,
(ha rossz voltam én mindig nagyon féltem)
talán nem jól vigyáztam a szavakra
melyekre te tanítottál, Szabadka”¹⁰⁹*

A hatvanas évekre a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum minden tagköztársaságra kiterjed és, ahogy a tárgyi valóságban, úgy a regényekben, elbeszélésekben, versekben és drámákban is a szereplők Macedónia falvaitól Szlovénia alpesi településeiig mindenhol megtalálhatók. Ez a tendencia növekszik a hetvenes évekig, és az ország egy valóban tarka, mozaikszerű képet mutat, majd azután lassan csökkenni kezd, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára már szinte csak az észak-vajdasági településhálózat maradjon meg benne. Nincs is olyan tájegység, amelynek helységei szervesen bele ne épültek volna a közösségi azonosulási hálóba, tovább részletezve azt, és rögzítve még azokat az azonosulási csomópontokat, amelyek az ötvenes években még hiányoztak. Az utazás, a belföldi közlekedés egyszerűsége és hozzáférhetősége pedig többek között az, ami ezt lehetővé tette. „»Hova utazol?«, kérdezte. »Splitbe«, válaszoltam. »S mit kerestek Splitben«, kérdezte mindkettőnkől. Hallgattunk. A férfi újra feltette a kérdést: »Mit kerestek ott?«. Csönd. »Talán nem jártok valami rosszban? Mondjátok miért mentek? Felvettelek benneteket, mert valamikor én is szegény voltam, de nem szeretnék értetek felelni. Mit akartok Splitben?«. »Nem járunk rosszban.«, válaszolta Kole

---

¹⁰⁹ Ács Károly: Neked mondom Szabadka. In: Dolgozók, 1961. / máj. 01. 27.

hűvösen. »Hát akkor mit kerestek Splitben?«, kérdezte a férfi és lassított. »Nem tudom mit keresek ott.«, válaszolta Kole.»¹¹⁰

Az egyik legrészletesebben kidolgozott tájegység Dalmácia tengerpartja, és annak halászfalvakkal, városkákkal teletűzdelt szigetvilága. A jugoszláviai magyarok saját tengerpartra vonatkozó részletes tudásának jó példái az olyan szövegek, mint Fehér Ferenc: *Pirani emlék*,¹¹¹ Pap József: *Drašnicei elégia*,¹¹² Urbán János: *Képeslap Opatijából*¹¹³ vagy Galamb János: *Prčanji anzix helyett*,¹¹⁴ *Abbáziai csokor*,¹¹⁵ *Mali Lošinj-i képeslap I.*¹¹⁶ vagy a *Mali Lošinj-i képeslap II.*¹¹⁷ c. versek. Az akár többhetes szabadságot, családostul is ott töltő, a nyári hónapokban oda-vissza vonuló tömegek egy idő után – bár ez már inkább a hetvenes és nyolcvanas évekre volt jellemző – már saját nyaralóban, hosszabbított hétvégeket is tengeren töltöttek. „*Ma délelőtt a gyorsal érkeztiünk haza Bračról Szabadkára. A szürke lovas fiáker ott állt az állomás előtt. Szerencse, mert rajta gyorsan megtettük a vasútállomás és a lakás közötti utat, így az a 10 fok hőmérsékletkülönbség, ami a földközi-tengeri és a kontinentális éghajlat között most fennáll, nem náthásított meg benniünket. [...]A filodendron és a fikusz még ki sem itta egészen azt az egy-egy üveg vizet, amelyeket tótágast állítva a ládák jól meglocsolt földjébe nyomtam, nem is csoda, hiszen csütörtökön délután indultunk útnak. Tehát alig öt napot voltunk oda. Ebből az alig öt naptól a péntekre és a mára virradó éjszakát átaludtuk a vonatban, tehát a valóságos kiruccanás Dalmáciába pénteken reggel kezdődött és tegnap este ért véget.*”¹¹⁸

A szóban forgó terek természetesen megmaradnak a szabadidő által korlátolt tevékenységi formák keretén belül. Ritkán találkozunk olyan szöveghellyel, amely nem a pihenés részét képező tétlenséget, hanem a munka – akár a helyi lakosság életritmusát ábrázoló – valamilyen megnyilvánulását tartalmazná. Ezek ritkaságszámba mennek, és legfeljebb csak

---

¹¹⁰ Végel László: Szökevény járt köztünk és virággal ment tovább. In: Új Symposion, 1968./ 35. 20.

¹¹¹ Fehér Ferenc: Pirani emlék. In: Híd, 1966./ okt. 1039.

¹¹² Pap József: Drašnicei elégia. In: Híd, 1967./ júl-aug. 637.

¹¹³ Urbán János: Képeslap Opatijából. In: 7Nap 1980./ okt. 03. 15.

¹¹⁴ Galamb János: Prčanji anzix helyett. In: 7Nap, 1966./ aug. 26. 10.

¹¹⁵ Galamb János: Abbáziai csokor. In: Üzenet, 1976./ szept. 441.

¹¹⁶ Galamb János: Mali Lošinj-i képeslap I. In: 7Nap, 1969./júl. 25. 10.

¹¹⁷ Galamb János: Mali Lošinj-i képeslap II. In: 7Nap, 1969./aug. 29. 11.

¹¹⁸ Sáfrány Imre: November végén. In: Híd, 1972./ jan. 76.

akkor jelennek meg, amikor valaki úgy hasítja fel a heterotópia szilárdnak és makulátlannak tűnő terét, ha odaköltözik. Sáfrány Imre például, úgy látott a színpalak mögé, hogy házat vett a tengerparton és így, ha csak részben is és ideiglenesen, de helyi lakossá vált. „Ez egy ilyen nap. Megérkezett a szardíniát vadászó hajó. A gyár hajója. Franetól kérdeztem, van-e hal. Ő a hajó felé intett. De ott nem árulják. Oda kell menni és kérni. Odamentem. Kaphatok halat? Mennyi kellene? Egy evésre. Van papírja? Nincs. Az ember, akivel ez a párbeszéd lezajlott, elvonult, és egy kis csomag hallal jött vissza. Kezembe nyomta. Mennyit fizetek? Semmit. Aprópénzt nyújtottam: Igyék meg valamit az egészségemre. Nem fogadta el. Ez a világ legszebb kikötőjében, a postirai kikötőben történt. A másik ember a hajón még magyarázkodott is, mondván, hogy ezt a halat azért kaptam, mert splitskai vagyok, és aki adta, az is odavalósi.”¹¹⁹

Az, hogy az írók már nem csak nagy városokról vagy komolyabb közlekedési csomópontokról írnak, többek között arra is utal, hogy a sokkal kisebb, néhány száz lakosú települések neve is ismerősen cseng az olvasók fülében. Az ország minden pontjáról évente tengerpartra vándorló, és ott egymást megismerő, egymással a tömegben összekeveredő lakosság ezeket a településeket ebben a két évtizedben építette, szinte maradéktalanul be a közösségi identitásba, így az ország nyugati peremén elterülő tengerparttal, és az ott elhelyezkedő mediterrán faluval vagy városkával, mint a nyaralás színhelyével nem csak a hely puszta koordinátáit rajzolták fel a jugoszláv társadalom közösségi térképére. Az ott zajló eseményekkel, a közösen eltöltött szabadidő által lehetővé tett új ismeretségekkel, barátságokkal, a nyár alatt a helyszín multikulturálissá alakult hangulatával, ahol az ország minden tájegységének nyelvével, nyelvvaltoztatásával találkozni lehetett, egy olyan pozitív előjelű társadalmi, kulturális és politikai melléktermék is volt egyben, amely kipótolta a centrumban/centrumokban hivatalosan képviselt ideológiai értékhierarchiát. A tengerpart, az abszolút szabadidő tereként, ilyen értelemben jelentős kohéziós erőként működött Jugoszlávia egész fennállása alatt. A helyszín belföldi nyitottságához emellett a külföldi nyitottság is jelentősen hozzájárult. A közös helyszínen mozgó, azt egymással megosztó, különféle nyelveken beszélő, az ország és Európa megannyi tájegységeiről érkező turisták az ott töltött idő alatt olyan tartalmakkal töltötték fel a cselekményi teret, amely már puszta létével demonstrálta mindazt, ami szöges ellentétben áll a Radomir Konstantinović által definiált vidék szellemével, és annak konzerváló, megújulásra képtelen és

---

¹¹⁹ Sáfrány Imre: Túl. In: Híd, 1971./ máj. 541.

mindenekelőtt zárt világával. A tengerpart helyszínei, ilyen értelemben a szabadság helyszínei is voltak egyben, ahol meg lehetett tapasztalni azt a sokféleséget, amelyet egyrészt a belföldi testvériség-egység, másrészt a külföldi, nyugati világ felé való nyitás hirdetett. „*Kole haladt elöl, én néhány lépéssel lemaradtam. Elégedetten szemléltem új türkizkék trikóját; jól állta farmernadrágjához. Egy német nő adta neki ajándékba. Istenem, hogy mennyit nevtünk azon az asszonyon_ Kole Cavtatban ismerkedett meg vele, s mindjárt elvezette a Meštrović-emlékmű alá. [...] Átvágtunk a hegyeken, s Cavtatba értünk. Én .gyorsan munkát találtam, a Dubrovnik felé vezető országúton. Kole néhány napig ki sem mozdult a villásból, ahová illegálisan beköltöztünk. Csak hosszas rábeszélés után sikerült elcsálnom a Dinosaurus-hotel kerthelyiségébe. [...]Hiába kerestem, nem találtam sehol. Csak két hét múlva bukkantam rá Dubrovnikben az Excelsior teraszán. Irtó szépen fel volt öltözve, s gyorsan elmondta, hogy a nő lakat alatt tartja, mindent megad neki, de cserébe senkire sem nézhet. »Van egy barátnője is«, mondta tárgyilagosan. »Holnap érkezik Olaszországból«. Másnap otthagytam a munkahelyemet, s hármásban megvártuk a barátnőt.*”¹²⁰

A valódi heterotópiaként működő tengerparti sáv a jugoszláv társadalom teljességét tartalmazta, így az irodalomban azt maradéktalanul vissza is tükrözte, nemzeti, gazdasági-szociális, nyelvi törésvonalaktól függetlenül. A furdésszezonon kívül kizárólag a helyi lakosság által lakott tér, az idény beköszöntével egy teljesen más helyszín sajátosságait veszi fel. A pihenés és szabadidő heterotópiájaként, teljesen alárendelődve funkciójának, minden más sajátosságát háttérbe szorítva, bár formája szinte érintetlen maradt, teljesen más tartalmakkal töltődött fel. Az odalátogatók egy abszolút törés által lépnek bele ebbe a hagyományos idejüktől teljesen leválasztott *más-térbe*, ahol ideiglenesen nincsenek munkanapok, napi beosztás, lefekvés és ébredési idő. A tenger ideje nem a munka ideje, és ilyen értelemben a közösség ciklikus muzealizálási folyamata által is csak azok a hónapok léteznek a megtört időkontinuumban, amelyeket ott töltöttek. A jugoszláv tengerpart télen nem létezik. A közösség kollektív időbeli megtörése mellett (pontosabban azáltal), a visszatükrözés egyidejűségét sem szabad szem elől téveszteni. A tengerpart egy időben tartalmazta a társadalom merőleges és vízszintes tagolódásának mezőihöz tartozókat egyaránt. A tengerpart volt mondhatni, szinte az egyetlen intézményen kívüli helyszín, amelyben a jugoszláv társadalom teljes keresztmetszetét láthatjuk

---

¹²⁰ Végel László: Ne legyen gondod a világra, csak az országúthoz tartsd magad. In: Híd. 1967./ ápr. 323.

nemtől, kortól, származástól, foglalkozástól, pártkönyvtől, társadalmi státusztól függetlenül – a fürdőruhák által, szinte uniformizáltan és egyenlően a nyári emberáradatban. A fürdési ideny végével, a tér újfent csendes mediterrán halászfaluvá átalakult, olyanná, ami csak a helyiek közösségi identitásában foglal helyet, a nagy többség pedig visszazökkenve hagyományos idejük, hagyományos szerepébe a következő nyárig távol maradt. „*Opatija. A Piccolo Paradiso teraszán, egyedül a tenger felett. Közvetlenül az alacsony falhoz tesszük asztalunkat, ebédeliink: sült krumpli, makaróni, vörös bor. Majdnem vers indul:*

Mindentől messze

ceruzagerendámba kapaszkodva...

Rijekát nézzük, próbáljuk megkeresni a Vila Olgát, ahová a télen ismét szeretnénk visszajönni. Sokszor voltam már Rijekában, Opatijában, de hiába, csak most nyíltak ki előttem, ám most annyira, hogy akármerre mentem is, mindenütt új, meglepő oldaláról ismerhettem meg. És a víz is minőségi.”¹²¹

Egyfelől a térélmény ciklikusságából, körülhatároltságából, eszmei nyitottságából, ideológiamentességéből, a szabadidő dimenziójának való alárendelt viszonyból, az odalátogatók időkontinuumának megtöréséből, és a szinte kizárólag pozitív élmények forrásának tekintett tenger dinamikájának köszönhetően ezekben az évtizedekben fejlődik ki az a jugoszláv Adria-mitológia, amely a kollektív szubjektum azonosulási hálójában még jóval az államalakulat széttagolódása után is jelentős vonzerővel bír. Tolnai Ottó, Végel László, Domonkos István, Ladik Katalin és mások életművében található tenger-motívumok a hatvanas és hetvenes években szaporodnak el.

„Az EXCELZIOR terasza alatt

Finom rózsaszín lécekből

Narancsosládákat építettem

Amikor a sirályból kiesett mellcsontja

Kikerülte a csőrt a karmokat

És mint a régi szentképeken

A részletesen megrajzolt lélek

---

¹²¹ Tolnai Ottó: Útinapló, folytatásokban. In: Híd, 1967./ júli-aug. 747.

*Megállt egy pillanatra a sziget fölött*¹²²

A helyszínnek ilyen jellegű beépüléséhez hozzájárult az is, hogy gyakran szerepelt irodalomban, filmben és képzőművészetben egyaránt, mégpedig úgy, hogy a korabeli haladó művészeti gyakorlatnak megfelelően a neoavantgárd jegyeit is magán viselte. A hatvanas és hetvenes évek művészeti produkciójában megjelenített tenger gyökeresen különbözött a negyvenes és ötvenes évek tengerétől, annak elsősorban tárgyyszerű és a szocializmus hivatalos erkölcskánonának megfelelő képétől. A hatvanas és hetvenes évek valóságtól fokozatosan eltávolodó, majd az Adriát a kollektív identitásba absztrahált formában beépítő állampolgárnak így, az azúr kékség sokkal többet jelentett, mint a közösségi topográfia ritkábban és általában mimetikusan ábrázolt azonosulási pontjai. A heterotópia valós élménye és valóságon túli megjelenítése ezáltal a térnek egy metafizikus, a realitáson túli, objektív valóságot meghaladó tulajdonságot is kölcsönzött.

*„De MIMŐ,
mi a fenét keresnek ezek a halak
a ŠIBENIKI TORONY-ban?
(Táskádban a hajfestékkal, a fegyverek listájával
küldetésedről meg ne feledkezz.
„Szőnyegkereskedőt faragok magából,
mondta B-y.”¹²³*

A jugoszláviai magyar közösségi identitás térbeli lenyomatának főváros-szerepét a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években egy Belgrád-Újvidék tengelyen határozhatjuk meg, amelyben Belgrád, a maga könyvkiadásával, sajtótermékeivel, színházi- és filmprodukciójával, emellett gazdasági, politikai, oktatási és ipari vonzerejével egyértelműen a hierarchia csúcsán helyezkedik el. Újvidék, hozzá képest a multikulturális Vajdaság Szövetségi Autonóm Tartomány összes etnikumának a centralizált olvasztótégelyeként jelenik meg. Ott székel a

---

¹²² Tolnai Ottó: Sirály-mellcsont. In: Híd. 1964./ marc. 265.

¹²³ Tolnai Ottó: I. ének. In: Híd. 1964./ júl-aug. 772.

tartományi elit és a szövetségi fővároshoz hasonlóan itt futnak össze a tartomány politikai, gazdasági és ipari szálai is. Budapest, ezekhez képest csak egy külföldi úti cél a sok közül. Azokban az években, amikor minden további nélkül el lehet jutni Európa bármely országába, és amikor a *Híd*-ban, *Új Symposion*-ban franciaországi, németországi, lengyelországi, csehszlovákiai, oroszországi, sőt amerikai beszámolókkal találkozhat az olvasóközönség Budapest, Szeged vagy a Balaton olyan szerepet tölt be az azonosulási hálóban, mint a többi külföldi tér. Béctől, Prágától vagy Moszkvától Budapest nem sokban különbözik. A kulturális kapcsolatok intenzívebbek, hiszen a nyelv közös, és így a könyv- és hanglezem forgalom fontos szerepet tölt be, színházi előadások, írók és zenekarok vendégszerepléseit szervezik, de a térbeli kötődés Budapesthez ennek ellenére nem jelentősebb Kelet-Közép Európa bármely más városainál. „Balázs az állomáson várta Margitot. Azt írta ugyanis, hogy a fél négyes vonattal érkezik, jöjjön ki eléje. Jelentkezése meglepte, mert már évek óta nem leveleztek. Még inkább, hogy Belgrádból irt, s nem Budapestről. Biztosan valami kulturális ügyben utazott oda, hisz az, mint az írás és a muzsika elszegődöttjének, mindig szívügye volt.”¹²⁴

A hat tagköztársaság és a két autonóm tartomány fővárosai közül természetesen mind megjelenik. Bosnyák István, *Ljubljanai ősz, anno Domini 1975*¹²⁵ címmel ír versciklust, Domonkos István *Újvidéki elégiája*¹²⁶ a tartományi-, Debreczeni József, *Belgrádi éjféli*¹²⁷ pedig a szövetségi főváros tereit építi be a versbe, de ugyanígy több helyütt is megjelenik Pristina, Skopje, Titograd (ma Podgorica), Szarajevó és Zágráb is.¹²⁸

„kislányok hintáznak az ivan mažuranić téren
borongaj felé induló villamosra szálltam
most hát ősz borult rám itt zágrábban
a későn érkező turistavonatok megpakolták magukat
most kő reng – betonban
lámpafényben úsznak az öreg zágrábi házak

¹²⁴ Szirmai Károly: Tépjétek föl az ablakokat. In: *Híd*. 1963./ jul-aug. 785.

¹²⁵ Bosnyák István: Ljubljanai ősz, anno Domini 1975. In: *Híd*. 1976./ jan. 23.

¹²⁶ Domonkos István: Újvidéki elégia. In: *7Nap*, 1963./ okt. 04. 10.

¹²⁷ Debreczeni József: Belgrádi éjféli. In: *7Nap*, 1966./ szept. 23. 10.

¹²⁸ Titograd – ma: Podgorica, Montenegró fővárosa

sugárutak
villamosok
szobrok
ringnak”¹²⁹

A hetvenes évektől tömegessé váló külföldi munkavállalók egyik utolsó nagyobb állomása Ljubljana volt. A vonattal észak felé igyekvőknek ez volt a végső döntés színtere arra vonatkozólag, hogy visszaforduljanak-e vagy sem. A város így belevésődött a rajta áthaladók emlékezetébe és – ahogy Szabadka is a nyugat felé igyekvőknek – úgy maradt meg, mint a saját tér egyik utolsó panorámája. Amíg a veszteglő szerelvény belső teréhez az augéi nem-helyek sajátosságai társulnak (bár ez még ritkaságszámba megy, és kevésbé foglalkoznak vele, jóllehet kitűnő előjele a vándorlás kilencvenes évek béli nem-helyeinek), addig ezáltal Ljubljánához is egy komplex, szinte az összes érzékszervet megmozgató érzés társul. „*Modern népvándorlás ez, nem szűz rétek, tápláló legelők után, de a létfenntartásért. Tranzisztoros, termoszos, munkaengedélyes, útleveles tatárjárás. A bürokrácia enged a biztosítószelepen, a fölösleges gőz elillan, kitölti a párnázatlan, szutykos vagonok terét. Lábszaggal, pálinkagőzzel, cigarettafüsttel, füstölt húsok szagával elvegyülve kereng az észak felé tartó vagonokban a szakadozott kartonkofferek, tarisznyák, csalánzsákok között. Ljubljana után elhal a dal.*”¹³⁰

A fővárosok mellett Jugoszlávia többi városa is természetesen része annak a geokulturális kompozíciónak, amely az irodalmi metszetben megjelenik. Ezen aspektusa a közösségi identitásnak nem változott jelentősen sem az előző, sem a rákövetkező időszakhoz képest, ilyen értelemben a nagyobb, a közösségi azonosulási hálóban fontosabb helyet betöltő városok ezekben az évtizedekben is folyamatosan jelen vannak. Már a címekből is kitetszik, hogy az ország egész területét behálózó ismeretek funkcionálisan beépültek az egyéni és a közösségi identitásba egyaránt. Laták István például *Šabaci éj*¹³¹ címmel írt verset, Cs. Simon István pedig *Mostari versek*¹³² címmel jelentetett meg versciklust a *Híd*-ben. Természetesen ezekben az

---

¹²⁹ Fenyvesi Ottó: Highland over Beverly Hills. In: Új Symposion, 1974./ 113. 1425.

¹³⁰ Domonkos István: A hurcolkodó. In: Képes Ifjúság, 1971./ okt. 13. 12.

¹³¹ Laták István: Šabaci éj. In: 7Nap, 1970./ jan. 09. 11.

¹³² Cs. Simon István: Mostari versek. In: Híd, 1970./ feb. 156.

évtizedekben is, bár kisebb mértékben, de megmaradt az a gyakorlat, hogy a katonaevek történeteivel maguk a helyszínek is bekerülnek a szövegbe. „*Rideg, arcot hasogató hideg volt azon a hajnalon, amikor megérkeztem állomáshelyemre, Prištnába, a 31. Gyalogezred harmadik zászlóaljába. Hogy valóban az volt-e, azt az első pillanatban nem is tudtam, mert a mozgósítás zűrzavarában mindenki kereste a maga egységét, csapattestét.*”¹³³ Emellett természetesen azok a terek és történetek is megjelennek, amelyekről azelőtt nem igazán volt szó. Németh István a rá jellemző riportszerű, élőszavas nyelven írja meg egy börtönről és szökésről szóló elbeszélését. „*Negyvennyolc február 12-én elvittek Požarevacra. Még rám sem csapódott a cellaajtó, én már azt mondtam magamban: ha tizenhétben Szibériából a fogolytáborból Mandzsúrián keresztül hazaszöktem, itt se fogok elevenen elpusztulni [...] Az emberek eligazítottak a vasútállomásra. Épp egy szerelvény állt bent, odamegyek egy kalauzhoz, megkérdezem: »Belgrád?« Int a fejével, hogy szálljak föl.*”¹³⁴

Az előzőhöz hasonlóan a vajdasági településhálózat sem mutatja a diszkontinuitás bármiféle jelét, jellemző viszont rá az a kétszintes térbeli azonosulás, amely már említésre került. Legsűrűbben azokkal a településekkel találkozunk, amelyek a nyelvi-etnikai határokon belül, vagy szigetként, de még mindig ahhoz tartozón léteznek. Ezen a ponton is látszik, hogy a politikai (tervszerű) és irodalmi (spontánabb) nyelv különálló halmazokként működnek. Amíg a napi sajtóban, Vajdaságra vonatkozóan ugyanolyan gyakorisággal olvashatunk Bácska, Bánát és Szerémség népeinek viselt dolgairól, az olyan spontánabb megnyilatkozásokban, mint egy vers vagy egy elbeszélés legtöbbször baranyai, nyugat- és észak-bácskai, továbbá észak-bánáti települések jelennek meg, valamint Újvidék. Így ír Vajda Gábor, *Feketehegyi ima*,¹³⁵ Galamb János, *Becskereki verscsokor*,¹³⁶ Utasi Mária, *Vörösmarti elégia*,¹³⁷ Fehér Ferenc pedig *Csókai kvartett*¹³⁸ és *Egy csúzai éjszaka*¹³⁹ címmel verseket. Pap József például a következőket írja Maurits Ferenc egyik képéhez.

---

¹³³ Lévay Endre: Hótakaró alatt. In: Üzenet, 1982./ jún-júl. 379.

¹³⁴ Németh István: Sziget. In: Üzenet, 1979./ nov. 627.

¹³⁵ Vajda Gábor: Feketehegyi ima. In: Képes Ifjúság, 1967./ dec. 09. 17.

¹³⁶ Galamb János: Becskereki verscsokor. In: Üzenet, 1980./ okt. 507.

¹³⁷ Utasi Mária: Vörösmarti elégia. In: Híd, 1972./ máj. 663.

¹³⁸ Fehér Ferenc: Csókai kvartett. In: 7Nap, 1976./ ápr. 02. 17.

¹³⁹ Fehér Ferenc: Egy csúzai éjszaka. In: 7Nap, 1970./máj. 15. 20.

*„Idejéből már nem tellett se érzelgős se elnéző se lenéző
búcsúpillantásra
mondjuk a
Gunarasi szélmalomra a zombori túróra a horgosi pirospaprikára
A nem-tudom-hová-való uborkafára (de se idő se hely a további
sorolásra)
A nagy utazók széles távlatával
e l r u g a s z k o d o t t
(adieu!)
a f u t a k i
h a t á r b ó l
Ámulva csodálták meg a földhözragadt káposzták
E furfangos módját az eltávozásnak bebiztosítva
o x i g é n t a r t a l é k k a l .”¹⁴⁰*

A nyolcvanas évek első felének jugoszláviai magyar szerkesztéspolitikai döntései nem csak a sajtóra és a könyvkiadásra nyomták rá bélyegüket, hanem szinte minden szépirodalmi megnyilatkozásra. Az idősebb generáció a Sziveri-ügy idején és azután is sokkal kevesebbet publikál mint azelőtt, a fiatalabbak pedig még nem tudnak olyan mennyiségű és minőségű szöveget írni, amellyel meg lehetne tölteni a periodikákat. Az *Új Symposion* ekkor határozottan a vizuális és konceptuális művészet, a *Híd* pedig a kritika felé fordul. A nyolcvanas évek végére ez némileg módosul, de az akkor felszínre kerülő és a kilencvenes évekre előremutató térbeli reprezentációk megdöbbentően máshogy festenek, mint az évtized elején.

*„Most gyorsvonat zakatol alattam
– metszőn száraz tengeritáblák
közt siklik a vers, döccen,
belémring klasszikus keble*

---

¹⁴⁰ Pap József: Legújabb divatja szerint. In: *Híd*. 1970./ szept. 974.

*(gondolat ez, érzés?); járható
még az út Kninen keresztül? – ”¹⁴¹*

A narratív topográfia Észak-Bácskát illetően a legaprólékosabb és ezen a tájegységen még talán a legkisebb falu is fenn van a térképen, míg Jugoszlávia egyéb városainak, településeinek említése egyre kisebb és kisebb szerepet tölt be. Legrészletesebb ilyen értelemben az, amit majd a kilencvenes évek politikai diskurzusa, a „szórvány” ellepólusaként „tömbmagyarságnak” fog nevezni, emellett felbukkannak Vajdaság olyan nagyobb községei is, mint például Zombor, Nagykikinda, Verbász, Újvidék és természetesen azok a falvak és községek, amelyek nyelvileg és etnikailag is ebbe a halmazba tartoznak. Az ország többi városának helye, ugyanakkor a kétszintes közösségi identitás másik síkjának megfelelően alakul, így a nyolcvanas évek alatt már alig olvashatunk olyan verset, amely Jugoszlávia valamelyik nem vajdasági településéről szólna. Ebben az évtizedben emellett, Újvidék még mindig központi szerepet tölt be, így még nem beszélhetünk arról a politikai, gazdasági és nem utolsósorban érzelmi bomlás eredményeként beállt helyzetről, amely majd a kilencvenes évekre lesz jellemző, és amikor a centralizált regionális közösségi identitás helyett szinte kizárólagosan a lokális (helyi, városi) azonosságtudat lép előtérbe. A kilencvenes évek beköszöntével emellett már több versben és elbeszélésben is megfogalmazódnak azok a kételyek, amelyek középpontjában az a kérdés áll, hogy a saját tér városai hol végződnek, és hol kezdődnek azok, amelyektől lassan határvonal választ majd el. Az évtized végére és a kilencvenes évekre viszont, ezek a városok már egyértelműen nem a saját tér részeként szerepelnek – ha szerepelnek egyáltalán.

„NŐ Mit csináltál Pesten?

FERFI Ja, egy belgrádi magyar író regénye után kutattam...

NŐ Belgrádban is élnek magyar írók?

FERFI A háború előtt többen ... mindig ott üldögéltek a Moszkva teraszán... A háború után már csak egy... egyetlenegy tért vissza ... az is Auschwitzból... Amióta ő is meghalt, ha nem tudnád, én vagyok az egyetlen magyar író Belgrádban. ”¹⁴²

---

¹⁴¹ Kávai M. (Ladányi István): Szabó Lőrinc szeminárium. In: Új Symposion, 1991./ 304-305. 17.

¹⁴² Tolnai Ottó: Vagy ez már az a tévédráma?. In: Híd, 1990./ feb. 118.

Az évtized végére ugyanígy, már szinte nem is találkozunk olyan rövidebb elbeszéléssel vagy regénnyel, amelynek története szerbiai, macedón vagy szlovén helyszíneken játszódna. Elvértve megesik ugyan, hogy valamelyik mellékszereplő Boszniából, Koszovóról vagy Horvátországból érkezik, de érdekes mód, ezt sem igyekeznek városhoz vagy községhez kötni, így az elbeszélő, eredet-megjelölésként általában megelégszik a tájegység vagy esetleg a köztársaság hozzávetőleges megnevezésével. Ezzel ellentétben a bácskai, bánáti és a drávaszögi településhálózat rendkívül részletes, holott a hatvanas és hetvenes években egy ennyire szembetűnő különbség még nem állt fenn, és bár Bácska, Bánát és Baranya mindig is túlsúlyban voltak, az államalakulat egyéb tájegységeinek tarkasága komolyabb ellensúlyt képviselt. A nyolcvanas években legritkábban a macedóniai és a szlovéniai településekkel találkozhatunk, ezek után jön Bosznia és Hercegovina, ahol legfeljebb csak Szarajevóról tesznek említést, majd Szerbia és Horvátország következnek, ahol szintén csak a fővárosok jelennek meg. Nagy általánosságban már a nyolcvanas évekre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy a szerbiai (Vajdaság nélkül) vagy a horvátországi (a magyarlakta Drávaszög és pusztán a nyaralások tereként létező tenger mellék kivételével) városok körülbelül annyi alkalommal jelennek meg, mint a magyarországiak. Emellett a többi jugoszláv városra is a nyolcvanas évek kontextus-független sokszínűsége jellemző, amely miatt legtöbbször sem év, sem szerző, sem műfaj alapján nem állapítható meg egy általános képlet, amely segítségével a hozzájuk érzelmileg közel vagy távol álló helyszíneket kategorizálhatnánk. A nyolcvanas évek elején és végén viszont ugyanannyira találkozhatunk olyan narratívákkal, amelyekben az adott városok távol állnak az elbeszélőtől, de olyanokkal is, amelyek egyértelműen beleágyazzák azt az adott közösségi azonosulási hálóba. Herceg János Zombort és környékét sokszor a Monarchia terének összefüggésrendszerében láttatja, de például a sorkatonai szolgálattal, a ma Podgoricaként ismert montenegrói fővárost egy olyan szintérré alakítja, amely egyértelműen része annak a jelen-idejű közös szövegtérnek, amelyet az abban elhelyezkedők sajátjuknak címkéznek. *„Mondtam, ugye, hogy majd felutazunk megint! És ott van az a lány a fiával, azt is látni kell, ha majd leszerel Titogradban!”*¹⁴³ Fokozatosan kirajzolódni látszik viszont az a kilencvenes évek felé mutató alapállás, amely a közösségi szubjektum magyarországi és jugoszláv városaihoz való, időben párhuzamos kötődést

---

¹⁴³ Herceg János: Lázban. In: Híd, 1989./ jún. 675.

a „még nem – már nem” vákuumában fogalmazza meg. Bizonyos fokon kötődés mutatható ki mindkettő felé, ugyanakkor előző évtizedekben megszokotthoz képest ez a viszony Magyarország felé egyre erősebb, Jugoszlávia felé pedig egyre gyengébb alakot ölt.

A viszonyhálózat változása a Belgrád-Budapest páron mutatható be legszemléletesebben. A *Rózsaszín flastromban* napvilágot látott interjújában, a kötet publikálása előtt Varga Zoltán egy jegyzettel látja el a kéziratot, amelyben elsősorban arra tér ki, hogy mi változott az 1986-os interjú és az 1995-ös kötetben való megjelenés között. „*Mindenesetre ami »betájolásunkat« illeti, ma mintha szükségképpen »Budapestcentrikusabbak« lennénk, mint voltunk, annak a gyakorlatnak is megfelelően, hogy ha valamelyik anyaországi irodalmi folyóiratba belelapozunk, többnyire akad benne egy-két név a »mieink« közül — akár itt a Vajdaságban éljenek is (még), akár (már) a magyar állam határai közt, akár átmenetileg, akár végleg.*”¹⁴⁴ Időközben tehát, közeledvén a kilencvenes évekhez nagy változások álltak be. A nyolcvanas éveket megelőző évtizedekben, Budapest a külföldi nagyvárosok mellé sorakozott. A nyolcvanas évekre viszont, a Belgrádhoz főződő bensőséges viszonyt egyfajta idegenségérzés váltja fel, amely bár még nem negatív, de egyfajta távolságtartásban nyilvánul meg. Amikor a nyolcvanas években Belgrádról van szó, akkor pontosan ez az alázat, ez az azonosságtudat egyik tárgyiasult elemére való büszkeség hiányzik a narratívából és egyre inkább azokra a városi panorámákra kezd hasonlítani, amely a külföldi városokra volt jellemző a hatvanas és hetvenes években. Az említett érzések főhangsúlyai ugyanakkor, az évtized közepétől Budapestre kezdenek áthelyeződni.

Természetesen a vajdasági településhálózat marad a legrészletesebb a nyolcvanas évek során is azzal, hogy a többi belföldi tér lassú lemorzsolódásával a közvetlen, nyelvi-etnikai határokon belüli környezet felértékelődik, majd a makrotér átfogalmazásával megváltozik annak geopolitikai érdekeltisége országos szinten is. Az évtized során anakronisztikussá váló államideológia és a nemzetállami törekvések egyre hangsúlyosabb megjelenése a jugoszláv (és nem csak jugoszláv) közszférában többek között azt váltja ki, hogy a terekhez való kötődés is egy etno-kulturális azonosulási képlet alapján kezd szerveződni, és ez alól a magyar közösségi identitás sem képez kivételt. Az olyan nagyobb térbeli egységekkel való azonosulás helyett, mint az egész ország, vagy valamelyik tagköztársaság, egyre nagyobb szerepet tölt be a szülőfaluhoz

---

¹⁴⁴ Vö. Szajbély (szerk): 1995. 238.

vagy a szülővároshoz való kötődés, így a nagyobb települések mellett a kisebb falvak is sorban megjelennek a közösségi térképen.

*„A játék mért megy vérre?
Vajon így születtem Csantavérre
(vagy inkább a világra,
Ez őszanyagból letört darabkára)”¹⁴⁵*

A nyolcvanas évek végére a topográfiai leírás olyannyira aprólékos lesz, hogy szinte teljesen összefüggő útvonalak hálózataként is felvihető a térképre. Az irodalmi reprezentáció részletessége a települések mellett az útvonalakat, a vízrajzot, a helyi domborzati sajátosságokat, jellegzetesebb épületeket, a romokat is tartalmazza. A második világháborút követő hivatalos diskurzussal ellentétben, ennek a térnek a megjelenítése nem a közös államalakulat többi közösségi identitásával kialakítandó azonosságtudat színhelyeinek jelen-idejű összefüggésrendszerével keres metszéspontokat, és nem a tételes igazságok mitológiája felől értelmezi azt a teret, amelyben létezik, hanem egyfajta szerves összetartozásként jelenik meg. A nyolcvanas évektől a saját tér leszűkülése tapasztalható, de ezzel párhuzamosan egy mélységi, több száz évre visszamenő történeti távlatot alakít ki, így a helyszínek értelmezése nem más, belföldi helyszínek és a jelen vízszintes síkján történik, hanem egyetlen adott helyszín (pl. szülőfalu) függőleges, történeti tengelyének felbontásában. Amíg az előző évtizedekre a JSzSzK különféle aspektusainak és történeteinek vaskos kötetei jellemzők, a nyolcvanas évekre inkább a falumonográfiákon és a helyi érdekeltségű tematikus kiadványokon (telepítéstörténet, templomtörténet, helyi építkezési hagyományok...) van a hangsúly. A szépirodalmat illetőleg vannak, akiknél a lokális identitás szinte teljesen kizárólagos. Herceg János, Koncz István, Lévy Endre, Tolnai Ottó, Pap József rengeteget és nagyon részletesen írnak azokról a falvakról és városokról, ahol élnek, pontosan megnevezve annak minden zugát. A lokalitáshoz való erős kötődés, és annak előtérbe helyezése a makrotér teljességéhez képest látszik meg Brasnyó István *Híd-díjas* alkalmi versében is, amely annak átadásán hangzott el, majd a folyóiratban is megjelent.

---

¹⁴⁵ Bozsik Péter: A játék mért...? Engem ők nem. In: Üzenet. 1991./ szept-okt. 677.

*„Nem regényekért az eltöltött időért
tartozom köszönettel
a hatalmas világ népességének
mely a határdombokról is betekinthetetlen
Moholgunaras Félváros Kincstársor
Brazília Mileševo Dreja
Moholivölgy Völgypart Törökfalu
Pecesor Sicósor Szőkesor
Kishegyes Feketics és Szenttamás
majd visszafelé fordulva innen
meredeken északi irányba
a Szegedi úti szállások lakosságának
(e területen látni
évszaktól függetlenül
a legtökéletesebb naplementét)
s ahogy aztán az út vezet
mintha búcsúba tartana velünk
keresztveződések kacskaringóin
derékba törve
a Kutaspusztán keresztül
egészen a Magyariak soráig
majd onnan megint csak északnak megyünk
föl a Vidák soráig
majd nyugatnak a Kancsárok soráig
s újra északnak a Kupaksorig
s innen egyenesen vissz az út
Gunarason át a Mackók soráig
s ha itt jobbra fordulnánk
keletnek*

*az Uccák soráig
ahonnan már semmi se
Pobeda Kavilló Kevi
(itt valahol kel
nap mint nap az esthajnalcsillag)
és az egészből még mit sem láttam
[...]
mennyi idő mindez haszontalanul
lakván e földet
semmit sem tudunk önmagunkról
Topolyától Óbecséig
külön-külön fejekben van a történetünk
mindannyian egy-egy legenda
hová cipelik sorsukat a sáros utakon
gumicsizmásan vagy koloncként
traktor után akasztva
hogy most ki-ki a maga tengelyén van
valahol útjelzőként állnak meg az utak végén
még a sötétben is Ott maradnak
pedig akkor már senki sem megy arrafelé
mintha a tolvaj mázsaházba készülődnének
megmérni valami mérhetetlenül nagyot”¹⁴⁶*

A nyolcvanas évek utolsó harmadában, és az ország széttagolódásával a kilencvenes években egyre ritkábban találkozunk Belgráddal, Dubrovnikkal, Ljubljanával, Splittel, Szarajevóval, Mosztárral. Ezek a városok már egyértelműen egy másik kollektív szubjektum, egy idegen tér, egy határokkal leválasztott identitás kiszögellési pontjai lettek a kilencvenes évek közepére. Belgrád és Budapest közül akkorra már egyértelműen az utóbbi jelenik meg gyakrabban, Újvidék és Szabadka pedig, ebben a korban egy sajátos bezártság, egy gettósodó

---

¹⁴⁶ Brasnyó István: Köszönet. In: Híd, 1989./ júli-aug. 789.

nyilvánosság színtereinek képét mutatják. Ennek pedig kitűnő példája a *Híd* különszámaként megjelentetett 1992-es *Versek éve*, amelybe a szerzők zöme – ha még nem települt át Magyarországra vagy messzebbre – egy addig ismeretlen hangon szólal meg. Guelmino Sándor, aki egy *A depresszió versei* című versciklust küld be, már az első verséhez ezt a magyarázatot mellékeli: „*A honi belháború elől, ki a családját féltve, ki a mozgósítás elöl, de mind többen távoznak határon túlra. Meglepve és döbbenetesen tapasztaltam, hogy szerkesztőségünkben is gazdátlanul maradnak asztalok. Akikkel tegnap még beszélgettem, bejelentetlenül távoztak. Egyszerre eltűntek az életemből. Ahogy a halottat se látni többé. Egyre több ismerősről hallom, elment, vagy menni készül. Aztán, úgymond, a biztonságos távolban az elképzelt éden ígésével, s föltehetőleg a rideg valóságban, legtöbbször egzisztencia nélkül, társtalanul, elveszetten bolyong. Az itthon maradottak depressziója pedig nő, dagad, mind nagyobbak érzik a régi barátok, ismerősök hiányát is. Miközben súlyosbodik a politikai nyomás, miközben a nemzetiségi lét egyre fenyegetettebb.*”¹⁴⁷ Majd egy olyan verset is közöl, amelyben belefoglalta azt a társadalmi bizonytalanságot, háborús zajt és a merőben újszerű és reklerekalizálódó közéletet, amely a hátszág Újvidékére már 1991 végén jellemző volt, és azután csak fokozódott.

*„Most legalább tudom, mi a Hinterland.
Estéknént a Dutchmann előtt
sörhab szárítkozik.
[...]
Itt a Hinterland van. Motorok
nyergében
komisz, új rendbontók. És ott, túl
a Dunán hervatag dübörgés.
Személytelen gépek szállnak nyugat felé.
Izzadó lábujjak, bizonytalan szemek. Túl hangos
szorongás. Ide nekünk még a vérszegény
oroszlánt, és a szelídít őt,
meg a felpúpozott félelemhalmokat,*

---

¹⁴⁷ Guelmino Sándor: Peregrináció '91. In: *Híd*, 1992./ jan-feb. 39.

*és zenét mineniünk, és zenét csak egyre,
hibás akkordokat, túlradó dobot,
Szent Száva himnusát, andalítson csak el”¹⁴⁸*

Azok a városok, amelyek elidegeníthetetlenül részei voltak a titói Jugoszlávia narratív topográfiájának, amelynek utcáit és tereit az olvasók ugyanannyira ismerték, mint Újvidékét vagy Szabadkát, az évtized közepére már nem a saját tér elemeiként jelennek meg. Igaz, nem tűnnek el nyomtalanul, hiszen az idősebbek nosztalgikus visszaemlékezéseiben helyenként találkozunk azokkal, de a felnövekvő korosztályok tértapasztalatában egyre inkább háttérbe szorulnak, átadván helyüket más városoknak, többek között Szegednek és Budapestnek. Mindeközben a megmaradt városokban egy teljesen apatikus, depresszív közérzet uralkodik el, és azok a narratívák, amelyekbe a cselekményi helyszíneket vagy a versek szövegtereit ágyazzák, is ilyen hangulatot árasztanak. A kilencvenes évek során – amíg ki nem alakultak a kétezres évek elején az új tájékozódási pontok – azok a városok, amelyekről szó van, leginkább a reményvesztettség, a nyugtalanság, a tehetetlenség, a rendetlenség, a provincializmus, a parttalan pesszimizmus, a politikai kiszolgáltatottság és a közösségileg sem feldolgozható zavar helyszíneiként jelennek meg. Nagy általánosságban az mondható el, hogy egy sehova sem tartozó város, sehova sem tartozó, céltalanul hánykolódó közösségét láthatjuk Szabadka és Újvidék esetében egyaránt.

*„Nem kérdezted meg tőlem soha: - Hogy vagy?
Nem érdekes hogy mi történt velem
de az hogy minden ocsmányságra holnap
azt mondják: Ilyen a történelem? . . .
Nem s nem. Tudom hogy mindenekfölött állsz
de a megértésemre mégse számíts.
Nézd csak Szabadka s Újvidék között már
halnak ki velünk az út menti fák is.”¹⁴⁹*

¹⁴⁸ Guelmino Sándor: Peregrináció '91. In: Híd, 1992./ jan-feb. 41.

¹⁴⁹ Böndör Pál: Hamis keleti díván. In: Híd, 1999./ jan-feb. 57.

A második világháborút követő évtizedek jugoszláviai magyar irodalmi reprezentációjában Újvidék kiemelkedő szerepe vitathatatlan. A tartományi székváros magába szippantotta a területén fellelhető gazdasági, emberi, anyagi, kulturális erőforrások valamint a humán és műszaki értelmiség legjavát. A kilencvenes évek forгатagában viszont, mindez egyre viszonylagosabbá, vonzereje pedig egyre inkább megkérdőjelezhetővé vált – elveszítvén sokban mindazt, amit a megelőző évtizedekben felhalmozott. Újvidéknek emellett nélkülöznie kell azóta az egyetlen jugoszláviai (részben) magyar egyetemi város státusát is. A kilencvenes évekig elenyésző számú középiskolás választott magyarországi székhelyű egyetemet, a háborúk forгатagában viszont egyre népesebbé lett az a tábor, amely a bácskaiak és bánátiak közül budapesti vagy szegedi, a baranyaiak közül pedig zömében pécsi tanulmányokat folytatott. Újvidék, az országgal egyetemben a bezártság, a mozdulatlanság, az élő kövület és a mindenkori vidék apoteózisává vált. *„Jómagam attól tartok a legjobban – s ez nem kötődik sem Újvidékhez, sem Szabadkához –, hogy gondolkodásunk szempontjából tényleg átcsúszunk egy teljes vidékiességbe, egy teljes provincializmusba.”*¹⁵⁰ – mondja egy interjúban Juhász Erzsébet, az 1997-es irodalmi felhozatal esztétikai értékkételemeként. Ebben a korban kerül bele mindkét város abba a narratívába, amelyben a 2000-es évek óta is létezik és, amely mindkét várost, vajmi kevés önállósággal Belgrád vagy Budapest provinciájaként látatja – etnikumtól és nyelvtől függően. Az idézet emellett jó példája annak is, hogy az alkotó értelmiség tömeges elvándorlása során keletkezett űr – amiről az interjúban szintén szó van – milyen térbeli metaforává alakul, továbbá azt is, hogy ezzel az exodussal radikálisan csökken a belakott tér mérete is. Újvidék mellett, viszont Szabadkát is a városi pusztulás, a térbeli leszűkülés, a redukált perspektíva jellemzi. *„Orbáncka szeretett lejárni, alászállni az Amál néni félig lebombázott háza előtt (Folyó utca 1.) felbukkanó Folyó mély medrébe. A városi kanalizációt hívták Szabadkán – ezen a tóvidéken (Palics – Vértó – Ludas – Sóstó – et cetera) Folyónak. Ami Orbáncka számára, aki a Tisza mentén, a Tiszába magában nőtt fel, meglehetően furcsán hangzott. De ha nem volt más, ez is jobb volt, mint a semmi. Ha Folyó, hát legyen folyó... Annál is inkább, mivel az egyik késes gyerek (valójában köszörűsök voltak) azt bizonygatta, hogy ott egykor valós folyó folyt, csak később kiszáradt – és teleszaladt szarral... [...] Igazi alagút volt, akár vonat is*

---

¹⁵⁰ Náráy Éva: Egy életre szóló vonzódás – interjú Juhász Erzsébettel. In: Magyar Szó - Kilátó, 1997./ ápr. 19. 9.

végigszáguldhatott volna rajta, igazi alagút, mosott, kopott régi téglákból, amelynek közepén, hol csörgedezett, hol hömpölyögve, valódi folyót idézve zúgott Szabadka szennye.”¹⁵¹

Míg Újvidék még a kilencvenes években is egy jelenorientált városnak maradt meg, Szabadka megmarad a már hagyományosan szorosan hozzá fűződő múltperspektívánál. A város múltjával foglalkoznak már például a *Symposion* első évfolyamában¹⁵² és az *Üzenet*ben is,¹⁵³ emellett Szabadka városi térré, irodalmi toposszá válásának folyamata, továbbá az Újvidék és Szabadka közötti viszony végső kiéleződése, majd politikai polarizálódása, az egész évtized során nyomon követhető. *„A korábbi tendenciákkal szemben, amikor a szocialista logikából kifolyólag központosítani igyekeztek mindent, így a kultúrát is, kiépült az újvidéki központ, ami a kilencvenes évek elejére a szélesebb politikai kontextus átformálódásával elvesztette mindenre kiterjedő kompetenciakészletét. Elkezdett kialakulni egy másik pólus is, pontosabban a korábbi centrum (legalább) két részre hasadt szét.*”¹⁵⁴ Szabadka és részben Zenta a kétezres évek közepére a művelődési, művészeti és politikai közéletben egy megosztott központként már részben felülkerekednek Újvidéken, és ennek előjelei a kilencvenes évek legvégén már láthatók, amennyiben viszont, a teljes évtizedet szemügyre vesszük, Szabadka sem igazán különbözik Újvidék magába zárt, depressziós helyszíneitől.

*„alunni, alunni, alunni
álmok nélkül*

*(délután ágyba dőlni
másnap délig – vagy még tovább
elárulni magunkból valamit
– a t i t k o t –
hogyan kik is lehetnének*

---

¹⁵¹ Tolnai Ottó: Az atlaszok, avagy Orbánca lelkén a súly tonnái. In: *Üzenet*, 1995./ápr-jún. 235.

¹⁵² *Symposion*, 1993/ 02.

¹⁵³ *Üzenet*, 1999./ jan-feb.

¹⁵⁴ Szerbhorváth György: A hely szelleme, avagy „ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska”. In: *Symposion*, 1998/0020-21. 9.

hogy kik vagyunk
hogy vagyunk-e egyáltalán
hogy egyedül vagyunk –
társtalan
mert van még hely csak számunkra nem ez)
((vajon mire jó mindez?))”¹⁵⁵

A kilencvenes évek során az irodalmi szövegekben egyre jelentősebb szerepet töltenek be a magyarországi települések, városok is. Ezek értelemszerűen nem új terek, hiszen már évtizedek óta benne voltak abban a létélményben, amelyet a jugoszláviai magyar irodalmi reprezentáció is dokumentált. Jelentőségük inkább abban a ragadható meg, hogy gyakrabban találkozunk velük és, más városi terekhez képest (Chicago, Bécs, Frankfurt...) – lassan kiemelkedvén a homogén térből – identitásformáló, kánonalakító erőként mutatkoznak meg. Itt elsősorban Budapestre kell gondolnunk, de más magyarországi városok is felbukkannak. A kollektív szubjektum ezeket a tereket mellérendelésszerűen lassan beépíti az azonosulási csomópontok közé, majd fokozatosan a sajátjaiként kezdi el kezelni. Mindeközben az ex-jugoszláv városok fokozatosan csökkennek, majd az évtized végére teljesen el is tűnnek, és az így átalakult azonosulási háló kevésben egyezik meg annak nyolcvanas évek béli vagy azelőtti képével. A folyóiratokban fellelhető ilyen jellegű vonatkozások egyre inkább a fordításokra, majd a kétezres évekre lassan azokra sem támaszkodnak, a magyarországi helyszínek pedig lassan egyenrangúvá lesznek, és mondhatni átveszik az ex-jugoszláv városi terek helyét, kialakítván egy olyan azonosulási hálót, amelynek a kétezres évekre már a vajdasági magyar regionális identitás az egyik alrendszere lesz. „*A zoknim erős, térdig érő katonai zokni, egy német segélycsomagban érkezett hazánkba, áldja meg az isten sváb őseimet, akik révén jogot formálhattam rája. De a bakancsom, ó, igen, a bakancsom az az enyém. Piszok drága volt ez az áru, egy acélbetétes Dr.Martens, 165 márkát kóstált, csak, hogy ne titkolózzam, különben is, különben is erre a saját két kezemmel kapartam össze a dohányt egy budapesti áruháznak álcázott haláltáborban. A cipőfűzőt az ecserin loptam.*”¹⁵⁶

---

¹⁵⁵ Szabó Palócz Attila: Szabaddát ha álmodom. In: Symposion, 1993./ 002. 4.

¹⁵⁶ Szakmány György: Piroska. In: Symposion, 1996./ 08. 23.

A kétezres években több vers, novella, dráma és regény is fontosnak tartja azt, hogy a cselekmény színhelye egy nagyobb, átfogóbb és megnevezett térbeli egység legyen. Már a tér pusztá léte is jelentéshordozóvá válik azáltal, hogy a narratíva elidegeníthetetlen része maga a jelen-idejű szerbiai nagyváros lesz. „A Jelfolyam on-line művészeti folyóirat 2008-ban látta meg a napvilágot és a Duna-partot Újvidéken.”¹⁵⁷ Az itt és most tényleges valóságának megszővegezése annyi adalékos jelentést hordoz, hogy külön elemzés tárgya lehetne már a „play noir helyi színekben”¹⁵⁸ műfajmegjelölő alcím, vagy ugyanebben a színműben az első szerzői megjegyzések egyike: „Történik egy szerbiai nagyvárosban, annak különböző belső és külső helyszínein, napjainkban.”¹⁵⁹ Hasonló térbeli jelentőségre tesz szert Deák Ferenc egyik filmforgatókönyve is, amely már nemcsak a rendező és a színészek tájékoztatására, hanem a nézők számára is láthatóvá akarja tenni a helyszínt és az időpontot, amely mellesleg a bombázás kezdetét jelzi. „Külső alkonyat (a film kezdetén felirat is): 1999. március 24. Újvidék.”¹⁶⁰ Újvidék eközben már a mikrotérideivel is visszaszivárogo. „s ott lebeg most is a főváros és Karlóca/ között a föld s az ég közötti résben”¹⁶¹, ugyanakkor sokszor megnevezetten, felboncolva és térképként kiterítve is: „Finka néni a balzakova 14 alatti földszintes lakásának kertajtaján kilépett a limáni sötétbe [...] Vučko és a Jugoplastika fényreklámja, ami messzire ellátzott a Futaki úton. Aztán már csak egy szusszanásnyi idő, és a munkára koncentráció maradt. Finka néni sokfelé takarított a városban, először az egyetem auditóriumának faburkolatú lépcsőin, amivel gyakran meggyűlt a baja, mert valahogy rossz lépték szerint lettek építve, de ez a problémakör túl messzire vezetne, nyugtázta mindig magában. Aztán búcsút vett a lépcsőktől és a Fórum épületbe került, amit jobban szeretett, főleg a menzát, ahol sárga tálakban vitték haza a bécsi szeleteket az emberek. De a Képes Ifjúság szobája elé kiállított Robot Karcsi két és félméteres fémfigurájától félt, bár ezt soha nem merte bevallani senkinek, így örült kissé, mikor újra áthelyezték.”¹⁶² A város mindenestre újra a nagyváros képében jelenik meg. Újvidék ismét a végtelen lehetőségek városa, a labirintus, amely ebben az évtizedben még egyszer – és

---

¹⁵⁷ <http://www.jelfolyam.org.rs/#>

¹⁵⁸ Lénárd Róbert: 243. In: Híd, 2009./ jan., 34.

¹⁵⁹ Lénárd Róbert: 243. In: Híd, 2009./ jan., 34.

¹⁶⁰ Deák Ferenc: Zárványfények. In: Híd, 2004./ márc. 336.

¹⁶¹ Harkai Vass Éva: Triptichon. In: Üzenet: 2001./ nyár. 9.

¹⁶² Fenyvesi Áron: Novi Sad "az olyan város". In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/88/fenyvesia.html>

valószínűleg utoljára a magyar irodalomban – egy megszerkesztett káosszá, a kiszámíthatatlanság terévé alakul. Jelenorientáltsága, amely mellé már Szabadka is felsorakozik továbbra is abban különbözik a vidéktől, hogy az ember szándékosan is elveszhet benne, hogy a kiszámíthatatlanság nem mesterkélte, hogy az ismeretlenek tömege nem mítosz és, hogy képtelenség a maga teljességében kiismerni őket, hogy örökké változnak, hogy a méretek és az útvonalak valóban a távolba veszhetnek. Újvidék és Szabadka újból kiemelkednek a kilencvenes évek lokalitásának vidéki káoszából. Nagyobbak lesznek, titokzatosak. A város viszont, a kulturális emlékezet helyszínei mellett, sok esetben a közösségi felejtés és a magánmitológia terrénuma is egyben:

„Anikó dagerrotípiát vesz elő.

- Mi ez?

Hilda engedelmesen válaszol.

- Újvidék 1911-ben.

- Nem ez Atlantisz, neontűzzel az egén.”¹⁶³

Egy lehetséges lokális identitás képében természetesen nem csak újvidéki terek bukkannak fel, Zenta, Szabadka és Kanizsa Újvidékhez hasonló rendszerességgel jelentkeznek, Budapest és Szeged már egy kicsit ritkábban, Belgrád és a többi város, amely az etnikai-nyelvi határokon kívül esik pedig, szinte soha. Ugyanakkor egy olyan magyar-magyar hibriditásnak is tanúi vagyunk a kétezres évektől, amelyek teljességében átírják a térhez való ambivalens kötődéseket is.

„Te, jön ez a bácskai paraszt Pestről,

vidd már majd el a nyakamról...

Nyomj bele két kiló csevapot, amit akar...

mesano meszot, meg pelinkovácot,

oszt nosztalgiázzon maga...”¹⁶⁴

---

¹⁶³ Jódal Kálmán: Újvidéki gettó, avagy Rövidpróza a félelemről, a hazáról és a személyes mitológiáról. In: Symposion, 2001./ 0032. 44.

¹⁶⁴ Szerbhorváth György: A hírcsinálók. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/118/szerbhorvath.html>

A kilencvenes évek második felében kulmináló lokális diskurzus fokozatos kimerülését írja le Szerbhorváth György már 2001-ben: „*ahogyan a kilencvenes évek közepén általunk művelt (?) dombosi-diskurzussal sem tudok már mit kezdeni. A dombosi-diskurzust, ugye, Virág Gábor indította be, nélküle, avagy ötlete nélkül most nem is igen lenne miről beszélni [...], aztán Mirnics Gyula meg én lazán hozzákapcsolódtunk, Papp p Tibor meg egy számomra igen ködös ideológiát gyártott köréje, [...] a Magyar utcában, a II. Rákóczi utcában és főképpen a kishegyesi (dombosi) kocsmákban, esetleg a Symposion által Bácska-szerte folytatott, vagy inkább csak folytatgatott diskurzus inkább játék volt, mintsem véres és komoly(kodó) próbálkozás az irodalom terén. [...] Az egésztől végül és amúgy akkor ment el a kedvem, amikor a dettó kishegyesi Táltos köré csoportosulók beindították a lankási diskurzust.*”¹⁶⁵

A lokalitás mindazonáltal nem tűnt el maradéktalanul az irodalomból. Egyrészt, még az évtized végéig is megmaradt egy vonulata a kilencvenes években kizárólagos gyakorlattá vált lokális azonosulási mintáknak, másrészt bekövetkezett az a más terek felé irányuló, tereket egymásba nyitó folyamat, amelyet leginkább a kilencvenes évek közepén lezajlott lokális milióbe való visszavonulás fordított folyamataként, a lokális világok összekapcsolásaként írhatunk le. A kétezres évekre már csak néhány szerző maradt azokból, akik a lokalitáson belül levő szövegeket írtak (pl. Aaron Blumm: *Biciklizéseink Török Zolival*, Jódal Kálmán: *Agressiva*, Szögi Csaba: *Drót*, Végel László: *Neoplanta*). A mitizált, ám még mindig jól beazonosítható beszédmóddal való folyamatos kapcsolat így egyre ritkábban és egyre rövidebb formában fordul elő, vonzereje – a nemzeti, transznemzeti, regionális és más azonosulási minták mellett – mindazonáltal életképes maradt az évtizeden túl is. Zygmunt Bauman ezeket a kollektív önszerveződési módokat neotribalisztikus közösségeknek nevezi. „*A posztmodern gondolkodás közösségi, lokális igazságokról és bizonyosságokról ábrándozik, amelyekről azt reméli, hogy át tudják venni a civilizálódás azon feladatát, amelyet a nemzetállamok átfogó és univerzalisztikus igazságai és bizonyosságai nem tudtak ellátni; abban reménykedik, hogy a gondolkodás, érzés, akarat és tett egy olyan egységét biztosítja, amely az erőszakot csak valami jogtalanul elképzelhetőnek láttatja. Ugyanakkor, a neotribalisztikusan posztulált közösségek a reménykedésen túl mást már nem tehetnek.*”¹⁶⁶

¹⁶⁵ Szerbhorváth György: Hazabeszélés. In. Üzenet, 2001./ tél. 78.

¹⁶⁶ Vö: Miller-Soeffner (szerk.): 1996, 59.

A kilencvenes évek lokális diskurzusának folytatását láthatjuk a Hídban 2009-ben, Végel László: *Az ígéretföldje*¹⁶⁷, Újvidékről szóló, Jódal Rózsa: *Kosssssava*¹⁶⁸, alcímében *Verseci mese*, Vasagyai Mária: *Zombori mese*¹⁶⁹, Jódal Kálmán: *Retro-partisanisches Neusatz märchen (Teddybär-remix)*¹⁷⁰ úgyszintén a tartományi székvároshoz kapcsolódó szövegekben. A térség irodalmának legmarkánsabb lokális disurzusát a már említett ifj. Virág Gábor, alias Aaron Blumm, ebben az esetben Aaron Darkblumm képviseli, akinek azonosulási hálóját nem tágult, nem is szűkült az elmúlt csaknem két évtizedben és macondói sűrűsége, tereinek kimunkáltsága, de a helyi topográfiai mátrix is csak pontosabb, kidolgozottabb, részletesebb lett. „*Három utca nyesti a házunkat, három utcahossznyi hólapát (teli a hócipőm), egy Magyar, kettő Zsák, kilenc Kis Ferenc [...]A Pöndöl ötkor zár, szerencsére akkor már minden szomszéd alszik.*”¹⁷¹ Szögi Csaba prózájában, az egyébként fikatív, pszichedelikus, szándékosan torzított terekben mozgó alteregó, énelbeszélőként alkalomadtán szintén betéved a nevesített lokális miliőbe: „*Nem tudom, hol vagyok. [...]Danit várom a Saloon kocsmában, szarrá szívтам a fejem, a skizofréniám tökéletes. [...]A Mojóban ülök, az tuti.*”¹⁷² Ezek mellé felsorakoztatható Pressburger Csaba Újvidéke is, amely pont azáltal lesz lokálissá, hogy, bár pontos leírását adja a helynek, a városnévre sehol sem történik utalás, így csak azok tudják elhelyezni a világban, akik birtokolják azt a helyi térismeretet, amely a megnevezetlen elemeket feloldja: „*Több öröme és bánata is lehet a szatócsüzlet tulajdonosának, amíg tönkre nem megy. Ezek közül kettőt szoktam elképzelni - egy örömet és egy bosszúságot -, amikor a 9-es buszom a Dastal nevű vegyeskereskedés előtt halad el.*”¹⁷³ A kétezres évektől – részben a világháló segítségével, részben azért, mert a felgyorsult mobilitás adta lehetőségek eleve feloldják a zártságot, és azért is, mert teljességében felszámolódnak az államhatalmi legitimációs- és kontrollmechanizmusok is – egy Deleuze-Guattari-féle rizómaszerű irodalmi térreprezentáció bontakozik ki. A folyamatosan és személyi szinten bővülő azonosulási csomópontok mindennemű központosításon túl létező, egyre

¹⁶⁷ Végel László: *Az ígéretföldje*. In.: Híd, 2009./ máj. 3.

¹⁶⁸ Jódal Rózsa: *Kosssssava*. In.: Híd, 2009./aug. 41.

¹⁶⁹ Vasagyai Mária: *Zombori mese*. In.: Híd, 2009./ aug. 57.

¹⁷⁰ Jódal Kálmán: *Retro-partisanisches Neusatz märchen (Teddybär-remix)*. In.: Híd, 2009./ aug. 71.

¹⁷¹ Aaron Darkblumm: *A kilátás kiváló*. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/4/darkblumm.html>

¹⁷² Szögi Csaba: *Titok*. In: Sikoly 2004/1. 40.

¹⁷³ Pressburger Csaba-Saul: *A boltos öröme és bánata*. In.: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/86/pressburger.html>

összetettebb hálózatokba szerveződő lokális tér tapasztalatainak mozaikszerű leképzése ugyanakkor nem csak a poszt-jugoszláv magyar irodalom szervezőmódja. Térbeli lenyomatukat így alakítják ki az euroatlanti világ egyéb közösségi identitáskonstrukciói is, leváltván a húszadik század nemzeti vagy nemzetállami méreteket öltő teret mint végső határt és maximumot. Az előző tér tapasztalatoktól viszont ez nem csak külalakban tér el, hanem abban az önszerveződésben is, amely egyrészt a nyitottságban, tágíthatóságban és befogadókészségben mutatkozik meg, másrészt pedig abban, hogy a lokális térrel való azonosulás nem zárja ki egy nagyobb, akár rétegzettebb rendszer lehetőségét sem. Az államhatárok már korántsem játszanak olyan meghatározó szerepet, mint néhány évtizeddel azelőtt. Így nem azt vesszük észre, hogy a teljesség igényével, a lehető legparányibbra redukált geo-kulturális egységet ruházzák fel értelemmel, hanem azt, hogy – bár a szubjektum ritkán lép ki a helyi tudás keretei közül – a lokális teret mégsem egyetlen világgként, hanem a lehetséges világok egyikeként tünteti fel. Ez, ugyanakkor azt is magával hozta, hogy a sajátként értelmezett közösségi térbe államhatárokon túli terek is bekerülhetnek, de a nemzetállam eszméjének cseppfolyósodásával és lényegi átalakulásával ez már csak egy mellékhatás. Ugyanakkor felerősödnek a lokális miliő tájegységekké bővült azonosulási hálójának kapcsolatnyalábjai is, így az egyes terek szubregionális szinten reprezentálhatnak közös vagy egymáshoz kapcsolódó szálakat, így több tekintetben is összefüggő tér tapasztalattal is találkozunk Szeged-Szabadka vagy Szabadka-Zenta között anélkül, hogy azt szükségszerűen egy nagyobb (állami, szövetségi), intézményesült formában is létező azonosulási halmaz kísérne, mint régen.

A lokalitás meghaladása ilyen értelemben elsősorban szociografikus jellegű, és kevésbé jellemző rá a kilencvenes évekbeli mitizáltság, miközben a narráció is eltekint attól, hogy térbeli vonatkozásait legteljesebben a helyi tér tapasztalattal rendelkező olvasó értelmezhesse. A lokális tér már nem a körülötte elterülő terek iránt közömbös-, mesterséges teljességben létező zárt világ. A kétezres évek lokalitása egy, már jobban kiterjeszthető, egymással könnyedén összefüggésbe hozható helyszíneket kínál fel. A pontos térbeli beágyazás pedig a nagyobb egészek láttatása céljából is sokszor fokozatosan, ráközelítés szerűen történik: „*Éppen ott, ahol*

geográfiaiilag kezdődik a Balkán, a Duna-parti Péterváradon vártam Futrinkát, amikor hazajött a katonaságból. Stílszerűen a Pisztoly kávéházbanadtunk egymásnak találkát.”¹⁷⁴

---

¹⁷⁴ Szakmány György: Apu nem megy sehová. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/103/szakmany.html>

Mikroszint – az utcák szintje

„Most, amikor a Futaki úton jöttem, láttam,
amint tiszta új ruhában felszállt a belvárosi villamosra”¹⁷⁵

A jugoszláviai magyar művészet, közművelődés, oktatás és média Újvidéken való centralizálása által az ötvenes évektől megszorodnak a városi belső helyszínek. Mellette viszont ugyanígy részletesebb szövegvilágokkal találkozunk Szabadka, Zenta vagy más városok, községek esetében. Lírában, prózában egyaránt fontos színhelyekként szerepelnek az utcák, terek, parkok, hidak, rakpartok: „Ez idő alatt a Halasi-úti akácfák alól egy feketeruhás fiatalember sétálgat elő s a kaszárnya sarkánál elfordul a gyakorlótér felé [...] Északon pedig a Zorka-gyár karcsú kéménye bontogatja bodor fűrtjeit, amelyeket lenge szél szór szét a házak fölött.”¹⁷⁶ Az adott várossal azonosuló kollektív szubjektum térbeli lenyomata elmélyül. A szerkesztőségekbe érkező munkatársak, az általános térismeretben bízva nem ritkán a város megnevezése nélkül csempészik be fokozatosan annak útjait, utcáit, köztereit az irodalomba. A felismerhetően újvidéki vagy szabadkai cselekmények, így legtöbb esetben meglehetősen pontosan címkézik a helyszíneket. Gál László például *Turgenyev utca 14.*¹⁷⁷ címmel ír tárcanovellát, emellett több hosszabb elbeszélésének is a helyszíne ezalatt (esetenként a 13-as), a házsám alatt zajlik.

A világháborút követő években a napról napra megújuló, törmelékétől megszabaduló Újvidék mutatkozik meg legrészletesebben. Ekkor még tetten érhető az a város, amely a rákövetkező évtizedek különféle városrendezési megoldásaival visszafordíthatatlanul eltűnt. Az ötvenes évektől egyre gyorsabb iramban változó infrastruktúra hidakkal, sugárutakkal, parkokkal, új városnegyedekkel és közlekedési gócpontokkal gazdagodott, a tér ilyen arányú kitermelése viszont olyan előző korokból áthagyományozott kapcsolatnyalábokat tüntetett el, amelyek manapság csak régi képeslapokból, de részben már a háború után is már csak emlékekből rekonstruálható. Az Újvidéken játszódó cselekmények főhősei pedig már ekkor

---

¹⁷⁵ Brindza Károly: Testvérek. In: Dolgozók, 1951./ jún. 14.

¹⁷⁶ Csépe Imre: Halálszakasz. In: Magyar Szó, 1958./ jún. 29. 8.

¹⁷⁷ Majtényi Mihály: Turgenyev utca 14. In: Magyar Szó, 1955./ ápr. 10. 4.

megnevezik a város főbb útvonalait, ugyanakkor a közös narratív topográfiának, a városrészek közül nem része, a még javában falusias Telep vagy a kiépülendő Limán helyén levő ingoványos erdő. A központtal és annak a közvetlen közelében levő városnegyedekkel találkozunk leginkább. A hatvanas és hetvenes évek Újvidékét majd csak a városba ekkor költöző korosztályok helyezik fel a térképre, amelyen bár még sok a vakfolt, sokkalta színesebb, mint a negyvenes években volt, amikor még a háborúból való felépülésen volt a főhangsúly. „Nekitámaszkodott a korlátnak és átnézett Pétervárad felé. Mereven, szinte gőgösen nézte a várfalakat, majd lecsúszott tekintete a hegyoldalra, le egészen a Dunáig. Aztán kicsit balra fordult és a hidat nézte. A hidat, melyen éppen vonat dohogott kényelmesen.”¹⁷⁸

A sajtót illetően az ötvenes években már a kisebb, dinamikusabb formáknak, rövidebb műfajoknak ad elsőbbséget a szerkesztéspolitikai (ez az ünnepi számokra természetesen kevésbé vonatkozik), Fehér Ferenc például Ljubljana benyomásairól így ír a *Szlovéniai képek* c. versciklusában:

„Óváros,
Rozsdás kapuk, kaszárnyafalak –
ugy, ahogy Cankár szívével
örökbe ittmaradt.
Amott a Nebotičnik.¹⁷⁹
A csucsát még nem ismered...
Csak azt látod, hogy festik
Az egyetemem”¹⁸⁰

A lírai szubjektum végigvezeti az olvasót Szlovénia fővárosán, megengedi neki, hogy rácsodálkozzon az ismertetett épületekre, közökre, utakra. Az írók és költők többnyire azokról a helyszínekről írnak, amelyek közel állnak hozzájuk, ahol születtek, ahol dolgoznak, esetleg egy látogatás alkalmával vagy egy hosszabb (egyetemi, katonai, hivatalos munkaköri) ottlétnek

---

¹⁷⁸ Gál László: Építenek. In: Híd, 1948./ okt-nov. 489.

¹⁷⁹ Nebotičnik – Ljubljana felhőkarcoló

¹⁸⁰ Fehér Ferenc: Lyublyana. In: Dolgozók, 1956./ aug. 14. 6.

köszönhetően építik be saját írásaikon át a közösségi tértapasztalatba. Debreczeni József így ír Belgrádról vagy a Kalemegdánról, Németh István és Csépe Imre így mozognak Kishegyesen belül, de Zenta, Szabadka is szövegvilágokká válnak. Nem mellékesek azok a tapasztalatok, amelyeket a diákok vagy egyetemi hallgatók, elsősorban zágrábi és belgrádi élményeikről küldenek a szerkesztőségi címekre. Legsűrűbben ebben az esetben is Szabadkával és Újvidékkel találkozunk, de nem sokkal marad el utánuk a többi tagköztársaság fővárosa sem, így Szarajevóra, Zágrábra, Prištinára¹⁸¹ ugyanúgy ráközelítenek.

Hasonló közvetlenséggel ír Debreczeni József¹⁸²¹⁸³ vagy Ács Károly¹⁸⁴ a szövetségi fővárosról. Belgrádot, annak egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen jelen-idejével – Budapestnek, mint motívumnak, szövegtérnek, irodalmi helyszínnek, azonosulási pontnak hangsúlyos múlt-idejével szemben –, valamint azokkal az utalásokkal, amelyek az építkezés, változás, odaköltözés narratív síkján valósulnak meg, egy olyan jövőképpel gazdagítják, amely a jugoszláviai magyar olvasóközönség szemében azt nagyvárossá teszi. Belgrád tematikai használata, irodalmi reprezentációja úgy építi be a közösségi azonosulási hálóba még a városon belüli mikrotereket is, mint az ország (vagy még annak a határait is túllépő) gazdasági-, adminisztratív-, politikai-, oktatási-, kulturális, stb. origóját, amely szemben áll a vidék sokkalta kisebb léptékű tereivel, de a már említett Budapesttel is. A negyvenes évek második és az ötvenes évek első felének Belgrádja így meglehetősen részletességgel van jelen. A sajtótermékek rendszeresen közölnek fényképeket, grafikákat, rajzokat a főváros különféle épületeiről és sugárútjairól, fontosságukat pedig az is kidomborítja, hogy ezeket sokszor regionális vagy világpolitikai eseményekhez kötik. Belgrádnak így, a már ismertebb főbb útvonalai és két folyója mellett, egy nagyobb felbontású képét is megismerjük.

A szövetségi főváros központi szerepének hangsúlyozása az ötvenes évek közepén kulminál. „– *Most felmegyek a Hunyadi-émlékműhöz – gondolta keserűen – és leülök a padra. Vajon igazán Hunyadi emlékére emelték azt a kopott tornyot? Lehet, hogy nem is Hunyadi... Egy kis dombon állt a torony, alatta a Duna folydogált békésen, a fővárost lehetett látni. Beogradot,*

---

¹⁸¹ Prishtina, Prishtinë – ma a Koszovói Köztársaság fővárosa

¹⁸² Debreczeni József: Belgrád. In: Magyar Szó, 1953./ jan. 01. 10.

¹⁸³ Debreczeni József: Gimnazista a tavaszi Kalemegdánon. In: Dolgozók, 1958./ nov. 15. 8.

¹⁸⁴ Ács Károly: Gólya. In: Híd, 1952./ júl-aug. 416.

meg a háta mögött a zemuni temetőt is.”¹⁸⁵ Az ötvenes évek második felétől viszont, Újvidék javára háttérbe szorulnak a belgrádi utalások. Ekkorra már Újvidék veszi át azt a központi helyet, amelyet Benedict Anderson a zarándokút céljának nevez¹⁸⁶ és, amely kulcsfontosságú szerepet tölt majd be abban a kétszintes közösségi azonosságtudatnak a kialakításában, amelynek egyik központjaként Belgrád, a másikként pedig Újvidék szerepel. Az ötvenes évek közepének még erősen központosított Jugoszláviájában az oktatási-, adminisztratív-, politikai-, ipari döntéshozók vezető rétege a fővárosban összpontosul. A zarándoklat ilyen értelemben bárhonnan indul is, a középpont felé irányul és ideális esetben, a karrier csúcsaként ott is ér véget. Az évtized végére azonban a vajdasági és egyáltalán a magyar hivatalnokok, értelmiségiek, művészek az Újvidéken megmutatkozó új lehetőségek színhelyei felé gravitálnak. Útjaik végcélja Újvidék, és, ahogy Anderson is kitér erre, útközben találkoznak, ösvényeik többször is metsződnek, szerepet is cserélnek, de a végcél és a hierarchia csúcsán levő pozíció, illetve a szakmai életrajz végső térbeli horizontja változatlanul Újvidék marad, ők pedig ezalatt az út alatt egymást ugyanazon közösség alkotórészeiként ismerik fel. A város ekkor foglalja el központi helyét abban a térben, amellyel a nyelvterület határain belül élő közösség azonosul, valamint ez fogja többek között, a hatvanas évektől azt az aprólékos Újvidék-mitológiát is eredményezni, amely Végel László, Tolnai Ottó, Ladik Katalin vagy Domonkos István életművét jellemzi, és amelynek már ebben a korban megvannak az előőrsei. *„Most itt lakunk a Turgenyev utcában – költő nevét viseli az utca, a házszám meg: 13. Magasabb száma már nem lehetne, mert ez a szélső ház a külváros felé, bár maga a tizenhármas még belteleknek számít. Szóval itt vagyunk éppen a határon, mindössze egy utca van közöttünk.*”¹⁸⁷

Természetesen a vidék helységeinek mikrotereit is hasonló szempontok alapján közvetítik az azokkal azonosulni tudó olvasóközönségnek. Az írók, költők sok esetben gyermekkoruk helyszíneit keresik fel, azokra emlékeznek és oda térnek vissza. Fehér Ferenc így sokszor Nagyfény és Topolya határát idézi fel verseiben.

„Köröttem munkál a mély idő,

---

¹⁸⁵ Gál László: Boldog időkben. In: Magyar Szó, 1956./ máj. 06. 6.

¹⁸⁶ Vö. Anderson: 1991. 53.

¹⁸⁷ Majtényi Mihály: A külváros partján. In: Híd, 1954./ máj-jún. 269.

*nyugodt nagy szemét rámveti:
a Betyár-völgy alján hallgatom
csendben osztódó sejtjeit.*¹⁸⁸

Közép-Bácska szántóföldjeinek kisléptékű leírásával találkozunk Fehér Ferenc mellett Csépe Imre, Németh István és Borús Erzsébet verseiben, elbeszéléseiben is. Ahogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején Újvidékre költöző fiatalokat lenyűgözte a város – majd, ahogy ez a város sajátos urbánus kozmosszá vált a hatvanas és hetvenes évek alatt –, ragaszkodtak a már többé-kevésbé kanonizált írók közül sokan ahhoz a környezethez, amely szocializációjuk szempontjából elsődleges szerepet játszott. Az említett három szerző így nem szívesen lépett ki abból a lokális milióból, amelyet a Topolya, Kishegyes és Bajsa háromszöge biztosított számukra. *„Lompos béres voltam én is, mint a többi társam, akikkel együtt koplaltuk át a napokat a határszéli Becker-tanyán, amely végével a szenttamási határnak farol, ott ahol egybeütközik három falu határvége.”*¹⁸⁹ Annak köszönhetően, hogy a három szerző szövegtereinek nagy része az említett három település vonzáskörében van, a szereplőket a lehető legaprólékosabban körülírt térben mozgatják.

A hatvanas és hetvenes évek geo-kulturális identitásának nagyító alatti képe tovább részleteződik. Fontos, hogy ezek a belső városi helyszínek egy olyan korosztály által kerülnek fel a térképre, amely már teljességében a háború után szocializálódott, ilyen értelemben sokkal otthonosabban mozog abban a térben, amelynek nyilvánosságába strukturálisan beágyazta a művelődés- és oktatáspolitikát. Az írók és olvasók közösen osztott térismerete immáron olyan részletes, hogy egy szövegben minden további nélkül rá lehet térni Belgrád, Zágráb, Szarajevó vagy esetleg valamely tengerparti város utcahálózatára anélkül, hogy maga a város megnevezésre került volna. A lenti idézetből látható részletes belgrádi térismeret nemcsak arra utal, hogy a város főtere része a közösségi geo-kulturális identitásnak és magának a városnak a megnevezése nélkül lehet hivatkozni rá, hanem, hogy egyfelől összehasonlítási alapul szolgálhat, másfelől pedig az evidenciaként kezelt tér napszakonkénti, időbeli eloszlásának ismeretére is

---

¹⁸⁸ Fehér Ferenc: Szelíd leszámolás. In: Híd, 1957./ máj. 298. o.

¹⁸⁹ Csépe Imre: Könnyecseppek a határdombon. In: Híd, 1954./ ápr. 180. o.

utal. „*Este tízkor körülbelül olyan a város, mint a Terazije délután negyed háromkor. Majd minden sarkon tömörülés, sokszorosított röpiratokat osztogatnak.*”¹⁹⁰

Ugyanígy találkozunk a zágrábi Maksimir-parkkal vagy például a Mirogojjal¹⁹¹ is. A nyelvi-etnikai térismeret túlsúlya mindazonáltal erre a kategóriára is jellemző, amint az már a következő idézetben is látszik, ahol Kishegyes kocsmáiról van szó, de ugyanilyen részletesek Zenta utcái, rakpartja vagy a nagybecskereki Plank-kert is. A saját térrel való kétszintes azonosulás lényegi különbséget tesz aközött, ami a saját tájegység településeinek ismeretét illeti, és aközött, ami a jugoszláv társadalom egészének saját terére vonatkozik egy hazai-külföldi viszonylatban. Belgrád vagy Zágráb utcái, parkjai és közterei ilyen értelemben saját terekként jelennek meg, de Újvidékhez vagy Szabadkához képest egyrészt sokkal ritkábban fordulnak elő, másrészt azok mindig az odalátogatás és kölcsönös függőség metropoliszának a terei maradnak az utóbbiakkal ellentétben, amelyek a szülőváros, vagy a napi rutin életvitelszerűségét őrző terekként vonulnak be a különféle narratívákba már a negyvenes évektől. Németh István, aki ritkán távolodik el Kishegyestől és annak szinte dokumentarista módon, szociográfiaszerűen minden részletét beleépítette életművébe, ezúttal a főutcára közelít rá. „*Végigballagva a főutcán, számoljuk meg az egykori és ma is működő kocsmákat, vendéglőket. Csak a hosszan kígyózó főutcán. Topolya felől érkezve a faluba az első kocsmát a Sárga Csikó volt, az egykori bableves csárda, ahova még öregapám járogatott kártyázni és borozgatni. Rézsút, a túlsó oldalán ma is működik a Fekete Csikó, ha más cégér alatt is. Beljebb haladva a faluba, a nagymalomnál találjuk a harmadik kocsmát, innen alig kétszáz méterre pedig a negyediket, az úgynevezett Központit vagy Dömötör-féle kocsmát. Nem kell messzire mennünk, s máris a volt Faragó- vagy Nyakú-féle vendéglőbe érünk, jelenleg koporsóbolt. Innen csak át kell gyalogolni az utca túlsó oldalára, s máris a Babi-féle vendéglőben találjuk magunkat, néhány lépésre arrább pedig egy sarki kiskocsmát volt, majd a Szilágyi Gergő-féle kaszinó következett, most mellette, bent az utcában a Pokol-féle kisvendéglő. De még a templomon, a falu közepén se haladtunk túl, mert a mostani iskola falai között működött az egykori Nagykocsmát, a gyógyszertáron túl pedig a Sörös-féle kiskocsmát. Átjutva a Krivaja hídján, szemben a községházával állt a Hermec-féle vendéglő, aztán a szövetkezet büféje következett, ezután két működő kocsmába térhetünk be: a*

---

¹⁹⁰ Várady Tibor: Útjegyzetek – Amszterdam. In: Új Symposion. 1967./ 31-32. 1.

¹⁹¹ Fehér Kálmán: Mirogoj. In: Új Symposion, 1973./ 100. 887.

*Nyirádi Máriába és a vele átellenbenlevőbe. Innen a falu széléig már csak két kocsmát találunk, igaz, az egyik, a kendergyár melletti, jelenleg nem dolgozik. Mennyi is ez összesen? Tizenhét.”*¹⁹²

Újvidék ezekben az évtizedekben tartományi fővárosként hatalmas vonzerővel bír. Felsőoktatási, kulturális, tájékoztatási, ipari központként otthont adott a jugoszláviai magyar humán- és műszaki értelmiség legjavának, emellett a politikai döntéshozás színtere is. A város valójában a hatvanas évek második felére éri el nagykorúságát, így, ami az ötvenes években kezdeményezésként csírájában már megvolt, azt ebben a két évtizedben látjuk kiteljesedni és kamatozni.¹⁹³ A városi lakosság a saját mikrotereket ebben a korban már a teljes közösségre kivetítheti. Tolnai Ottó ekkor kezdi írni a *Virág utca 3-béli* eseményeket¹⁹⁴, Domonkos István gyermekverseinek, *Tessék engem megdicsérni*¹⁹⁵ c. kötete vagy a *Hős kis ibolyák*¹⁹⁶ c. ciklus pedig egyértelműen az aszfalton nevelkedett, épülő panelházak maradék építőanyagának törmeléke között lődörgő városi kölykök perspektívájára és térismeretére alapul. Újvidék témája, helyszíne és elszenvedője volt annak az irodalomnak, amelyet a robbanásszerűen urbanizálódó közeg váltott ki. Valóban nagyvárosi költészetről csak a hatvanas évek elejétől lehet csak igazán beszélni.

Újvidék egy teljes világ ebben a korban. Nem mellékes, hogy ezekben az években jelenik meg Végel László *Egy makró emlékiratai*, amelynek hősei a város minden zugát, kocsmáját, szórakozóhelyét ismerik. Újvidéken emellett a fiatalok életében valódi városi sajátságként – és ennek is ez a regény a legjobb példája – a kanonizált kultúrával párhuzamosan rendkívül fontos szerepet töltenek be a városi szubkultúrák és azok sajátos színhelyei. A regényhősök bejárják és megnevezik ezeket a helyeket, így Újvidék parkjaiban, sugárutjain, rakpartjain találkozunk velük. Az *Új Symposion* első évfolyamában megjelenő regény első részlete is ezzel a céltalannak tűnő bolyongással kezdődik, majd már a negyedik mondatban összesűríti a regény hangulati alaptónusát, egyik helyszínét, lázadásának irányát és mindezt egy, a magyar irodalomban teljességében idegen nyelven, amely keveréke a magyarnak és a szerbhorvátnak, emellett pedig

---

¹⁹² Németh István: Kocsmák utcája. In: Híd, 1976./ ápr. 420.

¹⁹³ Újvidék bevonulását és jelenlétét a (jugoszláviai) magyar irodalomban részletesen feldolgoztam a 2015-ben kiadott *A város mint ellenérv* című publikációban.

¹⁹⁴ Tolnai Ottó: *Virág utca 3.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1983.

¹⁹⁵ Domonkos István: *Tessék engem megdicsérni.* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1976.

¹⁹⁶ Domonkos István: *Hős kis ibolyák.* In: *Képes Ifjúság*, 1974./ máj. 29. 7.

kitűnő példája annak a stilizált városi szlengnek, amely a farmernadrágos próza egyik alapja. Mindezt egyetlen mondatban: „*Mondtam, hogy menjen a fenébe a faksszal.*”¹⁹⁷ A regény ezután szinte ki sem mozdul Újvidékről. „*Végiggyalogoltunk a Futaki utcán, azután, amikor az elszűkült, mint a pokol utolsó köre, elfordultunk az egyik bal oldali utcába. [...] Kimentem a korzóra, ott sem találtam ismerősöket, bementem az egyik cukrászdába, megittam egy feketekávé, aztán bementem a Putnikba, megittam két konyakot és ebédeltem, aztán újra a központba mentem, felnéztem az órára, három óra tizenhét perc volt, gondoltam Tanja már ebédelt, sétáltam még egy kicsit a parkban és úgy négy óra felé felmentem a lakására.*”¹⁹⁸

Végel László regénye mellett egy sor olyan irodalmi mű született, amely a háború után vidéken felcseperedett, majd Újvidékre került fiatal írónemzedéknek, az előzőektől teljesen eltérő szenzibilitását tükrözte. Geo-kulturális identitásuk legalacsonyabb szintjétől a legmagasabbig ez a világ az egyetlen, ami létezik, velük együtt jött létre és velük, általuk fejlődött – a sajátjuknak, eltulajdoníthatatlan részüknek érzik azt.¹⁹⁹ Tolnai Ottó „*professzionális feladatául*” tüzi ki versbe foglalni a *Futaki úti platánokat*,²⁰⁰ Ladik Katalin, a Šafarik teret pedig már egy álomszerű logikát követő, realitáson túli, mágikus térként látatja.

*„tüzes kis ló szólt a gyertya
nem szereti a készülődést
kihajtanék a šafarik térre
hol éjszakánként nyitva felejtik a lányokat
térdükig mályvával leereszkednék
szólok hát parázsért szólok
muharral vagyunk lovammal teli”*²⁰¹

A jugoszláviai magyar irodalom korpuszából Újvidéket illetően, maradéktalanul felállítható egy olyan narratív váz, amely segítségével szinte az egész város feltérképezhető. A

¹⁹⁷ Végel László: Egy makró emlékiratai (1.). In: Új Symposion, 1965./ 06-07. 1.

¹⁹⁸ Végel László: Egy makró emlékiratai (3.). In: Új Symposion, 1965./ 09-10. 24.

¹⁹⁹ Lásd: Roginer, 2015.

²⁰⁰ Tolnai Ottó: A Futaki út platánjaira. In: Híd, 1966./szept. 962.

²⁰¹ Ladik Katalin: Collage. In: Híd, 1965./szept. 1099.

közösségi azonosulási háló irodalomban leképezett mása minden városrésze, sőt néhány környező településre is kitér, az ebben a korban kiépített sugárúton kívül a városból kivezető Futaki és Temerini úttal, a hidakkal, a parkokkal, a korzóval, a kórházzal, az egyetemvárossal is találkozunk. A közösségi térképen a legfontosabb közigazgatási épületek mellett helyet kaptak a híresebb városi kocsmák, intézmények, a munkahelyek különféle helyszínei mellett pedig a szabadidő hétfégi lakjai is. Az urbánus városrészek mellett megjelenik a teljesen más hangulatot árasztó vár és a kertekkel, gyümölcsösökkel, udvarokkal körülbástyázott Telep, valamint a Duna mellett levő Sodros, Köves, Kis-Duna is.

*„Ősszel sosem voltunk éhesek
megszedtük magunkat galagonyával
a kisdunánál”²⁰²*

Majd a nem messze levő Sodrosról, ugyancsak Maurits Ferencről.

*„húgom örökké kapaszkodott belém
nem hagyott klikkerezni
ordított mikor fejeseltem a sodrosban
ordított mikor loptam a barackot”²⁰³*

Szabadka mikroterei elsősorban a helyben szerkesztett lapokban, vagyis az *Üzenetben* és *7Napban* jelennek meg. Szabadkával távolról sokat találkozunk, de nagy felbontásban, közelről már jóval ritkábban. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy a geo-kulturális identitás központi helyét – a fenti példákból is láthatóan – Újvidék foglalja el, így míg a tartományi székvárosról az is ír, aki nem odavalósi (sőt, született Szabadkaiak is), addig Szabadkáról inkább csak az Észak-Bácskaiak (Fehér Ferenc, Lévay Endre, Molcer Mátyás...). Fehér Ferenc például így kezdi egyik versét:

---

²⁰² Maurits Ferenc: Galagonya. In: Új Symposion, 1972./ 92. 551.

²⁰³ Maurits Ferenc: Mari húgom. In: Új Symposion, 1973./ 100. 935.

*„Huszonkét éve mentem el innen, diákbatyummal
s csak egy budárház tudta a Napnyugati ugarokban;
kapudban állok, homokra épült város –
üzenetedre mindent visszahoztam”²⁰⁴*

A lakosságában és méretében egyre növekvő határ menti Szabadka viszont a közösség számára továbbra is az marad, ami a háborút követő évtizedekben volt. A méltatlanul mellőzött város ezekben az évtizedekben is a szunnyadó vidéki nyugalom tereként jelenik meg. Emellett megőrizte határváros jellegét is, az első és utolsó belföldi, saját tér érzésvilágát. A kor kulturális emlékezetében Szabadka a történelem, és kevésbé a jelen városa. Ez majd csak a nyolcvanas években változik egy kicsit meg, ilyen értelemben nem a jelen-idejű élet tereként szerepel a közösségi azonosulási hálóban, hanem inkább a múlt és az ideiglenes tartózkodás úti céljaként, a szecesszió városaként, Kosztolányi Dezső, Csáth Géza és mások szülővárosaként. A szocializmus jövőperspektívájába, valamint Jugoszlávia politikai kozmogóniájának és mitológiájának hangsúlyos jelenidejébe nehezen illeszkedő monarchikus Szabadka újraéledésének láthatóbb jeleit pontosan azokra a kilencvenes évekre tehetjük, amikor a közösségi identitás referenciakeresése újból a múlt felé orientálódik. A hatvanas és hetvenes évek Szabadkája viszont, akárha megrekedt volna abban a múltban, amelyet a századforduló modernitásának jegyében épített ki, alulmaradván abban a versenyben, amelyben az urbanizálódó városok, a maguk folyamatos arculatváltásaival, szükséges bontással, átépítéseivel, bővülésükkel helyzeti előnyben voltak. Annak ellenére, hogy Szabadka is sok részletében átépült, és megújult, érdekes módon nem az ezekhez kötődő kulturális narratívák érvényesültek a nyilvánosságban. Újvidék miután egy időre kiemelkedett a mindenkori provincialitás újjátást tagadó, stílusmegőrző világából, dinamikájában elveszítette a maradandóság biztonságérzetét. Ugyanakkor, amíg Újvidéket a haladás jegyében folyamatosan rombolták, Szabadkát a jövőnek pontosan a vidék szelleme konzerválta, és mentette meg bontás helyett mellérendeléssel és halmozással. „»Esteledik, János, jó lesz indulni « – mondogattuk indulás előtt többször is. : ő csak a vállát vonogatta, neki mindegy, a kocsinak reggel a garázsban kell lennie, neki mindegy. Hol ez, hol az tűnt el, nem voltunk soha négyen együtt az induláshoz. » Én

---

²⁰⁴ Fehér Ferenc: Homokra épült város. In: Üzenet, 1971./márc. 243.

még csak átfutok ide a trafikba « – mondta, aztán eltűnt az egyik, és vártuk, de nem jött. Amikor megjött, a másíknak az jutott eszébe, hogy a Gombkötő utcában le kell még adnia egy üzenetet. Nehezen jött létre az indulás, az bizonyos, de most végre már megyünk... Milyen hosszú ez a város, milyen széles, milyen végtelen, milyen földbe süllyedt, ekkora telkeken talán háromszázezer embernek is lenne hely, vagy félmilliónak, de ahhoz utcákat kellene lerombolni és sok emeletnyi házsört felépíteni. És ez a beszédes kövezet! Hol aszfalt, hol keramit, hol kőköcka. Mindegyik ilyen útépités egy nekilendülést őriz, egy korszak nekilendülését, aztán jött egy másik korszak, más útépitési felfogással, és másfajta követ adott a járművek alá.”²⁰⁵

Szabadka kapcsán természetesen megmaradtak azok a helyszínek, amelyek már azelőtt is részét képezték a városi panorámának és annak a nemzedéki emlékezetnek, amely a várost a Kommunista Párt illegális tevékenységének a mitológiájába ágyazza. Kvazimodo Braun István *A sofőr és az igazságszolgáltatás*²⁰⁶ c. egyfelvonásosának egy része a Sárga-házban játszódik, Szimin Boschán Magda egyik, szintén az *Üzenetben* közölt hangjátéka pedig így kezdődik: *„MÉSÉLŐ: 1942 februárja. A szabadkai fogház szürke épületének földszintjén, közvetlenül a bejáratnál, van egy kisebb helyiség, a látogatószoba. Rácsok itt nincsenek. Középiütt hosszú asztal.”*²⁰⁷ Az elsősorban múltba helyezett narratívák túlsúlya viszont arra a kevés versre is jellemző, amely Szabadka egyes épületeiről, utcáiról, lenről, a gyalogos perspektívájából szemlélt városról íródott. Molcer Mátyás a mára már romokban heverő, de már a vers megírásának időpontjában meglehetősen rossz állapotban levő Fekete-fürdőről ír. Érdekes, hogy ebben a pusztulást, az idő múlását, a mulandóságot mint olyat tematizáló versben, a tér és a kommunikatív emlékezet összefonódását pontosan a lírai én jövő és múlt közötti határvonala határozza meg. Jelen ebben az esetben nem is létezik, csak a személyes múlt, és az a közös jövő, ami már inkább a lírai szubjektumon kívül van.

*„Korhadt deszkáidon a nyár,
poros utcák közé szorult
Napozó. A Dombos utca*

²⁰⁵ Majtényi Mihály: Ötszólamú kórus. In: *Üzenet*, 1971./ márc. 252.

²⁰⁶ Kvazimodo Braun István: *A sofőr és az igazságszolgáltatás*. In: *Üzenet.*, 1973./ ápr-máj. 253.

²⁰⁷ Szimin Boschán Magda: *Mire a meggyfa kivirágzik*. In: *Üzenet*, 1975./ nov. 889.

proletárüdülője.

*A képzelet levetkőzik
kátrányos kabinjaidban
és a piszkos vizű, fődött
medencébe beugrik.*

*Boldogan fürdő ricsajban
átúszni a mindenséget,
miközben mögöttem már
úszni tanult a jövő”²⁰⁸*

A nyolcvanas évekre Szabadka és Palics az *Üzenet* és a *7Nap* köré csoportosuló írók és költők szövegeiben bukkan fel leginkább, míg Újvidéket az *Új Symposion*, a *Híd* és a *Képes Ifjúság* oldalain látjuk viszont. A nagyobb térbeli egységek közömbössé válásával, Jugoszlávia egyre gyakoribb megkérdőjelezésével és a szubregionális kötődések továbbtagolódásával (Észak-Bácska, Észak-Bánát), egyre másra jelennek meg a lokális identitást előtérbe helyező, részletesebb térbeli vonatkozásainak, belső erővonalainak, oda és onnan elvezető útvonalainak bemutatásával foglalkozó művek. A narratívában reprezentált nagyobb kompozicionális egységek, és az azon belül mozgó jelen idejű szubjektum helyett, egyrészt egyetlen lokális tér kerül kinagyításra, másrészt ennek több esetben is történeti íve, a jelenen kívül múltja is van. Az előzőre kitűnő példa Tolnai Ottó *Áruháznovellák* és a *Virág utca 3.*, amelyek Újvidéken belül zajlanak; az utóbbira pedig Herceg János *Módosulások* c. regénye, amely a Zombor felett átvándorló határok regényeként helyezi a városi azonosságtudatot a többiek elé. Emellett Pap József, Juhász Erzsébet vagy a fiatalabb korosztály képviselői közül Szabó Palócz Attila azok, akik részletesen foglalkoznak egy-egy lokális identitás belső térbeli felosztásával. Szabadka és a vele szinte összenövő, de mégis különálló Palics belső felosztásával ebben a korban szintén sokszor találkozunk az irodalomban. Lévy Endre legtöbbször gyermekkorra régi Szabadkájára

---

²⁰⁸ Molcer Máttyás: Fekete-fürdő. In: *Üzenet*, 1980./ júl-aug. 356.

emlékezik vissza. *Táncvilág*²⁰⁹ c. *7Nap*-ban közölt tárcájának alcíme például *Naplójegyzetek a régi Szabadka hétköznapjaiból. Régi utcák porában* c. Üzenetben közölt visszaemlékezése pedig olyan városeelemeket sorjáz, amelyek részben már akkor is csak az idősebb nemzedék emlékezetében éltek megtapasztalt térként. „*Járom az utat nap nap után, de most már jó nagy kerülőkkel, hogy újjászülessen bennem szülővárosom képe, ami emlékezetemben hámlott falú homlokzataival együtt nagyon megfakult... Mikor telnek meg újra étellel a régi utcák, városnegyedek?... A Bajnát, a Mlaka, a Jaszi bara, meg a Vörös ökör, a Kakas iskola, a Galamb iskola, a Kővágó iskola, a Bábicháti iskola... Mosolygok.*”²¹⁰

A szabadkai városi identitás térbeli reprezentációja a hetvenes évek második felében és nyolcvanas években bontakozik ki. A városlakók életében fontos szerepet betöltő útvonalak, parkok, piacok vagy azok az utcák, amelyek a bennük elhelyezkedő fontosabb épületek, házak, intézmények miatt kiemelkednek a névtelen térből és tájékozódási ponttá lesznek, esetleg az ott lezajlott események miatt a Pierre Nora által definiált emlékezés helyeivé, egyetlen eseménysor szimbolikus helyszínévé válnak, de ide tartoznak a Szabadka és Palics környéki erdők, a palicsi villák, fasorok, épületek is. Ezek mind, ilyen részletességgel a hetvenes és nyolcvanas években vonultak be az irodalomba és váltak azonosulási csomópontként elsősorban a szabadkaiak, másodsorban a teljes jugoszláviai magyar közösségi szubjektum részévé. „*Hétfőn kimentem a strandra. A tó hullámai az égre meredtek. Karcsú testük, mint számtalan megdermedt nyelv. Kiöltött vád. A hó, a szél futkosott a rücskös tapon. A két csúzda akár egy láb nélküli monstrum. A mólók szomorú tutajok. A Bagolyvár felől panaszos hang, vonítás. Állatsírás. Néha hangosan pattan a jég. Ilyenkor a vészna madarak fáradtan szállnak arrább. Hóbuckák a zuhanyok közelében. Vékony jégcsapok lógnak ki a rózsából, mint amikor a húst darálják, olyan. Fönn a házban lobog a tűz. És várlak.*”²¹¹

Újvidék viszont a nyolcvanas években, továbbra is a legrészletesebben reprezentált városként van jelen. Nyoma sincs még annak a fejvesztett menekülésnek, amely majd a kilencvenes évek bomlását jellemzi. A tartományi székváros továbbra is komoly vonzerővel bír, egyetemi, gazdasági, ipari és nem utolsósorban kulturális központként így még mindig sokaknak

---

²⁰⁹ Lévay Endre: *Táncvilág*. In: *7Nap*, 1985./ okt. 04. 28.

²¹⁰ Lévay Endre: *Régi utcák porában*. In: *Üzenet*, 1985./ dec. 721.

²¹¹ Szathmári István: *Álmok és életek*. In: *Híd*, 1990./ nov. 1075.

tartogat érvényesülési lehetőséget. A nyolcvanas évekre emellett több olyan író is megjelenik a szépirodalmi mezőben, aki az előző korosztályok javával ellentétben született újvidéki (Bada Tibor – Bada Dada, Balázs Attila, Jódal Kálmán, dr. Máriás – Máriás Béla). Ezek a fiatalok abban az urbánus, multikulturális Újvidékben nőttek fel, amely Belgrád, Szarajevó, Zágráb, Ljubjana mellett, a nyugati kultúra újdonságaira legfogékonyabb jugoszláv városok egyike volt. Szabadka, a nyolcvanas években jószerével továbbra is egy monarchiából átmentett város, amely kevésbé a változás és a megújulás, hanem inkább a múlt által építi fel kollektív identitását. Kulturális narratívái Palicsfürdő fénykorához, a magyar szecesszióhoz, a vasútépítés és monarchiabéli városbővítés korához kötődnek. Újvidéket ezzel szemben autóbusból látjuk, panelházak erkélyéről, koncertek után a járdáról, az aszfaltra tolt kukák közül vagy Péterváradról, ahogy mozaikként összeáll a neonfények halmazából a történetben. Ennek a képzőművészet, film és zene által is erősen befolyásolt irodalmi városképnek elsősorban az *Új Symposion* és a *Képes Ifjúság* adnak teret. „A múlt szombaton az UB40 zenéje ömlött a hangszórókból. Anikó az új, lefizetésre vett télikabátját vette föl. Sokat táncolt és megivott két vermutot. UV-lámpáktól mélykék óceán csorgott le nyelvcsövén. Anikó álma: sárga gyapjúharisnyában utazik a limáni buszon, hóna alatt képesújsággal. Körülötte félliteres almaecetes üvegek, és a szemközt ülő, népviseletbe öltözött néni borzasztóan csúnyán néz.”²¹²

Újvidék viszont ebben a korban sokkal nagyobbak tűnik az irodalomban, mint amekkora a valóságban volt. A térreprezentáció ilyen értelemben, ha másban nem, de méreteiben egy kicsit hamis. A közösségi szubjektum központi városa metropoliszként jelenik meg a kor irodalmában, holott alapterületében kisebb volt Szabadkánál és lakosainak száma is alig érte el a kétszáz ezret. Az Újvidéken összpontosuló értelmiség, valamint az ötvenes, hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek városiasodása ugyanakkor egy olyan légkört eredményezett, amely a várost egy korszerű, komoly jövőperspektívával rendelkező közegként, a városképet folyton átalakító új épületekkel gazdagodó és a technikai fejlődésnek ha nem is legújabb, de hazai viszonylatban újnak számító vívmányaival ellátott cselekményi helyszínként jelenítik meg. A nyolcvanas évek narratíváinak terei ipari létesítményekhez, gyárakhoz, sugárutakhoz, vasúti sínekhez és egyéb városi útvonalakhoz kötődnek. Az elbeszélések szereplői nem régi, kirakatszerűen berendezett utcákon, hanem a korabeli városi panoráma többemeletes épületei között mozognak. Egyre másra az

---

²¹² Jódal Kálmán: Anikó sejtelmes kabátja. In: *Képes Ifjúság*. 1986./ ápr. 23. 9.

egyetemváros, a képtárak, a színházak, a rakpart, a vár vagy a hidak felé tévednek. Vannak, természetesen olyan történetek is, amelyek (elsősorban az idősebb korosztályok tollából) a „régijúvidékről” szólnak, de ezek a nyolcvanas években már elenyésző hányadát teszik ki a szépirodalomnak és a határműfajoknak is. A köztudatban Újvidék a jelen idő metropolisza, ami még lényegében a hatvanas és hetvenes évek lendületéből táplálkozik. Amikor viszont ez a lendület az évtized utolsó harmadában leáll, akkor már nyilvánvalóvá lesznek a bomlás jelei is, és ezek azok a haladó szellemiségű sajtóságok, amelyeket a város elveszített a kilencvenes évek során. Amikor Újvidék újra megerősíti a helyét a közösségi azonosulási hálóban a kétezres években, akkor már az a múltperspektíva lesz jellemző rá, ami Szabadkára volt azelőtt – itt elsősorban Végel László *Neoplanta* és Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* c. regényére kell gondolni. A nyolcvanas években viszont, még korántsem erről szó. „*A Duna túlsó partjáról este csak az új lakóépületek ablakai látszanak. Akinek jó szeme van kiveheti a Munkásegyetem és a Posta ablakait is. Megkönnyíti a számolást, ha valahol nem ég a villany. A sötét kockák ritmust is mutatnak, mozgás ígérését. Csak ha mindenki otthon tartózkodik, lesz majd tökéletes a rend és világosság.*”²¹³

A nyolcvanas évek legérdekesebb jelensége, hogy a mikroterek között a csak néhány belgrádi említés mellett fokozatosan elszaporodnak a budapesti körutak, fontosabb útvonalak, parkok. Megjelenésük hozzávetőleges száma Belgrád hatvanas, hetvenes évekbeli említésével egyezik meg. Ez azon azonosulási horizont eltolódásának az előjele, amely majd a kilencvenes évek posztjugoszláv teréről lassan lemetszi Belgrádot, és Budapesttel helyettesíti be. A hetvenes évekből örökölt széleskörű művészeti és közművelődési együttműködés mellett, a lakosság egyre inkább ismeri meg a magyar fővárost. A nyolcvanas évek első felében ezek még csak turistapillantással számon tartott idegen helyszínek, de az évtized második felében már komolyabb vonzerővel bírnak. Amikor a nyolcvanas évek végén, a fokozódó politikai és gazdasági válság, majd az azzal párhuzamosan fellángoló etnikai mozgalmak mentén elkezd darabjaira hullani a már évek óta a széttagolódás jeleit mutató jugoszláv geo-kulturális identitás, akkor a közösségi azonosulási hálóban – egyfajta visszacsatolásként egy régi kollektív azonosságtudathoz – Budapest szerepe felértékelődik. A magyar főváros majd csak a kilencvenes

---

²¹³ Várady Tibor: A Duna túlsó partjáról. In: Új Symposion. 1986./ szept-okt. 21.

évek háborúi során foglalja el huszonegyedik századi helyét, ezt sejtető előjelei viszont már ekkor láthatók.

*„Itt ülök a Hősök terén,
Ismét indulóban hazafelé.
[...]
Serezni lenne jó a Népligetben,
Mind több sírhoz tenni zarándoklatot.
Miközben fogyunk, fogyatkozunk,
A serek egyre jobbak mindenütt,
Nem ártana végre mindenütt
Zágrábban, Bécsben, Prágában, Újvidéken,
Sereket inni sokak emlékezetére.
[...]
Egyre több szegletében rázódik
Össze újra a könnyelműen
S dalolva elbaszott Monarchia.
A nap, mióta itt ülök
A Hősök terén, mint mondtam elébb,
Akár a zászló, ha este bevonják,
Egy lámpaoszlop mentén száll alá.
Alkonyodik a Hősök terén.”²¹⁴*

Jung Károly 1990-ben teljesen máshogy szemléli a dolgokat, mint az a nyolcvanas évek elején, vagy összehasonlításképp 1945 után bármikor szokványos volt. A nemzeti múlt, a nemzeti emlékművek és az ethnosz történetében fontos szerepet betöltő helyszínek, a nyolcvanas évek utolsó harmadában lassan Jugoszlávia népeinek jelenkori, de jövő felé irányuló együttes küzdésének, a partizánmitológia emlékműveinek és Jugoszlávia topográfiájának helyébe lépnek. A jugoszláviai magyarok részei egy folyamatnak, amely következtében a terek és a hozzájuk

---

²¹⁴ Jung Károly: Kínrímek a hősök terén. In: Híd. 1990./ szept. 893.

kapcsolódó narratívák a kilencvenes években felcserélik egymást, a kollektív szubjektum pedig amely a Nyugat-Balkán felé irányulva építette ki az azonosulási hálót, a nyolcvanas évek végére lassan a Kárpát-medence felé fordult.

A kilencvenes évek minden tekintetben szélsőséges viszonyai közepette a makrotérhez hasonló módon a közösségi szubjektum helységei és azok belső felosztása, utcái, rakpartjai, állomásai is egy sajátosan reduktív reprezentáción estek át az évtized során. A jugoszláviai városok lemorzsolódása és a magyarországi településhálózat fokozatosan bővülő halmaza között, a széttagoló kollektív szubjektum a vidéki közösség biztonságos magányába vonul vissza. Ami visszamaradt, a kétszintes azonosulási háló észak-bácskai és észak-bánati településhálózata, valamint a valamikori lüktetésük nélküli, elvidékiesedő Újvidék és Szabadka. A kilencvenes évek egyik legjellemzőbb szövegtére a lokális tér és a vele párhuzamosan létező lokális közösségi identitás, amely az összes kollektív identitás közül a legszelektívebb és legatomisztikusabb. Szembetűnő, hogy a szubjektum saját lokalitását a világ közepeként és minden tapasztalatának forrásaként látja. A vidék mikroközösségének terepével való azonosulás, a falu vagy kisváros világának felnagyítása a lényeg, és ami a legfontosabb, olyan helyi jelentőséget hordozó földrajzi nevek használata, amelyeket legteljesebben csak az adott mikroközösség ismer.

Az azonosulási háló kialakulása arra a ki nem mondott, sehol expliciten meg nem fogalmazott tényre alapszik a kilencvenes évek során, hogy a vele párhuzamosan kialakuló azonosulási gyakorlat egy kulturális-történeti (de sokszor etnikai és/vagy nyelvi és/vagy vallási) folyamatosságként fogalmazódik meg, és térbeli alapelemeit is ebből az identifikációs kontinuumból eredezteti. Az azonosulási csomópontok homogenizációja és lokalitásban való elsimulásuk így egy eredetét múltba rejtő közösségi identitást hoz létre, amely egy öntörvényű, a kulturális fordítástól szinte programszerűen elforduló nyelvet használ. A kulcs megtagadásával egyszerűen nem engedi magát kívülállókkal megérteni. A zárt rendszer tökéletesen működik, még akkor is, ha mások hibát vélnének felfedezni az őshonos hibátlanságban. A jövevény így mindig jövevény marad – idegen, aki általában csorbaként érzékeli azt, ami valójában csak a lokális identitás különfejlődésének egyik sajátos és éberen őrzött ismerve. Ahhoz, hogy egy lokális diskurzus létrejöhessen, a közösségi lokális azonosulási hálónak meg kell előznie azt, vagy legalábbis párhuzamosan kell kifejlődniük – a szubjektumnak valamilyen fokon

„odavalósinak” kell érezni magát. Itt is egy, Benedict Anderson által elképzeltnek nevezett közösséggel van dolgunk, csak egy sokkalta kisebb területen. A helyit a nemzeti mintájára ilyen értelemben, egy olyan közösségi identitásnak kell elképzelnünk, amelynek valamennyi azonosulási pontja a helyi kultúrából eredeztethető.

A kilencvenes éveket megelőző évtizedek irodalmának urbánus hagyományai egy olyan reprezentációs képletet részesítettek előnyben, amelyben a vidék általános másodlagossággként, a távoli gyermekkor és ifjúsági évek tereként fogalmazódott meg; egy olyan térként, amely a városi forgatag, a kortárs művészet, a nagyvilág behatolásának, a lehetőségek tárházának az ellentéte volt. A nyugat-balkáni háborúk idején viszont elveszik ez az urbánus iránytű, amely az ellentétet automatizálná, amely a belföld-külföld, nagyváros-vidék, haza-nagyvilág, nyitottság-zártság viszonyai során egyértelműsítene a tájékozódást. A jugoszláviai magyar írók java része ekkor olyan térbe kapaszkodik, amely biztos kötődést nyújthat az azonosulási hálóban – és ez a lokális tér. Az ismételt és párhuzamos nemzetgenéziseken, impériumváltásokon, háborúkon és polgárháborúkon túl a szülőfalu és a szülőváros volt az egyetlen hely, amely a szinte évtizedenkénti identitásingások közepette is biztos támaszt nyújthatott nemzedékeken át. A lokális identitás topográfiaja, a gyakorlatilag változatlan határok és a térnek származás általi több emberöltőre nyújtott fejlődéstörténete olyan alapot adott, amelyre bizton lehetett építeni. Ami az elmúlt évtizedekben csak egy lehetőség volt a sok közül, szinte az egyetlenné szűkült a kilencvenes években, kiszorítva a szülőföld és más tájegységek, vagy az egész államalakulattal való azonosulás közötti választást, valamint az egymással párhuzamos és egymást kiegészítő identitások közötti változtatást egyaránt. A kilencvenes években a lokális közösség már nem opció, hanem szükségszerűség. Az egyetlen, ami ebben a korban biztos, az a kollektív szubjektum alapsejtjére zsugorodik, míg a nagyobb térelemekkel való azonosulás radikálisan csökken. *„A városi hovatarozás mindöröktől, amióta léteznek igaz városok és igazi polgárok, fontosabb volt a nemzetnél.”*²¹⁵

A lokális tér irodalmi reprezentációja ebben az évtizedben – talán pont az elviselhetetlen valóságtól való elrugaszkodási kísérletek miatt – a Kishegyeshez köthető Dombosi-körben a mágikus realizmushoz közelít leginkább. A szubjektum otthonosan mozog ebben a jelentésekkel dús, emlékekkel, genealógiával gazdag térben. A jugoszláviai magyar lokális térben persze

---

²¹⁵ Lovas Ildikó: Egy világutazó. In: Symposion, 1995./ 5. 50.

keverednek Közép-Kelet-Európa és a Balkán ismertetőjegyei, egybefolynak azok a nyelvek, viselkedésminták, ételek, italok, zamatok, amelyek ebben a határzónában egymásra találtak. A lokális közösség nyelvének megnyilvánulása a szépirodalomban azt a radikalizálódott, szinte patológiai menekvés köztesség-érzését tükrözi, amely – Deleuze és Guattari alapján – a nem írás lehetetlensége, a magyarul írás lehetetlensége és a más nyelven való írás lehetetlensége²¹⁶ mentén artikulálódik. A diskurzus kialakulása az íráskényszerrel van összefüggésben, a lokális nyelv pedig ezáltal meg kellett, hogy nyilvánuljon, hiszen ez az egyetlen nyelv, amelyen az író minden mesterkéltség nélkül megszólalhat. Anyanyelv – a maga nemében. Magyar – de az a magyar, amely nem a normatív, hanem a stigmatizált, az elfeledtetett, az eliskoláztatott, a lokális közösség határain kívül elhallgattatásra ítélt. Ez a nyelv a vidék ősi, szabadon fejlődő, de roncsolt nyelve is, ugyanakkor egy zárt rendszer belső használatának tökéletesen megfelelő szociolektus. A helyi, például a kishegyesei vagy az újvidéki magyar, ugyanolyan terétől megfosztott nyelv, mint amelyről Franz Kafka kapcsán Deleuze és Guattari a prágai németről ír – természetesen akkor, amikor rendszeren kívül, vagyis az irodalomban használják – a három emblemikus könyv ebben az esetben a *Dombosi történetek*²¹⁷, az *Exterritórium*²¹⁸ és a *Peremvidéki élet*²¹⁹ „Megállt a vonat, kinyíltak az ajtók. Rengetegen álltak az állomáson integettek, ordibáltak, zászlókat lengettek, léggömböket és virágokat dobáltak az ajtó felé, mintha csak a stafétát várták volna. A tömeg mögött csevapot, pljeszkavicát sütöttek, a kume szemenkát árult, meg tökmagot, a cigányok ott zenéltek mellette, körülöttük a falusi bolondok táncoltak. Tört az üveg, szólt a zene.”²²⁰

A mitikus szereplők és az általuk végrehajtott, előre kiszámítható tettek azok, amelyek a lokális azonosulási háló zárt rendszerét meghatározzák. Tolnai Ottó Wilhelm-dalai²²¹ is egy több évtizeden át íródó, kanizsai-verbászi hibrid-térből indulnak, majd lassan a képzeletbelibe

---

²¹⁶ “the impossibility of not writing, the impossibility of writing in German, the impossibility of writing otherwise” (Vö. Deleuze–Guattari: 2003. 16.)

²¹⁷ Aaron Blumm–Mirnics Gyula–Szerbhorváth György: *Dombosi történetek*. Symposion polgárok egyesülete, Szabadka, 1998.

²¹⁸ Végel László: *Exterritórium*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2000.

²¹⁹ Uő. *Peremvidéki élet*. Forum, Újvidék, 2000.

²²⁰ Aaron Blumm: Két válasz. In: *Symposion*, 1995./ 2. 3.

²²¹ Tolnai Ottó: *Wilhelm-dalok, avagy a vidéki orfeusz*. Jelenkor, Pécs, 1992.

rugaszkodnak el, és hol a jugoszláv hegyvidék, hol a pannon síkság, hol a mediterrán partok, hol pedig a K.u.K. monarchikus tájait építik magukba. Végül mégis a kanizsai origóba térnek vissza azért, hogy a lokális mitológiai körforgás újfent be tudjon lendülni. Tolnai Ottó húsz éven át foglalkozik Wilhelmmel, a félnótás csellengővel, a császárt váró szellemi fogyatékos vidéki orfeusszal. A mára már mindenki által ismert énekes gitárral olyannyira összeolvad a lokális mitológiával, hogy Wilhelm annak egyik hőse, Orfeusza lesz a vidéki Olümposzon. Időnként visszatér rá, néha eltávolodik tőle, de az írói pálya számottevő részében versben, esszében foglalkozik vele. A lokális mitológia segítségével nemcsak bejárja a vidéket, hanem a Tolnai-életműben oly gyakori mitizálási technikával muzealizálja is azt. Wilhelm kilép abból az ikonikus pecháni pretextusból, amelyről már *A meztelen bohóc* 1977-es esszéjében is szó van, és a szövegezés által a vajdasági lokális mitológia antihőségévé lesz. A Tolnai-féle lefelé stilizálás az „Énekes gitárral” verbászi életrajzát egyre inkább táguló földrajzi, történelmi, geopolitikai és művelődéstörténeti tartalmakkal tölti fel, a kötetben mindenkor rákövetkező szöveg kiindulópontja viszont újra a lokális tér lesz – nem távolodik tőle el. A helyi mitológia teremtette szövegekben a vándorlás, a kilépés, a felfelé tornyosulás eredménye soha nem a koordinátarendszer középpontjától való elszakadás, hanem a hozzá való visszatérés determinizmusában történik. A lokális mitológiát ebben az esetben a közösség életében még mindig működőképes kulturális narratívákat és azonosulási csomópontokat, hősokeket és antihősokeket szolgáltató normarendszerként kell elképzelnünk. A vidék és a lokális mitológia által közvetített értékrendszer felvállalásának van valamiféle „vissza a kezdetekhez” vonatkozása is, valami, amit Konstantinović a „tisza szegénység eszményének” nevez, és ami kétségkívül a lokális azonosulási háló az egyik forrása maradhatott.

A kilencvenes évek cselekményei, sokszor valamilyen általános helyszínen zajlanak – valahol, bárhol (utcán, szobában, folyóparton, színházban) – akárha a szubjektum a bizonytalan közösségi tudatból az egyénibe menekülne; viszont, ha a tér szövegszinten konkretizálódik és felismerhetővé lesz, akkor az döntő arányban a helyi minőségekben merül ki. Fontos lesz a lokálisba való érkezés, az onnan való távozás, továbbá magának a helyi kozmosznak a jellemzése. A lokális: eszközből céllá lesz. Minden, ami rajta kívül helyezkedik el közömbössé, kaotikussá válik. Veszélyekkel telített, a váratlant megelőlegező homogén térré alakul. A szövegekben mítoszi méreteket öltő világban, a nagyvárosi infrastruktúra (metró, múzeum,

pályaudvar) makrokozmosza sokszor egy csupán mikrokozmosz méretű térben jön létre. A világ káoszából kiemelkedő, anyaölként visszaváró tér kozmikus méreteire az ún. *face-to-face közösség* cáfol rá, hiszen ebben a közegben furcsamód mindenki mindenkit ismer. A vidék lokális tere nem úgy kerül megformálásra, mint a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek városi terei. Itt talán Újvidék a legjobb példa, hiszen a második világháború utáni korszak jugoszláviai magyar irodalmában Újvidék a gyorsan fejlődő város, az új metropolisz, az új világrend, az új és végtelen lehetőségek megtestesülése – az azonosulásra váró város, amelyben a színház, az egyetem, a könyvkiadó, stb. képezi a gravitáló erőt. A kilencvenes években azonban Újvidék a szétagulódás, a stagnálás helye, amely az azt belakók szeme láttára lett centrumból perifériává. A vidék terébe nem úgy érkezik a szubjektum, ahogy a nagyvárosba érkezett, és a tapasztalat sem egyezik meg. Ezzel párhuzamosan az addig városnak ismert tér is (európai viszonylatban) vidékként fogalmazódik meg. A szubjektum és a lokális tér közötti szerves kapcsolat a legfontosabb vonzerő. Virág Gábornál, Szerbhorváth Györgynél és Mírnics Gyulánál így alakul ki Dombos, Lovas Ildikónál Szabadka vagy Pressburger Csabánál a sokszor megnevezetlen, csak részleteiben felismerhető Újvidék. A kilencvenes évek lokálisba hátráló irodalmának és annak a stilizált provincializmusnak a csúcsteljesítménye minden kétségen kívül az ún. dombosi diskurzusként elhíresült komplex térbeli kompozíció. „*Hát te meg hova mész, kérdezte a bátyám röhögve, mert a bátyám meg a barátai voltak azok, akik lefogtak és seggbe rúgtak, tán csak nem megint kocsmázni. Nem, mondtam határozottan, nem kocsmázni megyek, hanem a vasútállomásra, meg akartam nézni, mondtam, meg akarom nézni, hogy mikor van vonat csengettyűsre, mert ott ígérkezik valami új munka, mondtam, hogy megnézzem van-e.*”²²²

A lokális olvasat aktiválása, a kollektív önkép kialakításához szükséges mikrokozmoszsal való, részletekbe menő foglalkozás, a belakott tér araszoló bemutatásával járó azonosulási csomópontok feltárása és azok kritikai bemutatása eltér azoktól a nagy, regionális, nemzeti vagy nemzetközi kontextusoktól, melyek a kilencvenes éveket megelőző gondolkodást jellemezték, és amelyeket az *Ex Symposion* telepít át valamilyen módon magával Veszprémbe. A kilencvenes évek nem a nagyléptékű térbeli reprezentáció kora. A lokális narratíva lényege, hogy a benne életvitelszerűen tartózkodó kollektív szubjektumot nem illeszti egy olyan kontextushoz, amely azt egy nálánál nagyobb narratívától bármilyen mértékben függővé tenné, így rendre megmarad

---

²²² Aaron Blumm: Hogyan raboltuk ki a Vajdasági Bankot?. In: *Symposion*, 1995./ 006. 32.

a helyi jellegű, városi, községi szint azonosulási csomópontjai mellett. A lokális tér mindazonáltal, egy teljes világ, egy olyan kozmosz, amellyel a kollektív szubjektum teljes mértékben és maradéktalanul azonosulni tud. A lokális tér felértékelődése a Dombos, Homályos, Csengettyűs jellegű, *Symposion*ban szerkesztett „*discourse dombos*” c. rovatában tenyésző mitikus tér kialakításának elsősorban imaginatív voltától, egészen az *Üzenet* c. folyóirat Szabadkával, a Strossmayer utcával foglalkozó tematikus számának²²³ dokumentatív jellegű térképzetéig terjed. A kilencvenes évek lokális tere szinte kivétel nélkül a vidék, az újból felfedezett, de sokszor megnevezetlen távoli kisváros, falu vagy kisközség tere, amelynek kapcsán lehetőség nyílik utcáinak, közttereinek, házainak részletes bemutatására (a fenti tematikus szám például sorra veszi a Strossmayer utca házainak történetét, házsámok szerint). A lokális diskurzus egyfajta intimitást, biztonságot, meghittséget kölcsönöz azzal, hogy nem tartalmazza feltétlenül azt a kulcsot, amellyel az illetéktelen beható előtt megnyílna. A lokalitás terének szándékolt rejtőzködése elsősorban azok előtt tárul fel, akik belakják azt, és ami a kívülállók szeme előtt észrevétlenül, egy pusztán főnév képében suhanna csak el. Az előző évtizedekkel ellentétben, a szerzők nem igyekeznek feloldani a mikrotér és a makrotér közötti feszültséget azzal, hogy megnevezik a szóban forgó helység közbeeső szintjét – magát a helységnevet. A helyi topográfia így általában, csak a helyi vonatkozásokkal telítődik.

A „*discourse dombos*” – amelyet néhány író egyetlen térrel való azonosulásában követhetünk végig – Kishegyeshez kötődik, és a közel egy évtizeden át művelt programja ebből a szempontból egyedülálló. A dombosiak, bár beleszülettek ebbe a vidéki miliőbe, nem szöktek el tőle, hanem felvállalták azt és kialakítottak egy olyan mikrodiskurzust, amely egyrészt az előző, Szenteleky-féle miliőelméleten alapuló tanoknak mutat görbe tükröt, kifigurázza azokat, másrészt pedig úgy azonosul a térrel, hogy annak lokális ismeretanyagára teszi a főhangsúlyt. A dombosi térrel úgy tudtak azonosulni, hogy a lokális azonosulási háló felvállalásával párhuzamosan dekonstruálták azt. Le kellett rombolniuk az előző Kishegyes-képet ahhoz, hogy létrehozassák.

„*Olykor magam is
azt hiszem: testet adok*”

---

²²³ *Üzenet*, 1999./ jan-feb.

*s értelmet (hiszen
ha nem adnák a
lazik azt is leszarnák)
a versnek. Lófaszt.
Leszarják így is, úgy is.
(Lesz szar Domboson elég.)
Te peti meg csak
szíjjá, szíjjá, Dombos nincs
a szarnak híján.
E narratívba
mán egyre megy, hogy Dombos
vagy Feketehegy”²²⁴*

Író és olvasó meghittten összejátszanak, de úgy, hogy nem lépnek ki a lokális nyelv, mitológia, kollektív emlékezet, tér- és időszemlélet kölcsönözte ismeretanyagból. Mirnics Gyula megszólalásmódja ugyanezzel a közvetlenséggel párosul, amikor tereket és szereplőket sorjáz anélkül, hogy a lokális tér epicentrumától, Dombostól jelentősebben eltávolodna: „A bátyám bizalmasan hozzámhajolt, és elmesélte, hogy most jöttek Berlinből, ahol a Sáfrány elkötött egy gépkocsiparkot, egy emeletes garázst egyszerűen felpakolt egy tankra, és alapostól-autóstól elhozta Dombosra.”²²⁵

A jugoszláviai magyar irodalomban viszont vannak ketten is, akik soha sem tartoztak az ún. „dombosi körhöz”, viszont az onnan eredeztethető lokális diskurzust művelték. Németh István és Csépe Imre szinte soha vagy nagyon ritkán lépett ki ebből az azonosulási hálóból, és a két szerző legtöbb szövegének cselekménye Kishegyesen, illetve a község környékén zajlik. Az elsősorban szocialista realizmus jegyében alkotó Csépe Imre és a posztmodern határát súroló, de az évek során egyre inkább az anekdotába visszahátráló Németh István ugyanannyira nem lépett ki a lokális térből, mint a „dombosiak”. Csépe Imre már emlegetett és idézett versei és

---

²²⁴ B. Kovács Kázmér: A vers helyi narratívája – Requiem Aaron Blumm baseballsapkájáért. In: *Symposion*, 1995./ 3. 65.

²²⁵ Mirnics Gyula: Egy kör mentagormái. In: *Symposion*, 1995./ 4. 37.

elbeszélései is legtöbb esetben oda kötődnek, Németh István *Házioltár* c., alcímének műfajjelölését tekintve szerelmes krónikája pedig ugyanilyen, helyi jellegű eseményekből épül fel. Mindketten a bácskai Kishegyesről származtak el, és láthatóan mindketten visszavágytak. A kettejük által ápolt lokális viszonyhálózatban egyrészt megtaláljuk azt a helyi töménységet, amely azelőtt csak Szirmai Károlynál és Herceg Jánosnál volt meg, bár még náluk egy kicsit térbelileg szerteágazóbb formában. Másrészt pedig pontosan ez a sűrűre teleírt szövegtér az, amellyel a „dombosi kör” írói szembefordultak, önhasználatra alakítván át ezt a töménységet. Németh István és Csépe Imre anekdotizáló novellái úgy használják a helyi térbeli ismereteket, hogy azt legteljesebben csak a kishegyesi közönség értheti/érthette meg. Németh István *Mogyorófavirág*,²²⁶ vagy Csépe Imre *Mezei dolgok*²²⁷ és *Tarisznyás emberek*²²⁸ c. kötetek rövidprózái sok esetben csak néhány formai árnyalatban térnek el az anekdotától. Ez pedig azért fontos, mert ez a műfaji sajátosság adja meg nekik azt a szerzői szabadságot, hogy a helyi azonosulási háló térbeli lenyomatát, viszonyításként a helyiek által jól ismert, de a szélesebb olvasóközönség számára teljesen ismeretlen kútmegnevezéseket, árok-, tanya- és dűlőneveket használjanak. A „dombosi kör” ugyanakkor ebben találta meg azt, amit dekonstruálni lehetett, majd létrehozni egy olyan, szintén lokális, de már posztmodern viszonyhálózatot, amely térbelileg bár megegyezik az előzővel, gyökeresen különbözik tőle.

Kishegyes mellett természetesen más falvak, községek, városok is megjelennek. A szubjektum a megnevezett, ám a szélesebb olvasóközönség által ismeretlen város- és falurészekben mozog; a rurális közösség által jól ismert utcasarkokat, kutakat, dombokat, hidakat jelöli meg cselekményi térként, helyi jelentőséget betöltő tó- és folyóparti részeket emel ki a homogén térből – megnevezi és ezáltal mitizálja is. Az inkább a *Híd* és az *Üzenet* köré csoportosuló szerzők – a *Symposion*ban publikáló fiatalokkal szemben, akik akárha ebben a mágikus térben élnének –, inkább visszavágyódnak, álmodoznak, ábrándoznak azokról a tájakról, amelyekről elszármaztak, vagy ahova ifjúkorukban gyakran jártak. Az elsősorban a szülőfalura, szülővárosra irányuló álmokképek mindenek ellenére nagyon is valószerűek és nem szakadnak el annyira a realitástól, mint a fiatalabb korosztályok irodalmi törekvései során. Bár ez

---

²²⁶ Németh István: *Mogyorófavirág*. Forum, Újvidék, 1990.

²²⁷ Csépe Imre: *Mezei dolgok*. Forum, Újvidék, 1973.

²²⁸ Uő. *Tarisznyás emberek*. Minerva, Szabadka, 1958.

kevésbé identitásbeli, inkább esztétikai mozzanat, a lokalitásnak megjelenik egy másik dimenziója is, amelyet Hózsza Éva után Tündérlak-effektusnak²²⁹ nevezhetünk. Az többnyire prózában, a kilencvenes évek második felében elszaporodó szociográfiai írásmód, általában abban a pillanatban lendül át a helyi legendák vagy anekdoták terébe, amikor a szubjektum azt az írás aktusával átemeli a kommunikációs emlékezetből a kulturálisba. „*Nemrég, a nyár elején egy nagy sétát tettem odahaza, Tündérlakomban. Mind erősebb ugyanis bennem a vágy, hogy mielőbb visszaköltöznék kebelébe a »földjébe«, bejárjam minden zegzugát, utcáját kicsi tereit, zsákutcáit, kutyaszorítóit, szurdokait, dombhátaikat, dombhajlataikat. Észrevettem, felfedeztem, boldogan ébredtem rá már annyiszor, hogy itt azok az utcák, kerítések, kertek, fák is ismerősként állnak elélem, amelyekben először fordulok meg, amelyeket először látok. Talán mert annyira ismerős, kedves nekem a tágabb környezetünk, a falu.*”²³⁰

Fontos, hogy a lokálisban történő dolgok időben nem párhuzamosak más dolgokkal, és még ha viszonyíthatók is világpolitikai eseményekhez, azokhoz csak lazán kötődnek – kivéve, ha közvetlen hatással vannak a lokális diskurzusra (olyannyira, hogy megváltoztassák azt). A lokális idő autonóm idő, csak annyiban függ a regionális, állami vagy nemzeti, netán globális szintű eseményektől, amennyiben azok be tudnak hatolni ebbe a viszonyhálózatba. Az időtapasztalat kulcsfontosságú ismérve viszont a vele párhuzamosan zajló események iránti közömbösség, pontosabban a hozzájuk való laza kapcsolódás. A lokális diskurzus kizárólag úgy tud viszonyulni az eseményekhez, hogy vele egyidőben nem történik és nem is történhet semmi. Ezekben a regényekben, novellákban, versekben és a különféle drámai műfajokban ritkán találunk „ezalatt az idő alatt egy másik városban” jellegű modatokat. Az időtapasztalat lehet lineáris, gyorsuló, lassuló, retrospektív, koncentrikus, de párhuzamos semmiképpen sem, hiszen az a helyi jelleg csonkítását, önkényuralmának végét jelentené. A benne mozgók, vagyis kizárólag a lokális időt objektívként megélik – összehasonlítási alap hiányában – nem vállalnak közösséget szélesebb környezetükkel, és az azokat elkövető egyénekkal, közösségekkel, terekkel sem, amelyben azok zajlanak. Benedict Anderson a közösségi imagináció tekintetében rendkívül fontos szerepet tulajdonít a nyomtatott sajtónak. Az újság- és hírlapolvasás volt ugyanis az a közösségteremtő erő, amely pluralizálni tudta az időképzetet. Gyökeresen megváltoztatta az

---

²²⁹ Vö. Hózsza: 2004. 89.

²³⁰ Németh István: Bujkáló Nap T. felett – Hazajáró jegyzetek. In: Híd, 1997./ júli-aug. 631.

időképet az, hogy máshol, tőlünk látszólag független és számunkra eleddig teljesen közömbös helyeken események zajlanak, mégpedig többé-kevésbé ugyanakkor, amikor az általunk ismert szegletében a világnak is történik valami. A lokális időtapasztalat ezt a párhuzamosságot szünteti meg, és csak a valóban hatalmas horderejű, a lokális közösséget is megváltoztató narratívákhoz kötődik, de azokhoz is csak referenciaszerűen. A legjobb példa erre talán Herceg János *Módosulások*²³¹ c. regénye, amely világméretű geopolitikai eseményeket, gazdasági változásokat, kulturális és demográfiai csúsztatásokat ír le anélkül, hogy a lokális azonosulási hálóból kimozdulna.

Európa cserbenhagyásában, az európeai értékek jugoszláv romba dőlésében, (gondoljunk csak a *Symposion* első évfolyamának két *Antieurópa* számára) valamint a vidék előtérbe helyezésében, van valami abból a teherből, amelyet Szenteleky Kornél couleur locale-elmélete képvisel. A helyi színek szerepeltetése, a lokális identitás fontossága, annak cizellált, jól körülhatárolt volta az, amit az *Új Symposion* a parlagiasságtól, a művészi epigonizmustól és az irodalmi dilettantizmustól való félelmében tagad, és az, amire lokális diskurzusával és a helyi jellegű mikroterekkel a *Symposion* a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes években részben, de mindenesetre kritikailag rábólint. A kilencvenes évek többrétegű zártsága, a kulturális behozatal csorbulása, a politikai és gazdasági izoláltság, a nagyvilági – és bizonyos értelemben a belföldi – történésekre való rálátás hiánya pedig ugyanúgy a lokális térbe való visszavonulást, és a tér helyi mozzanatainak felértékelődését vonta maga után. A globális és lokális perspektíva értékeinek felcserélődése, a helyi kollektív szubjektum mikrokozmosza, és a mikrokozmosz belső terének makrokozmoszként való strukturálása egy olyan stilizáltan lokális teret hozott létre, amely a kilencvenes években egyfajta regionális al- vagy részskánonként is kiteljesedett.

*„végül mégis rászántuk magunkat
felhajtunk a csúcsra
alig értünk fel
máris egy újvidéki rendszámú
kis sárga RENAULT jött velünk szembe
balázs attiláék voltak*

---

²³¹ Herceg János: *Módosulások*. Újvidék, Forum, 1989.

*már javában söröztünk
amikor megkérdeztem nem értem
miért éppen ezt a csúcsot foglalták el
a telepi (újvidék egykor magyarok lakta
negyede) írók ugyanis akkortájt épp
mint telepi írók
készültünk kiválni a magyarországi
magyar és a jugoszláviai magyar
irodalomból”²³²*

A lokális diskurzus nem csak azt jelenti, hogy a cselekmény egy bizonyos kisvárosban, faluban játszódik, hanem ennél sokkal többet. Értelemszerűen nem csak a kilencvenes években létezett, viszont akkor hatványozottan jelen volt. Ismerni kell a politikai, történeti, térbeli, szociokulturális miliőt ahhoz, hogy a befogadás a szerző által megcélzott mértékben létrejöhessen. Az olvasónak osztoznia kell a szerzővel a szöveg által megmozgatott ismeretekben, a befogadást pedig egy skálának kell elképzelnünk, amelynek egyik végén az ideális „teljes” befogadást, a másikon pedig a tér tekintetében teljesen semmitmondó, a befogadó számára közömbös és érdektelen olvasást helyezzük el. Az egyik végleten a helyi olvasók állnának, akik földrajzilag be tudják határolni a teret, és akiknek kollektív emlékezetében a hivatkozott helyszín valamilyen szerepet tölt be, így ki is emelkedik a homogén térből. Ők egy már előzőleg jelentésekkel feldúsított térelem szövegszerű megformálódását látják, nekik ez egy olyan csomópont, amely nélkül nem lenne teljes az a lokális azonosulási háló, amely által kialakították azt a közösségi lokális identitást, amelyben a szerzővel osztoznak. A skála másik végén valószínűleg egy távoli vidék olvasója foglalna helyet. Számára már teljesen közömbös a szövegben felbukkanó térelem elhelyezkedése, így az írás és olvasás között kialakuló helyszín tekintetében nem számítana különbségnek, ha az bármilyen más, számára teljesen ismeretlen helyen lenne a világon. Ilyen értelemben, vajmi kevésben különbözik a teljesen képzeletbeli helyszínektől. Ebben az olvasóban legfeljebb a történet esztétikai sajátosságai kelhetnek valamiféle olvasmányélményt, amelynek persze szintén semmi köze nem lenne ahhoz a lokális

---

²³² Tolnai Ottó: Puskin expressz. In: Híd, 1999./ jan-feb. 38.

diskurzushoz, amelyben az adott szöveg fogant. A skála egyik oldalán bezárul a kör és egy teljes világot alkot, míg a másikon a két sík egy véletlen metszéspontja következik csak be, miközben a két szélsőséges és idealizált eset között végtelen számú fokozat létezik. A kilencvenes évek lokalitásában ezért van valami esetleges, valami lényegi posztmodern parcialitás, valami meghátrálásból eredő felvállalás, amely azt azzá a kánonbéli mozaikkockává teszi, amely bár tökéletesen idomul a körülvevőkhöz, mégsem akar tudomást szerezni róluk.

Vízrajz

„És csokorba kötjük a sírotokon
virágul, tüzes, új világunkat:
az Ifjúsági Vasútvonalat,
a Duna-Tisza csatornát
újszemű gyermekeinket,
a dolgozókat,
népünket, –
és megyünk, megyünk tovább!”²³³

A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás vízrajzi lenyomatának jelentékeny része, a többi térbeli elemhez hasonlóan, már a negyvenes évek végére kialakult. A világháború utáni közel tíz évben, a szépirodalom eszköztárával is hathatósan kifejtett propagandatevékenység a közösségi azonosulási hálóba bele tudta emelni azokat a tereket, amelyek majd csak az ország kilencvenes évekbeli széttagolódásával töredeznék szét és tűnnek el újra. A negyvenes években még hagyományos módon a Tiszával és a Dunával találkozunk legtöbbször, de ekkor kerülnek be Jugoszlávia kisebb-nagyobb folyói tavai, valamint az Adria is, amelyre sem a II. világháború alatti, sem a két háború közötti időszak irodalmában nem igazán találunk példát. *„Tizenöt év után először most a Quarnérói öbölben pillantottam meg a tengert, éppen olyan volt, mint ahogy a képzeletemben élt. Az egész mint egyetlen hatalmas kék üveg ott csillogott az Alpések alján: környeskörül méltóságteljesen tükrözte a szusáki, fiumei s kissé távolabb az abbáziai palotákat.”*²³⁴

A kor ritka, de egyik legjellemzőbb helyszíne a tenger. Kosztolányi Dezső Fiumében vakációzó Esti Kornélja és Senteleky Kornél Isola Bellán álmodozó Szabolcsa, valamint egy maréknyi mediterrán előfordulás után a jugoszláviai magyar szövegvilágokba ekkor vonul be az Adria, és – bár még csak néhány helyen jelenik meg – a módnak, ahogyan a jugoszláv kollektív szubjektum megélte és értelmezte a tengert, közvetlenül a világháborút követő években vetették meg az alapjait. A szocializmust megelőző kor közép-kelet európai nyaralásának tengere nem

²³³ Gál László: Levél élő barátainkhoz. In: Magyar Szó, 1947./ nov. 17. 3.

²³⁴ Lévay Endre: Üzenet a palackban. In: Híd, 1947/ szept. 705.

egy magától értetődő úticél, hanem inkább a tehetősebbek kiváltsága volt, a második világháború után viszont a munkásnyaralókkal és csoportosan megszervezett utazásokkal az Adria már sokkal elérhetőbbé vált. A jugoszláviai magyar irodalom tenger-motívuma ilyen értelemben részben úgy jött létre, hogy a hozzá kapcsolódó kulturális narratívákban meg tudták szüntetni annak osztálybéli, valamint etnikai jellegét, és így egy komplex, több elemből álló, de mégis idegen irodalmi helyszínt sajátként tudtak láttatni. Szenteleky és Kosztolányi tengere egyrészt az olaszok, másrészt a felső-középosztály tengere, a 1945-ös diskurzuscserével viszont ennek a heterotópiának az előjele gyökeresen megváltozik.

*„Ősi erősség, kifáradt szelek
hűs otthona,
lábainál volt rabszolga népe láncon
már nem zokog.
Víg nap és új tenger ragyog most körötte.
s ormán a legszebb zászló
ott lobog...”²³⁵*

A negyvenes évek folyóvizei ezzel szemben teljesen hagyományos módon épültek bele a közösségi szubjektum narratív topográfiájába, azzal, hogy a vajdaságiak sokkalta gyakrabban és nagyobb részletességgel szerepeltek. A többi tagköztársaság folyói inkább csak a kollektív mentális térkép megnevezett, de sematikus reprezentált kiszögellési pontjait képezik: „*Csobog a Piva, a Vardar, a Lim, / – vörös virág az Ozren hegyein.*”²³⁶ vagy „*Most már merészen hegyek mellett lépdél/ Gyorslábú vonatunk a Dráva völgyén.*”²³⁷. A lapszerkesztők – a kor agitációs elvárásainak is eleget téve – gondosan odafigyeltek, hogy a sajtóban megjelenő helyszínek az új hazát teljességében lefedjék. Thurzó Lajos, Gál László, Laták István vagy Lőrinc Péter ugyanúgy kellett, hogy írjanak alkalomadtán a Tiszáról, Dunáról, Temesről, Begáról ahogy Szerbia, Bosznia és Hercegovina vagy Macedónia folyóiról. Az adott folyóvizek mellett viszont külön

---

²³⁵ Thurzó Lajos: Dubrovnik vára. In: Híd, 1949/ szept. 477.

²³⁶ Gál László: Hull a fátyol. In: 7Nap, 1947./ júl. 01. 1.

²³⁷ Laták István: Pihenni jöttünk. In: Dolgozók, 1950./ júl. 28. 4.

figyelmet kellett fordítani az akkor végső formáját felvevő és az újjáépülő ország médiafigyelmének javát kiérdemlő projektumára, a Duna-Tisza-Duna csatornára.

„*De forrósul már vonal a vonalra*
A papíron, s betör földünkre a jövő:
A Duna-Tisza-Duna nagycsatorna!”²³⁸

A DTD-csatorna irodalmi helye a rákövetkező korokban már kevésbé adatható, és a közösségi összetartozás jelképeként is gyakorlatilag csak addig volt használatban, amíg ki nem épült. Az ötvenes évek után már inkább csak helyi jelentősége van. A háborút követő évek össznépi összefogásának, valamint a rohammunka tárgyiasult szimbólumaként addig volt rá szükség, amíg az elsősorban lírai műfajokban megszövegezésre kerülő nehéz testi megpróbáltatásnak számító, kényszermunkának is beillő, tömegeket megmozgató robotot a sajtóban legitimálni és megindokolni kellett. A szocialista realizmus normatívái szerint íródo, agitációs jellegű írások legtöbbször egy-egy állami ünnep napján, címlapon, jól látható helyen jelentek meg. Majtényi Mihály, *Baráberek*²³⁹ c. írása például a köztársaság napján kerül a *Magyar Szó* ünnepi számába, majdnem egy egész oldalon, egy kubikos illusztrációjával. A bevezető szerint egy készülő regény részletét olvashatjuk, amely a Duna-Tisza-Duna csatorna építéséről fog szólni. A tér homogenitásának a különféle vasútvonalak, műutak, hidak, gyárak építésével való megtörése kiemelt szerephez jutott az új hatalomgyakorló elit önképének megformálásában, az ehhez hasonló szimbólumok pedig az újonnan megkonstruált helyszínekkel való kapcsolat kialakítását, paradigmán belül való összekapcsolását, pozitív előjelű konnotációk generálását, kollektív fontosságuk hangsúlyozását valamint a közösségi azonosulási hálóba való beágyazást szolgálták.

A kor irodalompolitikája nemcsak a terek megnevezésére, Jugoszlávia tényleges és a kollektív imagináció szintjén is zajló adminisztratív központosására, a határok megvonására, illetve az egyes terek kiemelésére, azok jellemzésére figyelt oda. Ahhoz, hogy az új haza tájegységeit az inkluzív összetartozás jelképeivé tegye, vagy az egyes terek kapcsolathálózatát a

---

²³⁸ Gál László: Új esztendő elé. In: Magyar Szó. 1948./jan. 01. 1.

²³⁹ Majtényi Mihály: Baráberek. In: Magyar Szó. 1949./nov. 29. 7.

szövegszerű használat gyakorisága által ismertté tegye, a központi pártvezetés közvetlen befolyása alatt álló szerkesztéspolitikai külön figyelmet fordított azokra az összeköttetés szerepét betöltő, de párhuzamosan szimbólumokká is növesztett útvonalakra, mint a csatornahálózatok, hidak, valamint a gyors egymásutánban kiépített vasúti, közúti és vízi útvonalak. Ugyanakkor, bár sajátos súlyt képviseltek a kor irodalmában és annak közvetítésével a kollektív szubjektumban is, pontosan a jelképként való megkonstruálás által elveszítették relacionális értéküket és egy olyan pseudo-antropológiai helyként működtek, amelyeknek a velük való közösségi azonosulás és jelenbe ágyazott, megelőlegezett történetisége sokkal fontosabbá vált. A tér mint termék, mint a társadalom által létrehozott használati tárgy kommunikatív emlékezetbe való narratív és stilisztikai beágyazása, így egy olyan sűrített tartalmakkal feltöltődött viszonyítási pontot tett lehetővé, amely önnön jelentőségét nagy valószínűséggel már a maga korában túlnötte, annak a célnak viszont tökéletesen megfelelt, hogy – legalábbis ideiglenesen – egy közösség mentális térképén megkapaszkodhasson.

Az azonosulási csomópontok ilyen jellegű stilizációja a negyvenes és a korai ötvenes években ugyanakkor nem mehetett volna végbe egy új nyelv meghonosodásával, amely minden valószínűség szerint szerbhorvát mintákat követve közvetlen kapcsolatban állt a párt adott szerveivel, és azzal a diskurzussal, amely azt megteremtette. A buzdító hangvételi, felkiáltójeles, sok esetben elliptikus, szinte rohamra sarkalló versmondatok és az elemekkel viaskodó munkást, az áldozatot hozó nép fiát, a föld- és fémmunka hőseit tematizáló próza egy olyan nyelven íródik, amelynek kevés előzménye volt a jugoszláviai magyar szépirodalmat közlő sajtóban. A tér, amelyben a szubjektum mozog, és amelyet az ezzel azonosulandó olvasó felé közvetít így, egy olyan stilizáláson esett át, amely az adott teret közösségi tulajdonná, sajátta – egy, szinte a befogadó által létrehozott térré alakított. A múltat felszámoló nyelv emellett az olvasóval egykorúvá tette a vasutat, a hidat vagy a csatornát egy olyan szimbólummá alakítván azt, amely a kulturális emlékezet jelen-idejűségét hangsúlyozva emelte bele a teret a befogadói kozmoszba.

A vízrajz ilyen jellegű irodalmi reprezentációja részben áttevődik az 1950-es évekre is. Minél inkább közeledünk viszont az 1960-as évek és a *Symposion*-melléklet alapításának társadalmi és kultúrpolitikai jelölői felé, annál inkább válik anakronisztikussá a szocialista realizmus esztétikai ismérvei, valamint a jugoszláv állam- és nemzetépítő doktrínáinak megfelelő ábrázolás. Az ötvenes években viszont még mindig olyan folyó- és állóvizek jelennek meg,

amelyek nagyobb városok vagy a jugoszláv mitológia szempontjából fontos események színhelyei mellett húzódnak. A kollektív szubjektum közös tájékozódási pontokat tartalmazó térképe így részleteződik a tagköztársaságok fővárosain vagy jelentősebb közlekedési, gazdasági, kulturális gócpontjain áthaladó folyókkal vagy mellettük levő tavakkal. Ilyen módon jelenik meg – ezúttal már valós tapasztalatként – a Sutjeska, a Neretva, a Miljacka, vagy az ország kisebb-nagyobb tavaiként Bohinj és Ohrid. A sajtótermékek nyári számait ebben a korban már előzönlük az Adriáról címzett útitjegyzetek, beszámolók, naplórészletek, vagy az onnan hazatért munkatársak versei, hangjátékai, elbeszélései. Fehér Ferenc például *Az ismeretlen útitárs vallomásai*,²⁴⁰ Petkovics Kálmán a *Brácsi márvány*,²⁴¹ Csépe Imre *Este a tengeren*²⁴² vagy Debreczeni József *Napnyugta a dubrovniki vár felett*²⁴³ címmel jelentkeznek a tengerpartról, de mások is ott nyaralnak, dolgoznak. Laták István például a horvátországi Splitben írja 1952-ben ezt a *7Napban* közölt rövid verset:

*„Vágyó hívással a zúgó habot
Partra csalni, elaltatni halkan,
Hol az Adria szépsége ragyog,
Aranyszínű, gazdag alkonyatban”*²⁴⁴

Az ötvenes évek végére, az agitprop által diktált, valamint a partizánmitológia mesterkélte és valószerűtlen tengerpartját a nyaralások heterotópiái váltják fel. A Trieszt körüli válságállapot magyar nyelvű tolmácsolásában, továbbá az olvasók ideológiai polarizációja, és a belgrádi vezetés erődemonstrációja szempontjából a líra fontos eszköze maradt a belföldi politikai kommunikációnak az évtized közepéig. Az ötvenes évek második felétől viszont a tengerpart élményének tere és ideje állandósul, a jugoszláv tengerpart ilyen értelemben már egy olyan, időbeli ciklikusságában is állandósult komplex helyszínként szerepel, amelynek a nyári szabadidőn túlmutató más megnyilvánulási formája, egyéb rendeltetése nincs. A kilencvenes

²⁴⁰ Fehér Ferenc: *Az ismeretlen útitárs vallomásai*. In: *Híd*, 1958./júl-aug. 608.

²⁴¹ Petkovics Kálmán: *A brácsi márvány*. In: *Dolgozók*, 1959./okt. 30. 7.

²⁴² Csépe Imre: *Este a tengeren*. In: *Magyar Szó*, 1951./szept. 09. 2.

²⁴³ Debreczeni József: *Napnyugta a dubrovniki vár felett*. In: *Magyar Szó*, 1954./aug. 01. 4.

²⁴⁴ Laták István: *Nem elég*. In: 1955./aug. 28.

évekig (néhány esetben még azután is) működőképes Adria-mitológia, annak mindennemű gazdasági, kereskedelmi, ipari jellemzőjétől mentes volta, valamint a térrepresentáció kizárólagos szabadidőnek való alárendelése az ötvenes évek végén bontakozik ki. *„Mégiscsak disznóság ennyi szalonkát, fácánt és nyulat halomra löni – motyogom magamban és a Grand Imperial főbejáratának kőlépcsőire gondolok, melyek véresen maradtak, miután tegnap elvonult az olaszországi vadásztársaság.”*²⁴⁵

A második világhéget követő közel tíz évben viszont a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság mitológiájának a folyói ismételten megszövegezésre kerülnek. A versek, ritkábban elbeszélések egyrészt annak az elvárásnak tesznek eleget, hogy a JSzSzk keletkezéstörténetét a korabeli írók magyarul is rögzítik, másrészt ezek a szövegek valószerűbbek elődeiknél, mert több esetben is személyes élményből fakadnak. Mitológiai voltukból adódóan viszont – bár megjelenítésük egy élethű, valós, ténylegesen létező azonosulási elem külsőségein alapul – ezek a helyszínek továbbra is a térkép kiterjedés nélküli pontjai maradnak és egy szekuláris megnyilatkozásban, de strukturálisan mégis a szent tér sajátosságait veszik fel. A folyók közül kettőt kell ezen a ponton megemlíteni: a Sutjeskát és a Neretvát. Az irodalomban és a geo-kulturális identitásban egyaránt, a többi folyami útvonalhoz képest ezeknek nincs semmiféle összekötő vagy kapcsolatteremtő funkciójuk – egyfajta „formátlan tágasság veszi körül”²⁴⁶ őket. Ezek a folyók az objektív valóságban körülöttük elterülő tájnak vagy tájegységnek sem képezik részét és a közösségi szubjektum térbeli lenyomatán is lényegében csak azon pontjuk tölt be határozott szerepet, ahol az adott II. világháborús ütközet lezajlott. A szóban forgó – lokális közlekedési vagy kereskedelmi útvonal jelentőségét nem meghaladó – folyóknak ilyen értelemben csak egy dimenziójuk van, mégpedig az, amelyet a művelődés- és oktatáspolitikai hivatalos emlékezete, illetve a megemlékezések gyakorlati oldala a reminiscencia heterotópiájává alakított. Ezeknek a folyóknak nincs hosszuk, környezetük, mélységük, partjuk, színük, dokkjaik, csak nevük és az a pont, ahol a kommunikatív emlékezet emlékműve a kulturális csatornákon át felrajzolta őket a kollektív szubjektum térképére. Pontosan azáltal viszont, hogy a folyók átalakulnak azzá, amit Pierre Nora az emlékezet helyeinek nevez, meg is szűnnek önmaguk lenni és a rájuk ruházott viszonyhálózaton keresztül

---

²⁴⁵ Sáfrány Imre: A zöld madár (dubrovnikai vázlatfüzet). In: Híd, 1959./ ápr. 312.

²⁴⁶ Vö. Eliade: 2009. 15.

inkább utalnak valamire, az irodalomban pedig szimbólummá, metaforává, motívummá, allegóriává konzerválódnak.²⁴⁷ Ezek a fizikai valóságból kiragadott, kiterjedés és objektivitás nélküli folyók a hivatalos igazságfogalmak és az ideológiai tájékozódás kapaszkodóinak szerepét töltik be. Évtizedeken át őrzött érintetlenségük, makulátlanságuk, szeplőtelenységük pontosan annak köszönhető, hogy megszövegezésükhöz kizárólag egy narratíva rendelődött. Mindaz, ami ezzel a narratívával összeférhetetlen lett volna kimaradt az irodalom, film, képzőművészet által közvetített szimbolikus tartalmakból, és így a profanitás gyanújával kirostálták a befogadó felé irányított beszédmódból. Gál László, *Szutjeszka* című triptichonjának egy-egy részét lezáró sorai ezt a mintát követve maradnak az 1943-ban zajló csata kanonizált utóérzésein belül:

„ezüst mese hullik a fákról:

Szutjeszkáról

[...]

Ki regél majd a nagy halálról:

Szutjeszkáról

[...]

Ezüst mese hullik a fákról:

a Szabadságról”²⁴⁸

A kisebb-nagyobb vajdasági folyók kivételével az államalakulat folyói ekkor vonulnak be a jugoszláviai magyar irodalomba és ezzel párhuzamosan a közösségi identitásba. A hivatali megbízatások, katonaévek és az utazási lehetőségek bővülésével egyáltalán, valamint a tartós belső migráció adta lehetőségekkel a szövegterek részben kihelyeződnek Vajdaságból. A negyvenes évek második feléhez képest egy részletes, szinte minden nagyobb folyamra, nagyobb településen, járási központon, városban áthaladó folyóra kiterjedő hálózattal van dolgunk. A kollektív tudatban pedig elsősorban a regionális központok folyói domborodnak ki. Zágrábról a Száva, Belgrádról pedig sokszor a Duna és a Száva perspektívájából írnak. A folyókkal való azonosulás mindazonáltal, ugyanúgy vonatkozik a Morávára, Drinára, Drávára, Unára, ahogy a

---

²⁴⁷ Lásd. Nora, 1999: 142.

²⁴⁸ Gál László: *Szutjeszka*. In: 7Nap, 1961./jún. 30. 9.

vajdasági Dunára és Tiszára is, hiszen a legtöbb vers és elbeszélés továbbra is ezeket teszi meg eseménye színhelyéül. Fehér Ferenc, *Tiszaparton*,²⁴⁹ B. Foky István *A Moravánál*²⁵⁰ címmel ír verset, Csépe Imre pedig *A tavaszi Tiszánál*²⁵¹ elbeszélést, de még az ötvenes évek végén első szárnypróbálgatásait közlő Tolnai Ottó is megtisztelt néhány sorral a folyót.

„a délibáb cica – egeret játszik

szaharai – utas lelkeimmel

itt a Tisza partján

barangolok

*levélcsókjaid után.”*²⁵²

Lévén, hogy a jugoszláviai magyar írók java része újságíró, pedagógus vagy valamilyen kultúrmunkás volt, a munka részének tekintett utazások, szervezett kirándulások nem számítottak kivételnek. Voltak viszont olyanok, akik hivatásuk jellegénél fogva vagy elhatározásból keveset mozogtak. Ugyanakkor ők voltak azok, akik közvetlen környezetüket a legrészletesebben körülírták. A kor legtermékenyebb prózaírói közé tartozik többek között az a Herceg János és Szirmai Károly, akik történeteiket, hőseiket legtöbb esetben lakhelyüktől nem messze helyezik el. A két író a mozdulatlanság mikrokozmoszát tárja elénk. Azt a néhány faluból álló koordinátarendszert, amelyiknek egyik központja Zombor, a másinak pedig Verbász. A két író ebben a korban legtöbbször névtelen topográfiával dolgozik, amely a síkság lomha folyóival, sekély patakival, poros vagy sáros utcáival, magányos akácosaival egyértelműen beleillik az Alföld vajdasági tájába. Amennyiben viszont ez a tér mégis megnevezésre kerül, Herceg János alakjai Bezdán, Batina (Kisköszeg), Kolut (Küllöd), Szirmai Károly szereplői pedig Szenttamás vagy Kúla irányában mozdulnak ki. Kettejük egyik közös motívuma, a Duna-Tisza-Duna csatorna pedig mindkettőjüknél fontos szerepet tölt be. *„De akkor én félelmetesen nagy víznek láttam a csatornát. Csak derékig mertem belemerülni, miközben két kézzel kapaszkodtam a*

---

²⁴⁹ Fehér Ferenc: *Tiszaparton*. In: *Magyar Szó*, 1951./ ápr. 22. 2.

²⁵⁰ Foky István: *A Moravánál*. In: *7Nap*, 1959./ jan. 01. 18.

²⁵¹ Csépe Imre: *A tavaszi Tiszánál*. In: *Ifjúság*, 1960./ márc. 24. 8.

²⁵² Tolnai Ottó: *Kánikula*. In: *Ifjúság*, 1959./ júl. 30. 5.

*körtefa törzsébe, és vacogó foggal vártam, amíg apám a hátára vesz vagy kinyújtott karjain tartva biztat: – ha gyáva vagy sohase tanulsz meg úszni és nem leszel katona! [...] Gondolom, most se csak azért kicsi nekem ez a Csatorna, mert Bezdánál lassan megy a duzzasztás, mivel a Duna vize sokkal alacsonyabb s a bajai tápcsatorna egyelőre bedugult, hanem azért is, mert az ember fölébe nő emlékeinek és a múlt időben megfakulnak a régi képek és eltörpülnek a méretek.*²⁵³ A részben a Monarchiából örökölt csatornarendszer Szirmainál hasonló kiterjedéssel bír, és bár a csatorna egy egész Bácskát behálózó rendszer, nála is ritkán lépi át a látóhatárt. „A fokozatos lehűlést egy hatnapos kosvaroham vezette be. A partok mentén végesvéig megindult a jégképződés s hamarosan az egész felületre kiterjedt. November 29-ére, mikor a hőmérő -7° alá süllyedt, teljesen beállt a csatorna, s úgy feküdt hosszú, száraznászegélyezte partjai közt, mint valami kimúlt mozdulatlanná dermedt óriáskígyó. Fölfelé igyekvő vontatóknak még közepén is 5-6 centiméteres jégen kellett magukat áttörniök. Pedig Verbásztól kezdve Csúroig mintegy 8-9 rakodóállomáson még mindig 2000 vagon répa várt elszállításra.”²⁵⁴

A tavak – lévén, hogy sokkalta kevesebb ember ismeri őket, nem kötnek össze és nem is igazán választanak el semmit, emellett jelentősebb, hozzájuk kapcsolható építési- vagy földmunkák sem zajlottak a negyvenes és ötvenes években – sokkal kisebb arányban vannak jelen. Továbbá, amíg Népfelszabadító háború harcainak mitológiája sok esetben egy folyóhoz (Duna, Neretva, Sutjeska...) kötődik, a tavak ilyen módon sem váltak részévé a kulturális emlékezetnek, emellett Jugoszláviában később sem volt olyan tó, amely kozmogóniájában egy olyan hangsúlyos szerepet töltött volna be, hogy a körülötte elterülő homogén és névtelen teret megtörje és tágabb értelemben vett azonosulási csomópontként működjön. Az 1952-ben Palicson megszervezett *Magyar Ünnepi Játékok* és a majálisi felvonulások viszont megtörik ezt a homogenitást. A sajtótermékek az évtized első felében sokhelyütt foglalkoznak a Palicsi tóval és a különféle művészek, így az írók is egyre-másra megörökítik. Gál László, *Csendes palicsi barcarola*,²⁵⁵ Csépe Imre *A téli Palicson*²⁵⁶ és *Palics*,²⁵⁷ címmel ír verset, Fehér Ferenc pedig a

²⁵³ Herceg János: Papírhajó. In: Ifjúság, 1960./ dec. 15. 8.

²⁵⁴ Szirmai Károly: Beállt a csatorna. In: Dolgozók, 1951./ feb. 27.

²⁵⁵ Gál László: Csendes palicsi barcarola. In: 7Nap, 1952./ jún. 29. 1.

²⁵⁶ Csépe Imre: A téli Palicson. In: 7Nap, 1954./ feb. 07. 7.

²⁵⁷ Csépe Imre: Palics. In: Magyar Szó, 1951./ máj. 06. 2.

Balatonhoz²⁵⁸ hasonlítja. A Palicsihoz hasonlóan, az Ohridi, Bledi vagy Bohinji tó is csupán a szabadidő heterotópiájaként van jelen, ami által teljesen függetlenek a politikai, gazdasági vagy ipari vonatkozásoktól, így kizárólag az üdülés színtereiként jelennek meg. Ugyanakkor a részletekből érezni, hogy a tavak szövegtere mögött is valós tapasztalat bújjik meg.

Ugyanígy kap helyet, a különféle versekben, elbeszélésekben, útjegyzetekben a tengerpart is. A korabeli olvasó részben a szépirodalmi szövegek alapján alakította ki azt a közösségi azonosságtudatot, amely lehetővé tette neki, hogy az Adria szigeteit sajátjának mondhassa. Az odalátogatónak, aki a tengert addig csak történetekből, híradásokból és a politikai mező szélsőségeiben testet öltő interpretációkból ismerte, a nyaralások által vált ez a tér személyes, visszatérő élménnyé. *„Jobbra és balra tőlem, hajításnyira, egy-egy bunker. Balra a nagyobb, jobbra a kisebb. Ha Dubrovnikba jövök, mindig meglátogatom őket. Először a nagyobbat akartam. Azért akartam a nagyobbat, mert előtte, két teraszt farmált a természet alkotó keze, és erről a két tágas terasról pompás panoráma tárul Lovrijenac és Lokrum felé.”*²⁵⁹

Az ötvenes évektől egyre tömegesebbé váló munkásnyaralók és tengerparti szállodák egy olyan komplex topográfiai élményt nyújtottak, amely diszkurzív módon az elkövetkező évtizedekre körvonalazni fogja a jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás azon aspektusát, amely egyrészt összeköti azt Jugoszlávia egyéb etnikumaival, másrészt pedig – a tér kisajátítása és sajátként való címkézése által – részben leválasztja azt a Kárpát-medencében élő többi magyar közösségtől. Dalmáciában az ötvenes években fejeződik be az a negyvenes években útjára indított folyamat, amely során teljességében felszámolódnak az előző korok etnikai és osztálybéli sajátosságai, és az üdülőke, szigetekre már szinte bárki eljuthatott. Az azelőtti korosztályok számára szinte elérhetetlen tenger, ha a negyvenes évek ínséges, háború utáni idejében nem is annyira, de az ötvenes évekre már minden bizonnyal turisztikai valósággá lett. Az egyre több beszámoló, útirajz, elbeszélés, vers azokról a szigetekről, amelyek helyén – a közösségi térképen – csak néhány nagyobb part menti város állt, azon további részleteződés tendenciáját mutatja, amely majd a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek során ki is teljeseedik.

„Fiatal lábak dobolják a kékszemű tavaszt:

---

²⁵⁸ Fehér Ferenc: Vers a tóhoz. In: Híd, 1954./ máj-jún. 284.

²⁵⁹ Sáfrány Imre: A zöld madár (dubrovnikai vázlatfüzet). In: Híd, 1959./ ápr. 312.

*be szép is ez a mi országunk,
Rijéka fehér éjszakái
s a barna hajnalok a Periszteren.
Ott puskám volt nekem, azon a fekete hegyen
és híven őriztem a csillagokat.*²⁶⁰

Időnként megjelenik Rovinj, Pula és az Adria több part menti városa is: Dubrovnik, Split, Abbázia. A jugoszláviai magyar irodalom Dalmáciájának részletességét, tereinek tömör és aprólékos megjelenítését az ötvenes évek alapozták meg. Amit a tenger elérhetősége kapcsán a negyvenes évek politikailag és gazdaságilag lehetővé tettek, annak irodalmi kifejeződéséről bőven meggyőződhetünk az ötvenes évek sajtójában. Szinte nincs is olyan író, amelyik ne írt volna legalább egy elbeszélést vagy verset az Adria valamelyik városáról. Ahogy viszont fokozatosan közeledünk a hatvanas évekhez, úgy kopnak fokozatosan el a háborút követő évek közhelyes, képletként behelyettesíthető kliséi is. A hatvanas évek merőben új irodalmi megnyilatkozásaiban, egy új korosztály színrelépésével és gazdasági jólétének köszönhető utazások és nyaralások írásos képéből viszont, szinte teljességgel feltérképezhető lett Dalmácia tengermelléke és szigetvilága, így a jugoszláviai magyar irodalom specifikumát képező Adria-mitológia is a hatvanas évektől teljesebbé válik. A folyók tekintetében viszont már a hatvanas évektől észlelhető az a kétszintes azonosulási háló, amely más térelemeknél is felbukkan, ilyen értelemben a közösségi identitás legrészletesebb topográfiai lenyomata is a nyelvi határokon belül marad. A vajdasági folyók közül így legtöbbször a Tiszával és a Dunával találkozunk. A Baranyát, Bácskát és Bánátot elválasztó, országhatárokat átívelő folyók, valamint a három tájegységet összekötő Duna-Tisza-Duna csatorna, és az olyan kisebb vízfolyások, mint a Bega, a Krivaj vagy a Csíkér így azok a földrajzi nevek, amelyek ezekben az évtizedekben is változatlanul a legtöbbször szerepelnek. A vajdasági folyókhoz való kötődés egy organikus, fokozott történetiséget és örökölt tudást feltételező származási jelleget ölt. Vajdasági folyót helyszínül választó művet az irodalmi műfajok mindegyikében találunk, így verset, elbeszélést, regényt, színművet, hangjátékot egyaránt fellapozhatunk. A Dunáról és a Tiszáról ugyanakkor nagyon ritkán írtak olyan jellegű verset, mint a Sutjeskáról vagy a Neretváról – a Batinai csata

---

²⁶⁰ Gál László: Hazám. In: Dolgozók, 1958./ máj. 24. 1.

vagy a szerémségi harctér pedig a hatvanas évekre már szinte meg sem jelenik az irodalomban. Míg az utóbbiak a korosztályi emlékezet részét képezik, addig az előzőek kapcsán érezhető – és ez főleg az elbeszélésekben és a regényekben vehető észre –, hogy az író sokszor olyan ismeretekre alapoz az olvasónál, amelyek közösek és, amelyek már emberöltők óta részét képezik a közös térbeli ismereteknek.

*„Duna, Tisza közé szorult szívem,
itt élsz szülőföldversek medrében;
szólít szerelem, álom, az intelem,
távolban, közelben, békétlen, szépen.”²⁶¹*

A meglehetősen furcsa és a magyarban ritkán használt, a népművészet esztétikai kategóriáira sokban támaszkodó „szülőföldköltészet” (német: Heimatdichtung) ebben az esetben is egy olyan halmazt körvonalaz a kollektív szubjektum terei közül, amely a lokális közösségnél nagyobb, de egy országos vagy nemzeti kategóriánál jóval kisebb tájegységre vonatkoztatandó. Szirmai Károly szavaival: *„Később oda-odaszóltak egymáshoz, majd ismét az ablak felé fordultak, s újra a vonatbogatásban elkapott tájakat nézték, melyeket, bármily szépek is voltak, a Duna-Tisza közti alföld síkjához szokva, mindig idegennek éreztek. Közben az utolsó hetek mind követelőbben jelentkező honvágyára gondoltak, mely végül is arra készítette őket, hogy visszatérésre határozzák el magukat.”²⁶²* A két folyó ebben az esetben az a természetes határ, amely az elsősorban bácskai származású szerzőknek és az olvasóközönség javának is a világát bekeretezi. Amelyek félreérthetetlenül a szülőföld világát jelentik – a maradandóságot, az értékekben, szokásokban, beszédben megnyilvánuló változatlan mozdulatlanságot. Bármi is történt a múltban, az e két folyó közvetlen közelében zajlott. Mindaz, ami túlságosan távol esik ettől a két folyótól, bár még mindig a saját tér részét képezi, egy teljesen más szinten és más módon épül(t) bele a közösségi azonosulási hálóba. Ugyanígy azonosulnak a baranyaiak és délbánátiak a Dunával, és az észak-bánátiak is a Tiszával. A Duna, bár Utasi Máriánál nincs név szerint megemlítve, láthatóan elemi erőt képvisel a tájegység lakosai körében. Az olyan,

---

²⁶¹ Urbán János: Dedikációim. In: Üzenet, 1976./ jan-feb-márc. 15.

²⁶² Szirmai Károly: Otthontalanná válva. In: 7Nap, 1970./ nov. 20. 15.

Újvidékkel foglalkozó szövegekben, mint az *Egy makró emlékirataiban*, vagy Debreczeni József Belgrád-verseiben egy rakpartok és zsilipek közé, hidak alá szorított Dunát láthatunk, és nem azt a folyót, amely olyan mítoszi, népmesei erőt képvisel, mint a két idézett költeményben. A Tisza rendre szelíd, vidéki folyóként jelenik meg a második világháború utáni irodalomban, az otthon, a családi fészek és a gyermekkor folyójaként, míg a Duna, elsősorban Újvidéknek és Belgrádnak köszönhetően az urbánus világ, a felnőttkor, az ipari és mezőgazdasági közlekedés, a város melletti kirándulóhely és a szemet pihentető séták helyszínéeként. Az Utasi Mária *Kopácsi víz* c. versében olvasható veszélyes és vad, szinte népi hiedelemvilágba illő Dunája ritkaságszámba megy már ebben a korban.

*„angyal arca
sápadt gubancra fordítja
megtépi kóccá érleli a vetést
rozsdás kés villan az átlátszó
füzes arany-derekán
asszonyok selyem-válláról
éneket fakaszt
táncoló fájdalommal
sem utána sem előtte
nem marad semmi.
A táj fut sorsunktól”²⁶³*

A Jugoszlávia egyéb folyóihoz kötődő viszony mélyén ugyanakkor azt a társadalmi szerződést észlelhetjük, amely egyrészt a jelenkor vagy a közelmúlt politikatörténetén alapul és annak korabeli mitológiájára épít. Másrészt, az ország nem vajdasági folyamai rendre olyan narratívákban jelennek meg a kollektív szubjektum térképén, amely bár személyes élményeken (is) alapul, nem tartalmaz olyan tudást, amely a szerző több emberöltőt felölelő családi emlékezetére, apától vagy anyától hallott történetre utalna. Ritkán olvashatunk például egy partszakasznak, mint helyszínnek olyan tulajdonságáról, formájáról, jellemzőjéről, amelyet csak

---

²⁶³ Utasi Mária: *Kopácsi víz*. In: *Képes Ifjúság*, 1967./ dec. 23. 17.

a helyiek tudnak és a puszta turista vagy a tankönyvből ismereteket szerző látogató nem ismerhet. Valószínűleg ezért íródik ezekről több vers, mint elbeszélés. A helyszín viszont ezekben az esetekben is inkább jelzésértékű, és legtöbbször csak egyszer kerül említésre a szöveg elején. A közösségi azonosulási háló irodalmi reprezentációjában ugyanakkor továbbra is a szokásos módon megjelennek a Dráva, a Száva, a Miljacka, Morava, Vardar... Burány Nándor, egyik gyermekkorát és iskolaéveit összegző elbeszélésében, első nagyobb utazásáról így vall: „Az első hegyek. A fővárosban az éjszaka egy iskolában, padokon alszotok, pokrócokban. Szarajevóban is egy Miljacka-parti iskolában. Dubrovnikben kinn Lapadon, egy elhagyott villában. Találkozás egy magyarországi küldöttséggel, nem messze aknamező, főleg a hátizsákból kosztoltok.”²⁶⁴

Az állóvizek közül a Palicsi és részben a szomszédos Ludasi tó azok, amelyek ezekben az évtizedekben is fontos részei a közösségi térbeli lenyomatnak. Az elsősorban észak-bácskai írók műveiben (de nem csak náluk) jelen levő tó ezekben az évtizedekben már a helyinél jóval fontosabb szerepet töltött be a geo-kulturális identitás helyszínei között. Ugyanakkor erre az azonosulási csomópontra is igaz mindaz, ami Szabadkára, az elszármazók városára volt. Palics sokszor a gyermekkor vagy a középiskolás évek tere, ahova visszatérnek, vagy, amire visszaemlékeznek. A tó emellett a gondtalan szabadidő tereként épült be a köztudatba. Minden, ami a tó függvényében létezik a kikapcsolódásnak és az ünnepnek van alárendelve. Ilyen értelemben a róla készült írások a tó körüli üdülésről, nyári és téli sportokról, valamint a szabadidőről szólnak. A hatvanas és hetvenes évekre már a majálisi felvonulásokról írt versek is kikopnak a használatból, és, ha még említést is tesznek az ünnep kapcsán bármiről is, az inkább a természetről, magáról a tó vizéről, az ott levő emberekről, és már kevésbé a munka ünnepének esetleges színhelyéről szól. A palicsi szabadidőnek ugyanakkor hagyományai is vannak, amelyről Tolnai Ottó így emlékezik meg egyik színművében.

„*PORTÁS* Kérem szépen. Kissé már elpiszkolódott...

ANNA-MÁRIA Igen. Lehet. Nincs kizárva, hogy kissé már elpiszkolódott a karfiolunk.

Még valahol a Tiszaparton vettük.

TENISZEZŐ A Tisza-parton!?

---

²⁶⁴ Burány Nándor: Összeroppanás. In: Híd, 1976./ jún. 518.

ANNA-MÁRIA Igen, nem messze a virágzó folyótól.

TENISZESZŐ Egykor teniszeztem a kanizsai parkban ... Az a park engem és barátaimat, akik között ott volt dr. Luppu György, A LAWN-TENIS MŰVÉSZE címmű híres könyv szerzője is, a margitszigeti parkra emlékeztetett ... Ha nem tévedek, az író úr is a kanizsai önkéntes tűzoltótestület Nagy nevű tűzoltócsaládjáról tett említést 7. mondatában ... És teniszeztem Palicson is! Ó, a palicsi pályákat is szerettem én! Würthné! Uzelacné! A Dundjerski lány! Ott, Palicson ismerkedtem meg azzal a lengyel „nővel: Wanda Dubienskával is! Ó, Wanda! Ó, Wanda! Ki gondolta volna, hogy még egyszer eszembe fogsz jutni?!”²⁶⁵

A jugoszláviai magyar irodalom egyik különlegessége a magyar irodalmi kánonokon belül az, hogy egy egyedülálló, kiterjedt Adria-mitológiát alakított ki. A tenger szokássá, szerves kötődéssé és a közösségi azonosulási háló egyik legfontosabb csomópontjává alakult. Olyannyira, hogy ennek a szokásnak az elmaradására Tolnai Ottó rendellenességként tekint vissza.

*„már három éve
a tiszán fürdöm tisztára magamat adorjánál
ez meritőháló mondta egy ember
azt hitte kérdezem kezembe adta
néha lemegyek a dunára
vagy átsétálok a palicson
tők cirok tengeri között
már három éve nem voltam a tengeren”²⁶⁶*

A tengerpart városkái közül szinte mindegyikkel találkozunk, de magának a tengernek a megnevezése, helye a narratív topográfiában is rendkívül fontos szerepet tölt be. Az Adria az

---

²⁶⁵ Tolnai Ottó: Egyfelvonásos. In: Híd, 1976./ feb. 164.

²⁶⁶ Tolnai Ottó: Nullásliszt-2. In: Híd, 1973./ okt. 906.

anyagi jólétnek, a keleti és nyugati blokk közötti ingatag egyensúlynak, a jugoszláv nyaralásnak, a szabadságnak és a munkás szabadidejének lett allegóriájává. A végtelen kékség, szép időben a távolban felbukkanó olasz partokkal, és a trieszti csempésztúrákkal a fogyasztó társadalom közelségét jelentette. Magának az utazásnak a lehetősége és körülményei pedig a titói szocializmus legjobb reklámja volt. Tolnai Ottó az előző idézethez hasonlóan újra egy rendszerbeli hibáról ír.

*„mondtam pöttyös lábosában
a kaktuszt is vidd ki
habár az idén sem jutunk már az adriára
igaz a dalmát se nyaral
csak télen lézeng a partokon
mondtam oltsd el az asztalilámpát
hajnalra átforrósodik”²⁶⁷*

A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek Adriája a megélt élmények világa, és a JSzSzK polgárainak szemében a tengerpart mindig is az Adriát jelentette. A sajtóban publikált elbeszélések, versek, folytatásos regények, novellafüzérek, drámák, amelyek a tengerről szólnak, még megnevezetlenül is az Adriához, a jugoszláv riviérához kötődnek. Domonkos István *Rátkája*, Tolnai Ottó *Sirálymellcsontja*, Ladik Katalin hvari hipermangános tengerfestése, megannyi vers, útirajz és elbeszélés, amelynek színtere a tenger volt, az a Kotori-öböltől az Isztriai-félszigetig elterülő végtelen azúr sáv a jugoszláv geo-kulturális identitás gerincét képezte. Jugoszlávia, mondhatni akkor feneklett meg közösségi azonosulási hálóként – Jugoszlávia akkor szűnt meg –, amikor ezt a gerincet szétzúzták a kilencvenes évek.

*„Néhány cím, telefonszám és számla múltidőben
Pošip, vőlegények bora
– Mit láthatott Szabó Lőrinc Korčula szigetén?”²⁶⁸*

²⁶⁷ Tolnai Ottó: A műanyag glóbusz és a prágai söröskorsó. In: Új Symposion, 1968./ 41. 9.

²⁶⁸ Böndör Pál: 200 számozott példány bőrkötésben. In: Képes Ifjúság, 1974./ ápr. 10. 19.

Azok a szigetek, amelyek már az ötvenes évektől jelen vannak, elsősorban turistacélpontként szerepeltek és úgy is maradtak meg, ugyanakkor azok, amelyek nem illeszkedtek bele Dalmácia szabadidő-heterotópiájába, azok kimaradtak a hatvanas és hetvenes években is. A szigetek, amelyekre nem vezetett kompjárat, ahol nem lehetett pihenni, strandolni, és ahol a levetkőzés-átöltözés szertartásos aktusával nem lehetett átesni a heterotópia más-idejébe, azok a szigetek nem léteztek a közösségi imaginációban sem. Brač, Rab, Hvar viszont ugyanúgy rögződtek a fiatalabb, felnövekvő korosztályok mitológiai topográfiájában, ahogy az már az idősebbeknél megvolt.

*„évek = istenem már évtizedek hiszen a rátka az a
dalmát lány = az adria
hatvanban íródott évtizedek óta az első sor a tenger =
adria”²⁶⁹*

A nyolcvanas évek jugoszláviai magyar kollektív vízrajzának egyik jellegzetessége viszont az, hogy a megelőző évtizedekhez képest perspektivikusan leszűkül. Az Adrián kívül ebben a korban elsősorban a nyugat-Bácska és Baranya közé ékelődő, valamint az Újvidék melletti Dunával, a többségében magyarul lakta községeken átfolyó Tiszával, továbbá Bácska, Bánát és a Drávaszög kisebb vízfolyásaival, tavaival találkozunk. A kilencvenes évekhez közeledvén Jugoszlávia vízrajza egyre kisebb szerepet játszik. A kétszintes azonosulási hálónak azon síkja, amely a közösségi imaginációt a nyelvi-etnikai határokon belül artikulálja, a vízrajz tekintetében is ebben az évtizedben kerekedik a másik fölé. *„Szereted ezeket a barátságos kiskocsmákat, tudom, elmennél érniük a világ végére is, a világ végén természetesen szűkebb pátriánk legtávolabbi pontját értem, mert ezeknek a kiskocsmáknak a hangulatához az is hozzátartozik, hogy az általunk szeretett folyókra »rúgjanak ki«, hogy az általunk szeretett környezet vegye körül, magyarán, hogy itthon legyenek. Hát az a kocsmák, ahova a minap*

---

²⁶⁹ Tolnai Ottó: Adriadalom. In: Új Symposion, 1992./ 313-314. 4.

*betértem s amit itt lefestek neked, nem tartozik ezek közé a kocsmák közé, pedig hazai környezetben áll, az általad is annyira kedvelt Tisza-parton, valahol Becse és Zenta között.*²⁷⁰

Az „*itthon*”-t vagyis a szülőföld képét Németh István is nagy általánosságban egy olyan koordinátarendszerbe helyezi, amely egyenesen arányos az olvasó arra irányuló tudásával, ami „*azokat*” a kiskocsmákat jellemzi. A meglehetősen élőszavas, anekdota-szerű történetből világosan kiderül, hogy ez a kocsmák a mozdulatlan dél-Alföldön van valahol Óbecse és Zenta között – pontos helye pedig valójában lényegtelen. A narratívát – amelybe beágyazzák ezt a sajátos cselekményi teret – a felszolgált ételek és italok, az emberek között zajló beszélgetések témája és a témán belüli helyszínek, az öltözék és mindaz alakítja ki, ami alapján az olvasó ugyanúgy azonosulhat a térrel, ahogy a narrátor is. Az elbeszélés végére sűrű leírását kapjuk egy olyan helyszín-típusnak, amely nem jellemző sem a Balkánra, sem a hegyes-dombos Szerémségre, sem a Dunán- vagy Tiszántúlra, a határon túli országok közül pedig egyikre sem, csakis abban a posztmonarchikus, elfeledett provinciális sarokban lelhető fel, amelyben megállt az idő és, amely valahol a „*Heimat*” egyik alapelemét képező Tisza mellett van.

*„És kíváncsi lesz-e rá,
mit fogott be a tekintetem itt
a Duna-Tisza közén, és
melyik törzshöz tartoztam, mert
a vitrinre ragasztott cédula erre
vonatkozóan nem nyújthat meg-
nyugtató fölvilágosítást.”*²⁷¹

A Tisza és a Duna közé és köré, mellé csoportosuló közösségi azonosságtudat, ilyen értelemben gyakran szerepelteti a két említett folyót azokban a narratívákban, amelyek otthonként, szülőföldként, egyfajta kiterjesztett családi lélettérként működnek. A két folyó független azoktól a történeti-politikai konnotációktól és hivatalos mitológiáktól, amelyek például a jugoszláv geo-kulturális identitás több folyójához is kötődtek, így el sem veszítheti azokat.

---

²⁷⁰ Németh István: Hephaj. In: Híd, 1983./ dec. 1384.

²⁷¹ Németh István: Avar lelet, avagy a terepjáró elégiája. In: 7Nap, 1986./ jún. 13. 38.

Emellett fontos, hogy a vidéknek, amelyen ez a két folyó átfolyik, a közösségi imaginációban nincsenek politikai határai, ilyen értelemben a tér, amely a folyóhoz kötődik egyfajta befelé, maga felé gravitáló erőt képvisel. Ez ellentétben áll azokkal a közösségi imaginációkkal, amelyek az államhatárt teszik meg kulcsfontosságú tényezőnek, élesen elválasztva így a saját tér közösségét ezen az oldalon, és a határon túl levő „másokat” az idegen térben. Ahogy az államhatárok egyre inkább viszonylagossá lesznek a Duna és Tisza egyre fontosabb szerepet tölt be, és gyakrabban is jelenik meg, mint azelőtt.

*„akkor! amikor csónakban csúsztunk
a tisza megkötő testén
felhasított bőrén szürke vére
kavargott a part csak tagadásként
állt távoli versekben
kitalált sorokon ingott ladikunk
a köröttünk megkötő tiszán*

*mint minden elképzelt kisfiú
futunk a sárga folyópart felé
forró porba süpped a lábunk
a napsütötte utca végtelen végén a tisza
kúszik a terpeszkedő vasárnap délutánban
nincsen benne egy bögrényi víz sem
mélysége cseppet nem ismer*

*az örökké poros halász utcán
szaladunk kitalált emlékeinkben”²⁷²*

Ugyanígy ír – a Pap József mellett a Tiszát legtöbbször versbe foglaló – Koncz István is kivételesen a Dunáról. Mindkét versben – legyen szó gyermek- vagy felnőttkorról – az adott

---

²⁷² Ladányi István: Kitalált versek. In: Híd, 1988./ okt. 2043.

folyó nem egyetlen csata vagy hadművelet helyszíne, hanem része a hétköznapi életnek. Az erős érzelmi kötődést így nem kell helyettesíteni sem az oktatás- sem a művelődéspolitikai különféle muzealizálási módszereivel, hiszen az adott térelem már emberöltők óta bele van ágyazva a közösségi identitásba, így Jugoszlávia többi folyójával ellentétben a kommunikatívól már évszázadokra visszamenőleg átbillent a kulturális emlékezetbe. Egy olyan mitológiai térrel van dolgunk, amelyet nem a kortársak, hanem a szintén ott élő régebbi korosztályok emeltek be a közösségi azonosságtudatba, így azok a történetek, amelyek hozzá kötődnek nem változhatnak meg azzal, hogy államhatárok helyeződnek át, vagy egy új központból értelmezik át őket.

*„A költő halálhíre most újra régi
nyarak apokrif képeit idézi egy
mutáló város hősi — vagy inkább titáni —
korából, ahol ő olyan meghitten
beszélgetett a Dunával, s hallgatta
sírni az ébredező hajnali szelet a Telepen;
másként és másért volt egyedül ő
s magányos én, a Babelét akkor
már vadul építő új világban.”²⁷³*

Az évtized végére, fokozatosan csökkennek, majd a háború kitörésével és az azonosulási háló módosulásával a Tisza és a Duna mellől el is kopnak azok a folyók, amelyek a JSzSzK tagköztársaságainak fővárosaihoz, azok állandó panorámájához tartoztak. A Miljackával, Szávával vagy a szerbiai Moravával a nyolcvanas években már nem találkozunk. A „testvériség-egység” anakronisztikussá válásával és a jugoszláv geo-kulturális identitás fokozatos roncsolódásával, kiretusálódik a kollektív topográfia a partizánmitológia Neretvája és Sutjeskája is. Ezek fokozatos háttérbe kerülésével a Duna és a Tisza kerülnek a jugoszláv vagy már inkább a vajdasági magyar közösségi szubjektum központi helyére annak egyik legfontosabb elemeként. Hozzájuk hasonló módon jelennek meg Bácska, Bánát és Baranya kisebb vízfolyásai és patakjai is. Herceg János így ír a mára már szinte alig létező, de az

---

²⁷³ Konecz István: *Eltűnt idő*. In: *Híd*, 1989./ nov. 1235.

iparodosás előtt még fontosabb alföldi folyamnak számító Mosztongáról. A topográfia generációs áthagyományozásának, valamint az évszázadokon át létező kötődés folyamatosságának jó példája, hogy mindezt a középkorba helyezi. „– *Nem a népről beszéltem! – rivallt rá a fejedelem. – Mit a nép! Deresre húzatom, aki engedetlen, ráeresztem a Mosztonga vizét, hogy ott pusztuljon háza népével együtt, mint a patkány. Az urakról van szó. Arról, hogy szemérmetlenül behízelgik magukat ezeknél! Ezt az utazót is tejben-vajban fürösztötték, s a legszebb fehérnépet vitték fel este az ágyasházába. Mintha nem volna elég, hogy elviszik, ami megterem! Ez is, ez az utazó, ez a Cselebi! Szaglászni jött!*”²⁷⁴

Németh István a lassan folydogáló Csikérről és Bácsérről, Burány Nándor a Jegricska²⁷⁵ melletti nádasokról ír. Ezek a patakok – ahogy a Duna és a Tisza is – vagy a gyermekkor világához kötődnek és a víz kapcsán olyan történetek bomlanak ki, amelyek a pataknak a faluban vagy annak tágabb környezetében betöltött szerepére vetnek fényt, ebben az esetben is legtöbbször az elbeszélő vagy a beszéltetett főszereplő családi emlékezetének több korosztályra visszamenő komplex narratívájába ágyazva. Ugyanakkor megtörténhet, hogy a munkahely vagy a szabadidő által megismert, és a személyes azonosulási hálóba beépített térről van szó, de ebben az esetben is egy olyan szereplő beszéltetésével, akinek életében az adott helyszín szerves részét képezi. A cselekmény a gyermekkor óta ismert helyszíneken zajlik, vagy az évtizedek óta ismert munkahelyi milióban, a verseket pedig sokszor a szülőföld egyik helyszínének ajánlják. Kontra Ferenc például így ír a baranyai Karasicáról. „*Abban az évben úgy tűnt, sokkal korábban elkezdődött a nyár. Régóta tartott a tikkasztó szárazság, a kutak csaknem kiapadtak. Hetekig nem esett egy csepp eső sem. Bokáig ért csupán a víz a Karasicában. Szárazra vetődött apró halaktól bűzlött a környéke. Sárgán sodródott a kukorica levele a töltésen túl. Égette a talpukat a föld, éjszakára pedig ki kellett nyitni az ajtót és az ablakot. Odahallatszott a faluból a kutyák csaholása. Ugatják a holdat, szólalt meg anyám.*”²⁷⁶

Az Adriával azonosuló fiataloknak a nyolcvanas évek végére viszont azzal kell szembesülniük, hogy az, amit nemrég ismertek meg és, amit az előző korosztályoktól a saját tér örökérvényű igazságaként tanultak el egy, az ő életükre nézve is veszélyes konfliktussal tűnik el

---

²⁷⁴ Herceg János: Egyedül. In: 7Nap, 1985./ okt. 04. 29.

²⁷⁵ Magyarul: Egres

²⁷⁶ Kontra Ferenc: Rozsdás napkorong. In: Új Symposion, 1988./ 271-272. 16.

a saját terek közül. Ladányi István, aki ekkor még csak a húszas évei végén jár, pontosan ennek ad hangot abban az *Új Symposion*ban, amely néhány hónap múlva meg is fog szünni. *„Boli me kurac, što Mađarska nema mora!”²⁷⁷ Legyek mindenütt bábész idegen! Ne legyen hazám a tenger! Üljek fel a vonatra és utazzak oda! Évente többször utazzak, lakjam be minél több vidékét, mert ugyanabba a vízbe úgyse léphetek. És meséljek róla sokat, ha visszatértem. Tűnjék olybá, hogy már-már otthonom. De ne legyen otthonom! Turista legyek ott, aki elmegy és érkezik. Ne legyen hazám! Miért ne? Akármit írok, az elkerülhetetlenül szerkezet. Szemszögből szerkesztett szöveg. Miért ne? – csak úgy tudom magam menteni. Mert az én Adriám nem felhőtlen közeg. Időjárása van. Nem azilum az poros örületben. Potenciális hadszíntér. Fegyveres játékaink helye.”²⁷⁸*

A legkiforrottabb Adria-mitológiával továbbra is Tolnai Ottó életműve bír. A megannyi apró szigetet, halászfalut, sziklatömböt, templomtornyot, házat, mólót és mindennekfelett a tágas tengerparti ég azúr végtelennel érintkező többszörösen összetett terét megjelenítő Tolnai, az összes műnemben rögzíti a kor jugoszláviai magyar kollektív identitásnak helyszíneit. Tolnai Ottó műveiben egy elképzelt közösség keletkezési ívének, a közös tér irodalmi reprezentációjának genealógiáját figyelhetjük meg évtizedeken át, és ahol kell akkor egy néhány soros versbe is bele tudja sűríteni életrajzának legfontosabb tereit.

*„egy nagykapu eladó kanizsán
az adrián egy világítótornyot kínálnak
tojást vettem a telepen savanyú káposztát”²⁷⁹*

1991-ben, amikor Horvátország területén már komolyabb tűzharok is folynak, és amikor a jugoszlávok már túl vannak a június végén és július elején lezajlott tíznapos szlovéniai háborún, és már biztosra vehető az államalakulat felbomlása – Tolnai Ottó és még sokan mások görcsösen kapaszkodnak abba az Adriába, amely az előző versben, és még fél évtizeddel azelőtt is sziklaszilárdan állt a személyes és a közösségi azonosulási háló egyik központi

---

²⁷⁷ Magyarul: *„Fáj a faszom, hogy Magyarországnak nincs tengere”*

²⁷⁸ Ladányi István: Anyámnak nem jutott idő. In: *Új Symposion*, 1992./ 313-314. 14.

²⁷⁹ Tolnai Ottó: Háromsoros. In: *Híd*, 1986./ jan. 1.

csomópontjaként. 1991 szeptemberében viszont, már mindenkinek szembesülnie kell azzal, hogy a tengerpart távozni fog a saját tér viszonyrendszeréből és nagy valószínűséggel soha nem is kerül oda vissza.

*„nagy csokor sáfrányt hoztam az adriáról
itt gubbasztok mellette homályos szobámban
akárha kiégett szemekkel
feleségem erővel a húslevesbe akar morzsolni belőle
ám én nem engedem
e csokor rendeltetése nem az
hogy vasárnapi húsleveket varázsoljon még aranyosabbá
hanem hogy a tenger kékségét őrizze
fokozza végtelen
mert minél sárgább sáfránycsokrom
a tenger annál kékebb
ahogy az égő örökzöld erdőktől is
csak egyre kékebb
csak egyre kékebb”²⁸⁰*

Az Adria irodalmi reprezentációja mindvégig normatív erővel hat a jugoszláviai magyar geo-kulturális identitásra. A tengerpart szövegterei korosztálytól függetlenül alakítják és leképezik az azonosulási hálót, így a nyolcvanas évek meglelt embereinél és a fiatalabbaknál egyaránt megmaradnak abban az összefüggésrendszerben, amely az elmúlt évtizedekben kialakult. A pihenés, a kikapcsolódás és a nyaralás tereiként létező városok a nyolcvanas években továbbra is a szórakoztatóiparnak, a turizmusnak és nem utolsósorban Jugoszláviának nyugat felé mutatott, marketingcélokra is kialakított és bőven felhasznált arculatának vannak alárendelve. „*Öregem! – tart egyenesen felé, amerikai filmekből ellesett hányavetiséggel –, elég volt ebből a rohadék gimiből, ebből az egész porfészekből, megyek az Adriára! Leszerződtem a világ legfaszább zenekarával, estére indulunk Abbáziába. Remélem, jössz! Ne legyél marha! Mi*

---

²⁸⁰ Tolnai Ottó: Csak egyre kékebb. In: Üzenet. 1991./ szept-okt. 640.

keresnivalónk van nekünk ezek között?”²⁸¹. A tengerparti városok – amíg Horvátország egészével végleg el nem tűnnek a saját térből – a közösségi imaginációban továbbra is kizárólag egy nagyobb kompozicionális egység szabadidő-heterotópiájának részeiként léteznek, majd azután is csak így emlékeznek rájuk. Az Adriához, a szigetekhez és a partmenti településekhez ugyanazzal az időbeosztással, belső elrendezéssel, tartalmi sajátságokkal és útvonalakkal viszonyulnak, mint azelőtt. A nyolcvanas évek elején erre vonatkozóan nincs változás, az évtized végén viszont itt is megfogyatkoznak a térbeli utalások, a politikai konfliktus elmélyülésével, majd a balkáni háborúk kitörésével pedig fokozatosan fel is számolódik az Adria-mitológia, amely a közösségi gondolkodás egyik legfontosabb tereként létezett az ötvenes évek végétől.

A tenger elvesztésének, mint veszélynek az alakulástörténetét, a feszültség felgyülemelését és a reménynek egy nehezen kitapintható, az identitásból kiinduló és oda visszatérő ciklikus kérdésfeltevését láthatjuk a nyolcvanas évek végén. Amikor, viszont már ez a remény is elveszik, akkor látszik csak igazán a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum testén az seb, amelyet egy ilyen méretű trauma okozott. Erről a traumáról, és zsákutcának látszó helyzetről sokan írnak még évtizedek múltán is. Ekkor rajzolódik ki teljes valójában az, hogy az Adria nemcsak a kollektív szubjektum egyik azonosulási csomópontja volt, hanem egyike annak a néhány fókuszpontban levő elemnek, amelyet a magyarság jugoszlávságnak nevezett és így azonosulni tudott vele. Ennek elvesztésével az egész háló rohamosan bomlani kezdett. A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitás megcsönkulásának, majd összeomlásának ad hangot az elsők egyikeként Németh István, az *Új Symposion* utolsó évfolyamában – akkor már múltidőben. *„Az Adria nem óceán, egy kicsiny tengernek, a Földközinek részecskéje csupán. Számomra mégis ez a nagybetűs Tenger. És még csak nem is az egész Adria, ennek csupán a kisebbik fele, a dalmát partvidék, a dalmát szigetvilág. Ez az én egyetlen Tengerem. [...] Mert csakugyan volt Tengerünk. És Szülőföldünk is volt. Most az első emberpárra kell gondolnom, akik a kiűzöttetés pillanatában merülni látták a Napot, a Földet, a Tengert. Mintha elmerülne az, ami bennünk a Végtelenséget és az Időtlenséget idézte föl egy-egy önfeledt pillanatunkban.*”²⁸²

A poszt-titói, egyre gyengülő Jugoszlávia helyszínei közül fokozatosan kikoptak a nyugat-balkáni azonosulási csomópontok. Az egész államalakulatot behálózó vízrajz fokozatos

---

²⁸¹ Juhász Erzsébet: Között. In: Híd, 1986./ okt. 1146.

²⁸² Németh István: Merülő tenger. In: Új Symposion, 1992./ 313-314. 1.

lemorzsolódása ugyanakkor korántsem volt olyan traumatikus – sőt, mitöbb, meglehetősen észrevétlenül zajlott –, mint a jugoszlávság végtelen horizontjának illúziójául szolgáló Adriának a hirtelen, szinte néhány hónap alatt levő elvesztése az évtized elején. A kilencvenes évek átemelik a kétszintes azonosulási háló azon vízrajzát, amely a nyolcvanas évek második feléből megmaradt. Az évtized külön sajátossága viszont, hogy a folyókat nem hosszúságukban, az összeköttetést szolgálón, vonalszerűen, hanem sokszor csak helyi vonzataikban, pontszerűen telítik jelentéssel, a tenger pedig a trauma után, fokozatosan elmarad az irodalomból is.

*„Könnyeim a Durmitorról,
Könnyeim a Durmitorról.
Adriámat nem találják,
Nem öntözik, nem árasztják.*

*Kék fedelű felhők, merre
Vitt a szél, hová fújt a szél?
Nincs ott madár, nincs ott sirály,
Színes hajó, se fehér, se kék.”²⁸³*

A vízrajz lokalizálásával atomizáltabb egységekre bomlik a topográfia, csökkennek a nagy távlatok felé lendülő tengermetaforák, és a folyókat összekötő szalagként, kapocsként térképre vetítő imagináció. A folyók, patakok helyi vonatkozásukban erősödnek meg, akárha nem létezne tér előttiség és tér utániség sem azon kívül, ami a térbeli közösségi identitás azonosulási csomópontjait szolgáltatja. „*Odakinn továbbra is esik az eső, a Krivaj eléri az 1974-es szintet, egyéves vagyok, lubickolok a gyerekekkel a vasártéren.*”²⁸⁴ Írja Virág Gábor, és hozzá hasonlóan Mirnics Gyula is „*de a Sáfrálynak ez nem árthat, mert kitiltották a pártból, amikor elitta a községi könyvtárat, de a Sáfrálynak ez nem árthat, mert eladta a Krivaját Kenyának, és most a templomban lakik, a hívek pedig az utcán gyülekeznek.*”²⁸⁵ Az olvasási stratégia így csak

---

²⁸³ Fehér Kálmán: Mare nostrum, avagy kis magyar kóló. In: Híd, 1999./jan-feb. 30.

²⁸⁴ Aaron Darkblumm x: Kicsit minden olyan. In: Üzenet, 1999./máj-aug. 22.

²⁸⁵ Mirnics Gyula: Egy kör mentagormái. In: Sypmosion, 1995./006. 37.

a megnevezetlen bárhol vizeinek, vagy a lokalitásnak a kódjait aktivizálhatja. „*mikor utoljára láttuk a Ludasi-tó partján, az alföldi, rezgő tanyával a háta mögött, a szemében már ott volt a halál, csak nem akartuk észrevenni*”²⁸⁶. A helyi kiterjedésű vízrajz tünet-együttese, sajátosságai ugyanígy jelennek meg az újvidéki Duna-szakaszon is: „*A levelibékák imádják a csigolyafüzeket, egész telepeket létesítenek ágaik között, a Sodros hangja a füzeknek köszönhető.*”²⁸⁷, vagy: „*láttam én más sokféle alsóneműt, és nemcsak nyáron, mikor a Kis-Dunán vetkőznek a fürdőző asszonyok*”²⁸⁸ – írja Gobby Fehér Gyula, és a lokalitás vízrajza Bánátban sem más. „*sehol egy darab kő Uram a Bega partján/ csak puszta nád mocsár és délibáb*”²⁸⁹, vagy „*nézem Uram a Bega olajos lúgtól habzó vizét/ mintha egy helyben topogna a folyó*”²⁹⁰, Cs. Simon Istvánnál pedig a szintén bánáti Aranka jelenik meg: „*Itt a már alig lélegző/ létező Arankánál/ gyorsan hullani kezdtek/ a levelek*”²⁹¹.

A térbeli imagináció perspektivikus leszűkülése viszont inkább csak a kilencvenes évek közepére vonatkoztatható. A kétezres évekhez közeledvén a közösségi reprezentációja észak felé kezd tágulni az irodalomban, és ezzel párhuzamosan egyre fontosabb szerepet töltenek be azok a regionális azonosulási minták, amelyek etno-kulturális tényezők köré szerveződnek. A folyók, patakok, csatornák és tavak ugyanakkor, már nem az egy helyben gomolygó zavaros víz képét keltik, mint egy évtizeddel korábban, és a közösségi azonosulási hálóban sem az egy pontban megsűrűsödött kulturális emlékezet felduzzadását látjuk magával a szubjektummal a középpontban, hanem inkább egy pontokat összekötő egyenest: „*A sétálók, a gyerekek, mindannyian a folyót bámultuk, hogy úszik le Újvidék a Dunán. Úszott a város és gyárak, a Sport- és Üzletközpont, a tv torony, a péterváradai vár az erődítménnyel együtt, és úszott, távolodott, eltűnőben volt arcának déli oldala felé.*”²⁹²

A II. világháború után megkonstruált ideológiai és történelmi tabuk, valamint a poszt-jugoszláv tér politikai fellazulása lehetővé tették, hogy – az idősebb korosztályhoz tartozó

---

²⁸⁶ Szathmári István: A város és a költő. In: *Üzenet*, 1994./szept. 551.

²⁸⁷ Gobby Fehér Gyula: Ítéld meg engem. In: *Híd*, 1999./júl-aug. 453.

²⁸⁸ Gobby Fehér Gyula: Sáfrány virágai – Illatos plánták. In: *Híd*, 1993./ máj-jún. 359.

²⁸⁹ Czírok Ferenc: 3. Zsoltár. In: *Orbis*, 2000./ tavasz-nyár, 47.

²⁹⁰ Czírok Ferenc: 8. Zsoltár. In: *Orbis*, 2000./ tavasz-nyár, 47.

²⁹¹ Cs. Simon István: Fészkek. In: *Híd*, 1995./ dec. 799.

²⁹² Ladik Katalin: Vészkijárat. In: *Üzenet*, 2000./ júl-szept. 92.

szervezők, akik a már letűnt államalakulattal együtt váltak felnőtté, ugyanakkor annak széttagozódását is végig kellett nézniük – bizonyos tereknek egy ideológiai prizmán keresztül időbeli távlatot is adjanak. A folyók ennek jó mutatói, hiszen a kollektív azonosulási háló huszadik századi megannyi felosztása, részeinek, alapelemeinek átcímkezése, újraértelmezése túl sokszor történt meg. Az előző példák mellett, ahol a Duna Újvidéket a környező térbeli elemekkel kapcsolja össze, a nagyobb folyamatok határokön átívelő, országokat összefüggésbe hozó szerepével is találkozunk. A folyóknak az újbóli olyan narratívákban való szerepeltetése, amelyek kapcsolati jellegüket hangsúlyozzák, olyan ritkaságokra is fényt vetnek, amelyek ugyanazon tér egymást felváltó és semlegesítő politikai-társadalmi-történeti értelmezéseinek kavardását tematizálják. Az egymással szembenálló és egymást óhatatlanul kioltó geopolitikai értelmezések és ideológiai váltások során így a narratív tudásban sajátos identitásváltságek következtek be:

„- *Berki! Hol ered a Tisza, s hol ömlik a Dunába?*

- *Tanár néptárs, a Tisza Magyarországon ered, s Magyarországon ömlik a Dunába!*

- *Jó reggelt! Leülhetsz. Lakatos?*

- *Tanár néptárs, a Tisza a Szovjetunióban ered, és...*

- *És?*

- *És beleömlik a Dunába.*

- *Helyes. Oda ömlik. De hol?*

Lakatos hallgatott.

- *Kissóti?*

A padból alig kilátszó Kissóti harsányan kivágta:

- *A Tisza Titelnél ömlik a Dunába!*

- *Úgy van. És hol helyezkedik el az a Titel?*

- *A Titeli-fennsík lábánál.*

- *Helyes. Most még csak azt áruld el nekünk Kissóti, hogy hívják azt az országot, ahol a Titeli-fennsík húzódik.*

- *Jugoszlávia – nyögte ki Kissóti belevörösödve saját maga együgyűségébe.*

- *Na végre! – lélegzett fel az osztályfőnök – Hogy hangzik hát a helyes válasz? Barna II.*

- Tanár néptárs, a helyes válasz úgy hangzik, hogy a Tisza... hogy a Tisza a Szovjetunióban ered, és minálunk folyik a Dunába.

- Ehhez kellett az a nagy ész? – állt meg Császár a két padsor előtt. – Hányszor mondtam még, hogy az, amit itt bemagoltattak veletek a négyéves megszállás alatt, az többé nem érvényes! A világ körülöttek gyökeresen megváltozott! Ezt jól véssétek az eszetekbe. És tessék az órákra készülni. Értettem?”²⁹³

A folyóvizek közül a bácskaiak és a bánátiak egyaránt jelen vannak a közösségi imaginációban, de a szépirodalomban ekkor már egyre gyakrabban találkozunk olyan folyamatokkal is, amelyek a szomszédos államokban helyezkednek el. A kétezres években ugyanakkor, a vízrajz kapcsán is egy Kárpát-medence felé irányuló, fokozatosan a Pannonsíkság felé terjeszkedő tendencia mutatható ki. Egyre több olyan tóval és folyóval találkozunk, amelyek Magyarországon vagy Erdélyben vannak. Sok esetben – az évtizedre jellemző módon – a narratívák, amelyekbe ezeket a tereket ágyazzák egy történelmi perspektívával is bírnak.

„A Maros és az Al-Duna
között most (is)
pogányul sistergő
az ég,
olyan,
mint egykor,
amikor a szilaj besenyővezér
kezébe vette
Ajtony lányának,
Zenóbiának
a selyemkendőjét”²⁹⁴

Az előző évtizedek dokumentatív narratíváit részben visszaszorítva, a kétezres években önállósul az a historizáló írás- és látásmód, amely – nyilvánvaló okokból – a nyolcvanas évekig

---

²⁹³ Németh István: Feketét figyelik. In: Híd, 2000./ márc-ápr. 105.

²⁹⁴ Cs. Simon István: Sistergő. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/86/simon.html>

szinte ismeretlen, vagy legfeljebb ritka, de megtűrt jelenség volt irodalomban, filmben, képzőművészetben egyaránt. A poszt-jugoszláv nyomtatott- és elektronikus sajtóban csak a kilencvenes évektől társul a helyszínek értelmezéséhez egy jelentős, időben visszapillantó látásmód, így a magyar történelmi vonatkozásokkal bíró terek is ekkor kerülnek ilyen megvilágításba. A nemzeti hagyományok meta-nyelvének egyik alapelemét képező térbeli reprezentációkkal, valamint egy heterogén idő-kontinuum képzetével és a térbeli mozzanatok régmúltba vesző eredetével – azok összekapcsolásával, több tucatnyi helyszín kerül ezeken a narratívákon belül összefüggésbe a kulturális emlékezettel úgy, ahogy az azelőtt – bár a nyolcvanas évek végén már előfordult – nem igazán volt lehetséges. Nem mellékes, hogy Újvidékről, amely 1945 után elsősorban jelenorientált történetekben szerepelt, a kétezres években jelenik meg Végel Lászlótól a *Neoplanta* c., Balázs Attilától pedig a *Kinek észak, kinek dél* c. regény. Vasagyi Mária *Silentium Album* c. kötete is ekkor lát napvilágot, és Fenyvesi Ottó is ezekben az években írja a *Halott vajdaságiakat olvasva* c. ciklusának első darabjait, amelynek már a címéből is szabadon következtethetünk arra, hogy elsősorban a múlt arcéleire és a múlt tereire összpontosít, emellett Bordás Győző is ekkor jelenteti meg a *Katonaszökevény* c. regényének első fejezeteit. A múltbéli, eddig különböző okokból stigmatizált távlatokat ekkor kezdik meg kidolgozni. Újvidék mellett ez, Szabadkára, Nagybecskerekre, Zomborra, Zentára, Kanizsára is ugyanannyira vonatkozik, és egy olyan tendenciát körvonalaz, amely alig észrevehetően indult a kilencvenes években és tart még a 2010-es években is. Ugyanakkor ez nem az a narratíva, amely azelőtt elsősorban Szabadkára volt jellemző és a város századfordulós, századelős felfejlődését és tündöklését tette meg tárgyául. A komplex térbeli reprezentációk vízrajzi, domborzati sajátosságai vagy a városok belső elrendezésével foglalkozó részek arra, a már a nyolcvanas években is utalásokban észrevehető mozzanatokra alapoz, amely akár a középkorig is visszanyúlhat.

*„Aracs, hektárnyi Paradicsom,
a pusztában egy templomnak romja,
szentélyében őseink szelleme
néhanap összegyűlik. Képzletbeli tornyából
olykor ellátni Bizáncig. Látni a Kárpátok*

*büszke bérceit, látni a Bánságot és Torontált,
a Tisza torkolatát, Tordát és Elemért,
hol Kis Ernő, a vértanú nyugodna.
Aranynak, mirhának itt már semmi nyoma.*²⁹⁵

A kollektív szubjektum egyik érdekes mozzanata emellett az Adria terének újbóli felbukkanása a közösségi azonosulási hálóban a kétezres években, amely kinek régi, kinek új – de mindenképpen külföldi, és újra valós tértapasztalattá lesz. Az idősebb- és a középkorosztály nosztalgizva emlékezik vissza a valamikori saját térre – azokra az időkre, amikor még útlevel nélkül is le lehetett utazni a tengerre. A fiatalabbak azonban már egyértelműen turistaként tekintenek rá, és az azonosulási hálóban is egy egyértelműen külföldi térként jelenik meg, ugyanakkor nem sokban különbözik az ekkorra már gyakori nyári úticélnak számító török vagy görög tengerparttól. Az idősebbek közül többen is visszaemlékeznek ezekre az időkre. Deák Ferenc, Gobby Fehér Gyula, Németh István, Tolnai Ottó többhelyütt is az elvesztett saját térként tekintenek erre a szabadidő-heteretópiára, de Lovas Ildikó is ezekben az években jelentet meg részleteket a *Kijárat az Adriára* c. regényből. A gyermekkor és a serdülőévek alapvető tapasztalatainak tereiként bevonuló, majd a kilencvenes évek lemorzsolódásának következtében elveszett helyszínei újra felbukkannak. Ugyanakkor a szerzők korosztályi megoszlásától függetlenül a tér továbbra is megmarad olyan egyoldalúnak, ahogy kialakult az ötvenes és nyolcvanas évek között, így az Adria a pihenés, a szabadidő és a nyaralás helyszíne a poszt-jugoszláv nosztalgizáló kulturális emlékezetben is. „*A tengerre először a negyedik általános elvégzése után, ezerkilencszázhatvanötben jutottam el. Két hetes nyári vakáció az Adria egyik legcsodálatosabb szigetén, Lošinjon. [...] Engem akkor különösebben semmi nem érdekelt, pláne nem a tenger, csak a foci. [...] Egy nagy, ósdi kőházban volt a szállásunk. Húsz-harminc fiú egy szobában. Katonás fegyelem, sorakozó, napi parancs, napközben strandolás, uzsonnaosztás, este vacsora, tábortűz, ügyeletes őrség, séta a kikötőben.*”²⁹⁶

---

²⁹⁵ Fenyvesi Ottó: Trombita harsant vala. In: *Híd*, 2004./ nov-dec. 1484.

²⁹⁶ Fenyvesi Ottó: Dagály előtt. In: *Symposion*, 2004./ 41-42. 5.

A külföld mint változó kategória

*„Habár nem loptam és nem gyilkoltam,
És nem voltam soha útonálló zsvivány;
Csak a királyi jugoszláv és királyi magyar
Rendőrségi nyilvántartó őrködött reám.
De most ostoba és jött-ment uralmak után
Először ül választottam a hivatalban!
Sohasem élhettem védve szabadabban;
És őszülő fejjel először nevetek igazán:
Mert először van nekem honom. Hazám!”²⁹⁷*

A jugoszláviai magyarság kollektív azonosulási hálójában a külföld és a haza fogalma meglehetősen sokszor értelmeződött át a huszadik század folyamán. Első felében többször is átrendeződött a főváros, a regionális központ, a határvonal és egyáltalán szinte mindaz, ami a saját és idegen helyszínek fogalmi különbségeit meghatározta. A második világháború után pedig még a társadalmi berendezkedés, az államforma és az ideológiai diskurzus is gyökeresen megváltozott. Ezt a radikális fordulatot dokumentálja a negyvenes évek második felének az irodalma, ahol – bár megjelennek az előző közösségi identitás térbeli lenyomatai – rendre a „testvériség-egység” diszkurzív pozícióját foglalják el.

A magyarországi vagy monarchiabéli terek ezáltal egyértelműen külföldként jelennek meg. A háború befejeztével Szeged, Baja, Budapest, Veszprém, Vác, Kolozsvár, Kassa vagy a Balaton egy másik ország másik állampolgárainak a terét képezik, és – bár vannak olyan, elsősorban prózai alkotások, amelyek cselekménye, vagy a szereplők előtörténete odakötődik – minden megnyilvánulásuk egy, a jelenlegitől különböző közösségi szubjektum tereként szerepel. A régi terek szerepeltetése sok esetben a korabeli állapotokra való reflektálásként, illetve a háború utáni társadalmi, politikai és kulturális elkülönözödés hangsúlyozásaként történik. Ugyanakkor – annak ellenére, hogy következetesen negatív előjelűek – csak ezek az azonosulási

---

²⁹⁷ Laták István: Van hazám. In: 7Nap, 1946./ nov.01. 8.

csomópontok tudták felrepezteni azt a burkot, amelyet a titóizmus negyvenes évekbeli megelőlegezett tértapasztalata a lapok szerkesztéspolitikája által terjesztett. Ezek egyben historizáltak az identitást, de rá is mutattak arra, hogy 1945 előtt is létezett egy – bár, a korabelitől különböző, ideológiailag meghaladott és a hivatalos igazságfogalmak által stigmatizált – közösségi összetartozás. Az összes tér közül – a koncentrációs táborok közelmúltján kívül – csupán ezek a magyarországi és monarchiabéli földrajzi nevek rendelkeznek hangsúlyos és állandósított multidimenzióval. A jelenidejű geo-kulturális identitással, annak térbeli lenyomatával szembeállított, minden más mellett történetiséget is képviselő kapcsolatnyalábok, mindazonáltal egy olyan mellérendeléseként jelennek meg, amelyek az irodalomban egészen a hatvanas évekig ebbe a narratívába ágyazódnak.

„– *Igenis! A Dunáról hozattuk. Harcsa, ponty és kecsege! A plébánia udvarán főzöm szabad tűzön.*

– *Szegedi paprikával? — kérdezte a tábornok, mert nagy szakértő volt a halászlé főzése terén. Anélkül nem sokat ér!*

– *Sajnos, az egész vacak faluban nem találtam szegedi paprikát. 'felelte majdnem bánatosan a főhadnagy – így hát be kellett érnem a horgosival. De szép piros így is és sűrű a leve.'*²⁹⁸

A háború után Budapest helyét Belgrád veszi át. A régi/új főváros újjáépítésére vezényelt rohammunkások képzelt vagy valós tapasztalatát tükröző szövegek elsősorban a nagy példányszámú *Magyar Szó*ban, a munkásoknak szánt *Dolgozó*knban és a fiataloknak, iskolásoknak, gimnazistáknak szánt *Ifjúság Szavá*ban jelennek meg. A célirányos szerkesztéspolitikai így a legfiatalabbaktól, a munkavállalókon át a jövőbeli értelmiségiekig, a városiaktól a vidéken élő olvasókig mindenkihez eljuttatta ezt a váltást. Budapest időnként még feltűnik, de már ezektől az évektől (egészen kilencvenes évekig) egyértelműen külföldi térként tekintenek rá, és minősítésében kevésben különbözik Bécstől, Prágától, Párizstól vagy Varsótól.

„*Mint mikor én horgásztam odafönn, Magyarországon,
a Tiszában, s rátekertem fenéksinegem végét csuklómra
– kezdte háryjánoskodását Vörös.*”²⁹⁹

²⁹⁸ Herceg János: Hódítók. In: *Híd*. 1949./ dec. 652.

²⁹⁹ Szirmai Károly: A néma zuhatag. In: *Híd*, 1954./ ápr. 185.

A jugoszláv „testvériség-egység” normarendszere az ötvenes évek közepére már a napi gyakorlatban is meghonosodott, így már az egyéni cselekvési motivációk terén is egy jól alkalmazható szabályzó-mechanizmusnak bizonyul. Az országhatárokon belül elhelyezkedő etnikumok így az államépítő projekt távlatából, és már részben egymás szemében is olyannyira kiegyenlítődték, hogy a közösségi szubjektum minden további nélkül megindulhat egy etnikailag semleges kulcs alapján az inkluzív összjugoszláv geo-kulturális identitás szervezkedésének irányába. Ami pusztán politikai program volt a negyvenes évek végéig, és csak felsőbb utasításra lendült be, immár túlnőtt azon, többé-kevésbé automatizálódott és – egyebek mellett a topográfia használatából, megnevezéséből is láthatóan – egy kortársakkal osztott közös állameszme részeként kezdett működni. A jugoszláviai magyar közösségi identitás szempontjából emellett nem mellékes, hogy az ötvenes években zárult le a Kárpát-medencében élő egyéb magyar közösségektől való leválás folyamata is.

*„A szokásos arányú, Kogutowitz-féle
iskolai térképen egy-két parasztujjni
távolság választja el a Tiszát
attól a helytől, hol világra jöttem,
mégis előbb magoltatták be velem tanárain
Széchenyi folyamszabályozási tervét,
semmint a Tiszát megmutatták volna;
előbb láttam a Dunát Esztergomnál és Budapestnél,
a Szávát Bródnál és Zemunnál,
a tengert Rijékánál és Dubrovníknál,
semmint ezt a sírvavigadó nóták
és revíziós tankönyvek
maszlagába csomagolt álom-Tiszát
levetkőztethette volna pillantásom
a megismerés meztelenségére.”³⁰⁰*

---

³⁰⁰ Fehér Ferenc: Tiszaparti vallomások. In: Híd, 1957./ szept. 695.

A saját tér ötvenes évek béli egyértelműsödésével, az állampolgárok perspektívájában az a külföld fogalma is ideiglenesen nyugvóponttra jut. Az ötvenes, hatvanas valamint hetvenes évek Jugoszláviájának a külfölddel, és a szomszédos országokkal ápolt viszonyának jó példája az országszerte széleskörűen használt, továbbá a korban meglehetősen népszerű (elsősorban iskolai) mnemotechnikai eljárás, mely szerint „*Jugoszlávia GONDOKKAL határos*” – ahol a mozaikszó szerbhorvát eredetije a szomszédos országok kezdőbetűiből tevődik össze.³⁰¹ A szemmel látható sarkítás és annak ténye, hogy évről-évre egy egyre anakronisztikusabb kijelentéssel van dolgunk, ez a félmondat jól felvillantja a titói Jugoszlávia kettős arcát kelet-nyugat, belföld-külföld és a szomszédos államok közötti viszonyban való szerepvállalással kapcsolatban. A Varsói Szerződés országaival ellentétben a saját-idegen, haza-külföld, itt-odaát, törésvonal mentén kettéváló térfelek közötti lényegi különbség a jugoszláv makrotér végtelenségében, terének végtelen nyitottságában mutatkozott meg, olyan értelemben, hogy a keleti-blokk országaival ellentétben, a hatvanas évek második felétől már mindenki szabadon utazhatott, így Jugoszlávia állampolgárainak a határok nem akadályt, hanem munkavállalási vagy továbbképzési lehetőségeket jelentettek. A mobilitási lehetőségeknek pedig, a hazai liberalizációval együtt nem igazán szabott határt a vízumkényszer sem, így a bezártságnak azon érzése, amely a keleti blokkra érvényes volt Jugoszláviában a hatvanas évektől majdhogynem ismeretlen fogalom. Útlevelet szinte bárki kaphatott. Ez a gyakorlatban is megvalósuló, általános nyitottság egy különleges dimenzióval látta el a közösségi identitást, amelynek térbeli imaginációjában – a magyar irodalmi kánonok közül csak a jugoszláviai magyar irodalomban – a szabadság nem a határ legyőzhetetlen akadályának túloldalán helyezkedik el, a külföld pedig nem menekvés irány, hanem tapasztalati lehetőségként jelenik meg.

*„Vágtató fekete szörnyekkel
Adriatica, Meridian, Puskin:
vonatokkal Moszkvától Rómáig
és Rómától Budapestig,
egyetlen ívbe,
gyenge asszonytestbe,*

---

³⁰¹ Jugoszlavija se graniči sa BRIGAMA – Bugarska, Rumunija, Italija, Grčka, Austrija, Mađarska, Albanija, vagyis Bulgária, Románia, Olaszország, Görögország, Ausztria, Magyarország és Albánia.

*kötöttem, költöttem lehetetlent.
Hidat, hazát, házat
az i t t h o n és az o t t h o n közé...
s közben magam váltam hontalanná,
Gellérthegy – Erzsébet-híd”³⁰²*

A hatvanas években a Magyar Népköztársaság nem igazán különbözik a többi országtól, Budapest pedig Európa többi fővárosától. Az előző évtizedekhez képest viszont megjelenik egy jelen-idejű magyarországi reprezentációs stratégia is, amelyet az előző évtizedekkel ellentétben már nem övez tabu. A közvetlenség érzése ugyanakkor nem erősebb a részben közös nyelv, történelem, irodalom, művészet miatt sem és inkább a különbségekre összpontosítanak, miközben mindez egy jól artikulálható generációváltás során és a nyilvánosság lényegi átstrukturálódásával zajlik le. Érdekes ilyen szempontból az a turistapillantás, amelyet Gion Nándor budapesti naplójegyzeteiben érhetünk tetten. A *Véres patkányirtás idomított görényekkel* c. az *Új Symposion* lapjain 1971. során részletekben közölt szövegből világosan látható az a különbség, amely belföld és külföld között a korban kialakult. Az odalátogató jugoszláviai magyarok, ilyen értelemben kívülállókként szemlélik Magyarországot – általában Budapestet, Szegedet vagy a Balatont.

*„kagylót hoztam fel neki
kagylón kiskagylót
kiskegylón még kisebb kagylót
a kagylót bezzeg majd nem viheted haza
bűzlik a lakásban mint a hulla
pedig nem mondom jól jönne valami kis emlék
egy kis emlék és azon egy még kisebb emlék
mindennek ellenére a magyar munkás nyaralása jóval szervezettebb
mert hát nekik is vannak munkásaik
és nekünk is vannak munkásaink*

---

³⁰² Utasi Mária: Iniciálék. In: 7Nap, 1976./jún.11. 17. (kiem. ered.)

a meddő Tó fölé hajoló Nárcisz

Balaton fejezetcím alatt

Rendszeresen feljegyzi a szakállára tett megjegyzéseket”³⁰³

Tolnai Ottó mellett mások is ugyanezzel az idegenséggel szemlélik a nem saját térhez tartozó tavat. Varga Zoltán *Mint egy nyaralás*³⁰⁴ c. tárcanovellája is hasonló távolságtartással szól a Balatonról, de Budapest egy ugyanennyire idegen városként jelenik meg az azonosulási hálóban. Danyi Magdolna *Terrakotta útinapló*,³⁰⁵ Keresztényi József pedig, *Jutalomkirándulás Budapestre*³⁰⁶ címmel ír a *Képes Ifjúságba* Magyarország fővárosáról. A második világháború túlélt nemzedékek egy történelemmel terhes, megannyi véres és kegyetlen emlékekkel telített narratívát használnak addig, amíg a háború utáni korosztály egy békebeli, a nyugodt együttélés elvét érvényesítő nyelvet meg nem honosít. Függetlenül attól, hogy a kárpát-medencei egyéb magyar közösségek tere már az ötvenes évek második felétől nem saját térként jelenik meg, a hatvanas években már nem számít tiltott gyakorlatnak a történelmi magyar helységnevek használata. Románia vagy Csehszlovákia városainak, tájegységeinek így – habár egyértelműen idegen térként bukkannak fel – magyar nevük általában megmarad. „*Kecskemét előtt még egyszer megállunk, és a puha, meleg barázdákban elfogyasztjuk a Szabadkán felszedett rántott csirkét. Egyetlen vágyam, hogy lefeküdhsek, itt a meleg szántóföldeken. Pest. A kislány rokonaink martaléka. Egész éjszaka sétálunk. Sok aszalódott, szatyros nénikét látok. Jó jel, mondom, ez már világvárost jelez. Az aluljáróban ácsorgunk, pénzt dobunk fal alá. Másnap, Pest—Komárom—Pozsony, minden zökken ő nélkül. Budán, a Bécsi úton lépésben hajtunk, kikeressük Kassák házát. Sofőrünk az éjszaka jugoszláviai híreket hallgatott: Rehákot nem jelölték. Pozsonyban megígérjük Monoszlóéknak, visszafelé jövet velük töltünk egy napot. Skót whisky. Dedikálja Aranykor című válogatott verseit. Monoszló nem kapja sem a Hidat, sem az Új Symposiont. Feleségem tisztába teszi a kislányt. Azt mondják, Pozsony—Prága nyolc óra.*”³⁰⁷

---

³⁰³ Tolnai Ottó, *Balaton*. In: *Új Symposion*. 1967./ 29-30. 5.

³⁰⁴ Varga Zoltán, *Mint egy nyaralás*. In: *7Nap*, 1967./ okt. 20. 10.

³⁰⁵ Danyi Magdolna, *Terrakotta útinapló*. In: *Képes Ifjúság*, 1969./ okt. 01. 18.

³⁰⁶ Keresztényi József, *Jutalomkirándulás Budapestre*. In: *Képes Ifjúság*. 1967./ feb. 04. 10.

³⁰⁷ Tolnai Ottó, *Útinapló folytatásokban*. In: *Híd*, 1967./ jún. 522.

Budapestnek, és egyáltalán Magyarországnak vagy a néhai Osztrák-Magyar Monarchiának külföldként, a határ másik oldalán kezdődő másik közösségi azonosságtudat(ok) egyik helyszínékként való kezelése a hatvanas és hetvenes években fogalmazódik meg a legtisztábban. Amíg a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek utolsó harmadáig inkább egy stigmatizált, tiltott múltbéli térről beszélhetünk, addig a hatvanas évektől az már a párhuzamos jelenben is létezik. Ez Budapest példáján követhető végig a legjobban. A hatvanas évekig Budapest csak a világháború bűnös, erőszakos és bekebelező majd bekebelezett fővárosaként van jelen a sajtóban és a szépirodalmi reprezentációban egyaránt. A városnak nincsenek jelenkori vonatkozásai, ilyen értelemben felszámol mindent, ami bármiféle közösséget, azonosulási lehetőséget villantana fel a jugoszláviai magyar geokulturális identitás irányába. Mindeközben egyik oldalon az, hogy a Kádár-rendszerben is a környező országok magyar kisebbségeinek helyzete az adott ország belügyének részét képezte, valamint a másik oldalon, hogy a titói Jugoszlávia már évtizedeken át belpolitikai programként tekintett az alkotmányba foglalt, etnikumokon átívelő „testvériség-egység” diskurzusára, együttesen azt eredményezte, hogy az önmagával határos magyarság, egymást kölcsönösen egy másik kollektív szubjektum részének tekintette. Az egymástól függetlenített politikai entitások különfejlődése a nyolcvanas évek második feléig tartott, amikortól Belgrád és Budapest szerepe fokozatosan felcserélődik, majd a kilencvenes évek közepe után már egy egyértelműen etno-kulturális képlet alapján szerveződik át a közösségi térreprezentáció és a kollektív szubjektum egyaránt. A hatvanas és hetvenes években viszont, Magyarország tájegységei, vízrajza, városai még egyértelműen külföldként jelennek meg, és ilyen értelemben vajmi kevésben különböznek Csehszlovákiától, Romániától, az NSZK-tól vagy Olaszországtól. Függetlenül attól, hogy szinte teljesen szabad áramlás folyt a kulturális javak terén Jugoszlávia felé, és attól, hogy Magyarországra bármikor át lehetett utazni. A közös nyelven kívül, Magyarország ebben a korban csak egy komplex külföldi tér a sok közül. *„Balogi Lászlót már hetek óta a totalitás problémája foglalkoztatta. És a totalitás lehetőségei. Néha egyszerre kapcsolta be a tévét, a rádiót, a táskarádiót, és nézte Belgrádot, hallgatta Újvidéket, Pestet, a BBC-t, Szarajevót, a Szabad Európát, Moszkvát, Amerika Hangját, és kezdte azt érezni, hogy az információk valamilyen körülsímogató teljességgé alakulnak. Hasonló érzése volt, amikor kiségyüttésekben először kezdték használni a bariton-szaxofont, amikor a szólók főleg trombitaszólók voltak,*

Balogi érzett az egészben valami érces férfiaságot, de kényelmetlenséget is – állandóan éles szögletekben végződött minden.”³⁰⁸

Magyarországi helyszínek – azon belül is a jelen idejű főváros – meglehetősen sűrűn szerepelnek a jugoszláviai magyar irodalomban. Elmaradnak a háborús élmények, az Auschwitz felé igyekvő szerelvények, a munkaszolgálatosok menetszázadai és a Bácskába vezényelt honvédek szinte kötelező jelleggel hangsúlyozott „nem-bácskai” szakmai életrajzának magyarországi elemei. Budapest a színházak, könyvek, körutak, éttermek és a várfalak napfényes városaként jelenik meg a közösségi azonosulási hálóban, romantikus utazások és hosszú budai séták terepeként.

*„lám a valcerek kihalnak
s mi már modernebbet sem táncolunk
hitvesem
egyre többet áldozunk a felismerésnek
magunkat lassan mindentől megtisztítjuk
hisz az idill kék szemű fejét szétloccsantottuk
és észre sem vesszük
hagy puritánul
önmagunk ellen fordulunk
s ha a lármás autó helyett
Pestre utazva
(divatos nálunk külföldi utakról beszámolni)
az expressz Rimbaud-kék fülkéjét választjuk
még egyszer megkockáztatva az áldozatot
az is csak öncsalás”*³⁰⁹

A nyolcvanas évek első felében Magyarország képe a kollektív azonosulási hálóban változatlan. Az évtized utolsó harmadában viszont elmozdulásokat tapasztalhatunk a

---

³⁰⁸ Várady Tibor: *Totalitás*. In: Új Symposion, 1973./100. 918.

³⁰⁹ Vajda Gábor, *Építeni kedves*. In: Híd, 1969./ jan. 39.

nyilvánosság több részletében is. A *Képes Ifjúság*ban például Kövér Lászlóval közölnek interjút, és a magyarországi rendszerváltáskor is politikai elemzésekbe bocsátkoznak. Mindez egy olyan ifjúsági lapban történik, amely még az évtized elején ilyen formában teljesen elzárkózott a magyarországi eseményektől. A nyolcvanas évek kezdetén, a magyarországi terek még mindig külföldiként szerepelnek és a jugoszláviai magyar kollektív szubjektum kapcsán sincs még olyan szépirodalmi megfogalmazás, amely közösséget vállalt volna fel bármivel, ami a határon túl van. „*A Wesselényi út sarkára érve, mielőtt elkanyarodtunk volna, hogy végképp magunk mögött tudjuk e tájékat, valamelyikünk, talán épp apa, dévajul, a dévaj kora tavaszi szellőnek — ki másnak? — visszafeleselve béke poraidra! kiáltotta még oda, mintegy elvervén még egyszer s utoljára a port e végeérhetetlennek, kiúttalannak látszó úton, ahol valaha a világra jött, s amelyről most, íme, végérvényesen lekanyarodni látszott.*”³¹⁰

Míg a teljes perspektívaváltás a kilencvenes évek során következik be, addig annak előrejelzései, figyelmeztető jelei már a nyolcvanas évek második felében jelen vannak. Szövegtérként sokszor találkozunk úgy Budapesttel, Kecskeméttel, Szegeddel, sőt a Keleti-pályaudvarral, a Margit-híddal, a Lánchíddal vagy a Balatonnal, hogy – bár még mindig külföldi térként látjuk – a narratíva, amelybe beleágyazzák egy olyan közös érzésvilágot sejtet, amely a jugoszlávval szemben erősödni látszik. A nyolcvanas éveket így egy sajátos, két közösségi szubjektum közé ékelődő időszakként is felfoghatjuk, amelyben az egyik közösségi imaginációban megjelenő repedésekkel és megelőlegezett elhatárolódásokkal párhuzamosan egy másik, a világháborúkat megelőző elképzelt közösség elevenedik fel újra. Tolnai Ottó egyik hangjátékában a Balaton közös ismeretanyagát használja fel ahhoz, hogy ellentétben minden mással, annak közelségére mutasson rá. Az évtized végére, amikor ez megjelenik, a Balatonnak olvasó felé közvetített képe már nem egy távoli, ismeretlen és egy másik közösségi szubjektumhoz tartozó tér érzését kelti, egyértelműen viszont még a saját közösségi kozmosz része sem. „*Ne legyél ilyen pipogya! Egy hónapja még arról álmodtunk a Kis-Dunán, hogy nem a Balatonra: világ körüli útra indulunk, most meg már az első akadálynál összetojod magad...*”³¹¹

---

³¹⁰ Juhász Erzsébet: Gyöngyhalászok. In: Híd, 1983./ ápr. 443.

³¹¹ Tolnai Ottó: Ti csak fogdossátok a legyeket. In: Üzenet, 1988./ jún. 372.

A nyolcvanas éveket a magyarországi városokkal, folyókkal, tájegységekkel ápoló ambivalens viszony jellemzi. A magyar etno-kulturális identitás halmazának bővülése ugyanakkor egyenesen arányos a jugoszláv geo-kulturális identitás fokozatosan lemorzsolódó elemeivel. A saját tér fogalma (a negyvenes éveket leszámítva) ennek az évtizednek a második és a rákövetkezőnek első felében a legbizonytalanabb, hiszen a hazai terek ugyanannyira relativizálódnak, mint a Kárpát-medence addig külföldiként címkézett terei. A hazai és a magyarországi terek különbségből adódó, valamint a több évtizedes hivatalos politikai diskurzus által létező távolság ilyen értelemben viszonylagossá lesz, ezáltal pedig Budapest is hol a saját, hol az idegen tér alapelemeként jelenik meg. A magyarországi helyszínek műfajtól, műtől, életműtől függetlenül hol idegenként, hol sajátként bukkannak fel. Ugyanakkor, mivel a saját tér megszabadul attól a XX. századi szükségszerűségtől, hogy kizárólag az állampolgársággal összekapcsolva létezhet, annak elemeit még ugyanaz a szerző is hol így, hol úgy jeleníti meg az irodalmi reprezentációban.

*„Budapesten tudtam meg a hírt,
és akkor a felhők is sírtak,
öngyilkos lett Márai, akit
sem itt, sem otthon nem tanít'nak*

*Az egész Magyarország nyögött,
Az is, ki előbb óbégatott,
a mocskos Jozsifváros fölött
elhúztak a Tupolyev rajok.”³¹²*

A kilencvenes évektől elszaporodtak azok a művek, amelyek szövegterekként magyarországi nagyvárosokat választanak, ezzel párhuzamosan viszont csökkentek az előző geo-kulturális identitás nyugat-balkáni helyszínei is. Az identitásból kikopott poszt-jugoszláv helyszínek pedig fokozatosan összemosódnak a poszt-monarchikussal. A hozzájuk fűződő viszony egy nosztalgikus, előző, elhagyott identitáshoz való viszonyrá alakult, a jugoszláv

---

³¹² Varga Szilveszter: A halott. In: Képes Ifjúság, 1989./ ápr. 05. 15.

évtizedek Adriája és a kétezres évek Adriája közötti lényegi különbség pedig abban mutatható ki, hogy még akkor is, ha a szubjektum bennfentesként mozog, mégis idegenként közelíti meg. Magyarország, ehhez képest egy sokkalta közelebbi, és mindenekelőtt saját térként jelenik meg, emellett a kilencvenes évek közepétől a kétezres éveken át egyre fontosabb szerepet játszik az „anyaország” kifejezés is.

*„Gyermekkori – illetve kamaszkori –
nagy szerelméhez*

*költözködött. Települt át.
a fiaim – mondtam –
az egyik itt
a másik az anyaországban*

*keresi és sehogyan sem találja
a helyét. Jebi ga.”^{313 314}*

Az áttelepültek és ingázók tereinek tömbösítésével megkonstruált kettős vagy többszörös kötődések egy olyan jelenséggé váltak, amely addig szinte ismeretlen és izolált, a kétezres évek végére viszont már egy általánosan elterjedt minőséggé nőtt ki. A közösségi azonosulási hálóban a magyarországi és vajdasági terek egymás mellé rendelődnek. A poszt-jugoszláv tér és az etnikai viszonyhálózaton kívül eső azonosulási csomópontok lemorzsolódásával a folyamat leáll, és az olyan terek, mint Szeged, Veszprém, Pécs vagy Budapest már nem valami más helyett, hanem a meglevők mellett jelennek meg. A kétlakiság ugyanakkor az „is-is” mellett a „sem-sem” veszélyét is magában hordozta, és egy olyan azonosulási zsákutcát teremtett, amely az egyéni identitást bőven átlépve kollektív tapasztalattá bővült már a kilencvenes évek második felétől, amikor nyilvánvaló lett, hogy az áttelepülés tartósnak mutatkozik.

---

³¹³ Bördör Pál: Short story. In: Híd, 2003./jan. 57.

³¹⁴ „Jebi ga” – magyarul: „Baszd meg”

„mer'
a veszprémi emigráns költő
az marad ami
emigráns.”³¹⁵

A második világhévtől a balkáni háborúig ritkaságnak számított, ha valaki Magyarországra járt egyetemre, netán középiskolába. Jugoszlávia oktatási struktúrái egy magas színvonalú, több tekintetben is liberálisabb és mindenekfelett egy mindenki számára elérhető oktatási hálóval bírtak, sok esetben feleslegessé téve így minden külföldi tanulmányi tevékenységet – ugyanakkor nem gátolván azt. A kilencvenes évektől viszont, megszorodott azon vajdasági magyar fiatalok száma, akik Magyarországra, többnyire Szegedre vagy Budapestre távoztak. Az ingázó fiatalok, leendő értelmiségiek a tértapasztalat irányában szempontjából merőben különböznek a kilencvenes éveket megelőző nemzedékektől. Egyre több magyarországi, legtöbb esetben budapesti térével találkozunk. A diákévek mellett pedig, a rokonlátogatások, felolvasóestek, nyaralások, fesztiválok miatt lebonyolított utazások által szép számmal találkozunk más városokkal is: „*fáról a kabátomra/ kabátomról a szívembe hullott/ az esztergomi ősz.*”³¹⁶ Fontos emellett, hogy a térbeli imaginációban Budapest „a fővárosként” még jobban megerősödik, emellett egyre kisebb és kisebb részekre bomlik: „*Valóban csendes környék ez a József Attila lakótelep itt, a Ferencvárosban.*”³¹⁷ egy másik idézetben pedig, „*Ücsörögtünk ott a Ferihegy 2 várótermében*”³¹⁸. Budapest utcáit egyre fontosabb megnevezni: „*Szerintem jó helyen járunk! Váci út, nemde?*”³¹⁹ vagy „*Milyen lehet, bazmeg a hajléktalanoknak télen a Blaha Lujzán?*”³²⁰ vagy akár összehasonlítóképpen egy viszonyított pár ismert elemeként „*Mint a Blaha Lujza téri megállónál felszálló villamos utasai, a Nyugati felé menet.*”³²¹

³¹⁵ Tóbiás Krisztián: A veszprémi emigráns költők. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/62/tobias6.html>

³¹⁶ Czírok Attila: Esztergomi ősz. In: Sikoly, 2008./ tél. 46.

³¹⁷ Szabó Palócz Attila: A 4-es metróra várva. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/111/palocz.html>

³¹⁸ Szabó Palócz Attila: In memoriam ICL03334. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/29/sziget2.html>

³¹⁹ Verebes Ernő: Kikopott zsalukon...In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/97/verebes.html>

³²⁰ Szögi Csaba: Pán Péter nyaralni megy. In: Sikoly, 2008./ 14. 23.

³²¹ Nagy Farkas Dudás Erika: Rövidszünet. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/58/rovid.html>

Érdeemes eltűnődni azon, hogy a magyarországi tereken kívül melyek estek át hasonló paradigmaváltáson. Az utazás, pontosabban az útirányok adta tértapasztalatok, valamint az andersoni értelemben vett hivatalnoki zárándoklat³²² origójának leváltása itt érdekes identitásbeli jelölőket hordoz. Belgrád rangja, értéklegitimációs befolyása valamint a közösségi identitás által kialakított terek hierarchiájának fokozatos Budapestre való lecserélődése a kétezres évek végére teljesedett ki – és bár Újvidék, a kilencvenes évek válságállapotából való részbeni kilábalása után része maradt ennek az identitásnak, Belgrád már egyértelműen egy sokkalta távolabbi, mondhatni teljesen marginális helyet foglal el, és csak az idősebbek nosztalgikus térképzeteiben maradt meg Szarajevóval, Zágrábbal vagy Splittel egyetemben. A poszt-jugoszláv korban szinte teljesen felszámolódik Belgrád és Újvidék szerepe. Emellett, annak ellenére, hogy Újvidék még mindig fontos helyet foglal el a felsőoktatás, a tájékoztatás és a kultúra terén, sokkalta kisebb a vonzereje, mint a kilencvenes évek előtt. Mindeközben a főváros szerepét, több mint fél évszázadra rá, de immáron a hivataloskereteken kívül újra Budapest foglalja el. Nagy Abonyi Árpád sorozatban publikált, egy nagyobb útirajz megállóhelyeinek szánt rövidprózái,³²³ majd az innen átmentett *Tükörcselek* c.³²⁴ kötet első két ciklusa elsősorban külföldi tértapasztalatokat sorjáz. A narrátor az Ardenneket említi, Amszterdamban, Londonban jár, Palermo felé utazik, egy „*Maastrichti második emeleti*”³²⁵ dolgozószobában ül. Érdekes módon, a távoli, egzotikus, idegen helyek közé egy belgrádi történetet is beillesztett, ami kitűnő példája annak, hogy az útvonalak, helyek, látványok, ugyanazzal a távolságtartással, ugyanazzal a „turista-tekintettel” fogalmazódnak meg, mint a több száz kilométerrel távolabbra eső külföldi városok. Ez pedig a fiatalabb korosztályokra még inkább jellemző. „*Egy augusztusi vasárnap délután a Knez Mihajlova utcán sétálok, Belgrád lelegegánsabbnak számító utcáján. Legalább is valamikor annak számított. [...] egy mellékutcára térve tovább haladok az alvó, tetszhalottnak tűnő városban.*”³²⁶

---

³²² Anderson, 1991: 54.

³²³ Nagy Abonyi Árpád: Rövid boldogság. zEtna, PraEprint, 2002. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/85>

³²⁴ Nagy Abonyi Árpád: Tükörcselek. zEtna – Képes Ifjúság, 2003.

³²⁵ Nagy Abonyi Árpád: Szoba kilátással. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/54/nagya.html>

³²⁶ Nagy Abonyi Árpád: Belgrádi panoráma. In: <http://www.zetna.org/zek/konyvek/85/nagya4.html>

Exterritorialitás mint trauma és utópia

„Karácsony.

*1944 decembere ajándéku nekünk nem hozott havat
csak több szennyet, mocskot, tetvet, sarat.*³²⁷

Így hangzik Markovics János *Karácsony Dachauban* c. versének első három sora, vagy egy másik, ugyanazon térre vonatkozó első versszaka „*Dachau, 1945 február 6-án./ Anyám! Levelemet írom/ nem fehér papíron,/ lenyúzott emberbőrön fut véres körömceruzám*”³²⁸ Az 1945–1950 közé zárt korszak talán legsajátosabb terei azok az exterritoriális helyszínek, amelyek, bár nem tartoztak sem az „új” sem a „rég” térképén kijelölhető helyekhez, a korban kétségkívül a kollektív tudat részét képezték. Markovics János viszont nem az egyetlen, aki a második világháború koncentrációs táborainak helyét is a narratív topográfiába beilleszti. A *Híd* részletet közölt Debreczeni József, *Hideg krematórium* c. regényéből, amely 1950-ben önálló kötetként is megjelent, és, amelyben a tábor megnevezett helye olyannyira fontos, hogy alcímében azt *Auschwitz* regényeként jelöli meg. A háború után létesített, jugoszláv félkatonai vezetés ellenőrzése alatt álló táborokról természetesen szó sem esik.

A KZ-táborok világa, az oda és onnan elvezető utak, nemcsak a fenti szövegek két szerzőjének tértapasztalatát, hanem a háborút átvészelő nemzedék kollektív azonosulási hálójának egyik fontos csomópontját jelölik. Debreczeni regényében, a hitleri Németország halál- és munkatáborainak egész sora emelkedik ki a Harmadik Birodalom perifériájából. A hely pontos lokalizációját és már magának a pusztai helynévnek szimbólummá válását jelzi, hogy még a *Híd*ban közölt részlet is auschwitzi regényrészletként jelenik meg: „*Ő az a zsidó gályarab, akinek titokzatos összeköttetései az auschwitzi központi német parancsnokságig nyúlnak. Így, végső fokozaton nemcsak a legkülönbözőbb rendű és rangú zsidó hajcsárok, hanem a német táborparancsnokok is rettegnek tőle.*”³²⁹ A folyóiratban közölt részlet Dörhauban játszódik, a regény viszont végigköveti az énelbeszélőt a vajdasági bevagyonozástól,

³²⁷ Markovics János: *Karácsony Dachauban*. In: *Híd*, 1946./ ápr. 221.

³²⁸ Markovics János: *Levél anyámhoz*. In: *Híd*, 1946./ jún. 352.

³²⁹ Debreczeni József: *Hideg krematórium*. In: *Híd*, 1950./ máj. 344.

Magyarországon és a Wehrmacht irányítása alatt álló különféle területeken át egészen Auschwitzig, majd ezen túl, az onnan elvezető kisebb halál- és munkatáborokon át egészen az azon belül levő barakkokig, kemencéig, latrináig, munkahelyszínekig. A kor negatív topográfiájának olyan elemével van dolgunk, amelynek helyszíne szervesen beépült a korabeli partizánmitológia, a keletkező, jogerősségét kiharcoló állam mítoszai és a szocializmus friss, a lakosság zömének addig szinte ismeretlen tapasztalatai mellé a közös szenvedéstörténetbe, ahol a jugoszláv antifasizmus kitüntetett helyeként szereplő belföldi Jasenovac mellett, az egyik legfontosabb külföldi helyszíneként szerepel.

Auschwitz, és bizonyos fokig a második világháború alatt zajlott pusztítás egyéb, pontosan megjelölt helyei ilyen értelemben túlnőnek önmagukon és így magán a szövegen is, majd kiemelkedvén az egyéni és kollektív szubjektum teréből az általában vett szenvedés, a fájdalom, a pusztítás terévé, annak kiterjesztett és komplex allegóriájává válnak. Auschwitz, Buchenwald vagy Dachau részletes, sűrű egymásutánban leírt, kondenzált kozmoszként, az élet és halál szent helyeként jelenik meg. Egy olyan, kisebb elemekből álló világgal szembesülünk, amelynek elemeit részben talált, részben a szubjektum munkája által előállított mikroterek alkotják – barakkok, barakkon belüli elrendezés, udvari szögletek, a munka terének részletei, a latrinák, a konyha: „*A szemben levő ablakból idetűz a toronylámpa fénycsíkja. Hajnali három óra, ilyenkor indulnak munkába a konyhások. A táborrend szerint belülről kiáltanak a kapu előtt álló, őrszemnek, aki erre kaput nyit.*”³³⁰ A KZ belső koherenciájának kisebb és nagyobb tereivel ellentétben viszont, a két színhelyet járőrökkel, dróttal és őrtornyokkal élesen elválasztó falon túl egy üres, viszonylagos, homogén tér helyezkedik el, amelyet majd csak a táborból való szabadulást követő ismeretek törnek meg és alakítanak át semleges, végtelen tájból megtapasztalttá. A láger kizárólagos törvényekkel bíró és az élet egyéb helyszíneitől teljesen függetlenített világából, valószínűleg csak a fájdalmas visszaemlékezés alakított ki egy nagyobb, sziléziai vagy lengyel tájba beleágyazott szövegvilágot. Amint az euroatlanti világ irodalmaiban, a jugoszláviai (magyar) irodalom későbbi szövegeiben is – a társadalmi biztonság és a fokozatosan növekvő anyagi jólét hatására – lényegesen csökken a táborok tematikai gyakorisága. A háborút követő években viszont több helyütt is ráfuthatunk az ezzel a tértapasztalattal fémjelzett narratíva különféle megnyilatkozásaira: „*amikor a gázkamrák*

---

³³⁰ Debreczeni József: Hideg krematórium. In: Híd. 1950./ máj. 353.

gázbafullnak,/ amikor az ember-égető kemencék darabokra hullnak, / s amikor a krematórium jajos kéménye ledől.”³³¹

A memoáirodalomhoz sorolható, többnyire prózai alkotások elsősorban Kvazimodo (Quasimodo) Braun István, Szimin (Simin) Bosán (Boschán) Magda és Debreczeni József nevéhez fűződnek. Kvazimodo Braun István szépirodalmi témáinak legjava ezen a tapasztalaton alapszik; ilyen művek például a *Gyilkosság Ajkán*³³², a *Maréknyi por*³³³ vagy *A kaméleon*.³³⁴ A KZ-ek világa – bár egyetlen életművön belül túlsúlyban van, és nagy általánosságban csak néhányuknál fordul elő – inkább már egy előző, letűnőfélben levő korosztály azonosulási hálójához tartozik. A közösségi térbeli imagináció szempontjából, ennek ellenére fontos szerepet tölt be Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau vagy Bor, amelyek az élmények színhelyeiként nemcsak a generációs-, hanem az oktatás- és kultúrpolitikai programok révén a kommunikatív emlékezetbe is beleivódtak. „*Senki nem kérdezte, senki nem mondta, de nem is kellett: a bőri rézbányákból jönnek, híriük már jóval előbb itt járt, ez maradt meg a hatezerből Bórtól Mohácsig.*”³³⁵

Az ötvenes évekre a helyszínek reprezentációs részletessége, és a körülöttük elhelyezkedő tájba való beágyazottságuk változatlan maradt. Ezeknek a színtereknek pontos helyük van a közösségi emlékezetben, amelyben meghatározott módon pozicionálódnak, és az elbeszélés-technikák is a negyvenes évekhez képest nem módosulnak. A közösségi azonosulási hálóban elhelyezett tájékozódási pontok áthagyományozását láthatjuk a korban. Az írók már nem kizárólag a kortársaknak és szemtanúknak írnak, hanem már azoknak is, akik a második világháború ezen mozzanatának nem voltak elszenvedői. A helyszínekhez, a hozzájuk kapcsolódó eseményekhez így több esetben is magyarázatot, beékelést ismertetőt kell szűrnünk, és bár az ezekhez köthető események részei voltak a közösségi identitásnak, az írók tudatában voltak annak, hogy a térképzetekkel – illetve azok ideológiai és történeti töltetével – azonosuló olvasónak nem feltétlenül magától értetődő mindaz, ami néhány évvel azelőtt még megkérdőjelezhetetlen volt. Simin-Boschán Magda a *Híd*-ben, 1957-ben közölt *Asszonyok útja* c. részletéhez a szerkesztő, a

³³¹ Markovics János: Levél anyámhoz. In: *Híd*, 1946./ jún. 353.

³³² Kvazimodo Braun István: *Gyilkosság Ajkán*. In: *7Nap*, 1952./ aug. 10. 6.

³³³ Kvazimodo Braun István: *Maréknyi por*. In: *Híd*, 1952./ nov. 640.

³³⁴ Kvazimodo Braun István: *A kaméleon*. In: *7Nap*, 1961./ ápr. 28. 19.

³³⁵ Kvazimodo Braun István: *Könnyelmű fráter*. In: *Híd*, 1953./ jún-júl. 414.

következő életrajzi adatot tartja szükségesnek betűzni: „*Simin-Boschan Magda a második világháborúban internált vajdasági nők útjáról írott krónikájából vettük e részletet. A könyv »Vajdaság a harcokban« című sorozatban kerül kiadásra.*”³³⁶ Majd így folytatódik. „*Az illúziók lassan szertefoszlottak. Nem remélhettük többé, hogy így békében éldelegélhetünk tavaszig. Újévre Bergenben kaptunk először és utoljára három főttkrumplit, elég ízletes mártással leöntve. Már a következő napokon rohamosan romlott az élelmezés.*”³³⁷

Az ezekhez a helyszínekhez tartozó rögzült látásmód azon tünete, hogy lényegében önmagukat lehetetlenítik el, hogy bár részei a geo-kulturális identitásnak, annak bizonyítása viszont mégis anakronisztikusnak tűnik, illetve az, hogy új szövegeket ilyen tematikával, autentikus frissességgel egyre nehezebb írni, bizonyítja az is, hogy Lőrinc Péter már 1951-ben régi verseket közöl. Jelzésértékű az is, hogy a versek elé és közé esszészzerű magyarázatot érez szükségesnek iktatni és, hogy a háború alatt írt verseknek, emblemikus módon *Beszélgetések egy árnyképpel*³³⁸ címet adja. A zömében szerbiai, magyarországi és németországi vagy a kelet-európai táborok helyszínei önmagukat számolják fel az évtized során. Miután beépültek az új haza létrejöttének egyik narratív szála, illetve a közösségi azonosulási háló egyik aspektusaként, valamint elfoglalván a neki kijelölt és általa kanonizált helyet ebben a mitológiai keretben, a táborok világa el is tűnik az irodalomból. Az irodalompolitika ilyen értelemben az ötvenes évek második felétől másfelé orientálódik, átadván helyét a mnemotechnikai folyamatok gyakorlati oldalát az állam oktatási és kulturális mechanizmusainak. A hatvanas évektől pedig már olyanok lépnek színre az irodalomban, és veszik fokozatosan át az előzőek helyét, akiknek elsődleges szocializációs élményük már nem a Népfelszabadító háború harcaihoz és a koncentrációs- vagy haláltáborok világához kötődik. Maga a váltás az ötvenes évek utolsó harmadában zajlik, és bár Debreczeni *Hideg krematórium* c. regénye csak 1975-ben kapja meg a *Híd Irodalmi Díjat*, ez már inkább egy emlékeztető visszacsatolás semmint a kortársak valósága. Előfordulnak, természetesen később is ilyen tematikájú szövegek, viszont ritkaságszámba mennek. Kvazimodo Braun István például 1960-ban kiadott, vegyes tartalmú, krónikák műfajmeghatározású kötetéből való a *Híd*ban és *7Napban* is közölt idézet. „*1945 májusában, alig harminc-negyven nap*

---

³³⁶ Simin Boschán Magda: Asszonyok útja. In: *Híd* 1957./ szept. 730.

³³⁷ u.o.

³³⁸ Lőrinc Péter: *Beszélgetések egy árnyképpel*. In: *Híd*, 1951./ jún-júl. 401.

leforgása alatt, másodszor voltam Eberauban. És ami a legérdekesebb, mikor április elején útnak indult az egész koncentrációs tábor, biztos voltam benne, hogy ide még visszajövök. Vissza kellett jönnöm Eberaubá, mert ez a falu adósunk volt egy titokkal. Mint utólag kitűnt: ötezen indultunk el, kilencvenen maradtunk életben és hatan tartottuk meg a fogadalmat: megoldani az eberaui titkot. Hagy hol van Eberau? Én sem az iskolában tanultam meg ezt a nevet. Eberau kis falu az osztrák-magyar határon Burgenland szélén. Akkora körülbelül, mint, mondjuk, Bácskában Csantavér. Körülbelül olyan is.”³³⁹

A negyvenes és ötvenes évek másik, szintén idetartozó, 1948 előtt hangsúlyos szerepet betöltő, majd azután egyre csökkenő jelentőségű tere a Szovjetunió és azon belül Moszkva politikai, ideológiai és művelődéstörténeti központja volt. A hazaiaként felmutatott helyszínekkel szemben, a Szovjetunió kiemelése – mennyiségileg kevésbé reprezentáns, minőségileg viszont kivételes jelentőségű – az ideológiai világkép központozásának, valamint az új államalakulat stratégiai hovatartozásának kitűnő mutatója. Moszkvának mint centrumnak a hangsúlyos helyzete egyrészt az államközi alárendeltséget, másrészt annak a perifériális szerepnek a felvállalását jelenti, amely Jugoszláviát egyértelműen a szovjet befolyási övezet kontextusába helyezi.

„Egyszerű név, de megremeg

Ki hallja: Moszkva,

Ki magának vall, s akit átölel

Karjaid meleg, sokmértöldes-hossza;”³⁴⁰

A közösségi identitás egy új kiszögellési pontjának narratív beágyazását követhetjük így 1948-ig. Moszkva a kollektív, szépirodalomban is megmutatkozó térbeli imagináció nagyvárosának helyét foglalja el. Döntéshozó, válság idején védelmet biztosító, művelődéspolitikai szempontból pedig a letűnt korok Bécséhez, majd Párizsához hasonlóan a haladó gondolkodás központjaként van jelen. Moszkva és a Szovjetunió egymással felcserélhető, kiterjedésükben megegyező fogalmainak, a szentségként kezelt, közvetlenül soha vagy csak

---

³³⁹ Kvizimodo Braun István: Tar gallyon négy kereszt. In: 7Nap. 1960./ okt. 30. 9.

³⁴⁰ Zákány Antal: Moszkva. In: Híd, 1948./ ápr. 175.

ritkán megtapasztalt helyekhez hasonlóan, a narratívában előre kijelölt helye, megszövegezésének pedig előre kialakított regisztere van. Ezekről a terekről csak egyféleképpen, egy módon és legtöbbször ünnepi alkalommal lehetett megszólalni. A háborúban nyújtott szovjet segítség mitológiai tere így többnyire olyan évfordulók apropóján került közlésre, mint a köztársaság napja (november 29.), a munka ünnepe (május 1.) vagy a batinai csata (november 11.) évfordulója.

*„Napkelet népe: Leniné! Sztáliné!
Jött a Volgától, – Dnyeszteren, Pruton,
s itt, Batinán, átkelt a Dunán –
és a múlton”³⁴¹*

Kevés olyan szöveg íródott, amely Moszkvát, Szentpétervárt, a Volgát, a Dont vagy a Névát nem közvetetten megtapasztalt térként jeleníti meg. A tér maga így inkább egy eszme szimbóluma, egy ideológiai kötődés absztrakt megfogalmazása. Nagy kérdés természetesen, hogy a jugoszláviai magyarság szempontjából a helységnevek kiterjedésű szimbólumok mekkora arányban képviseltek valódi kötődést, és mennyire egy államépítési projektum ideológiai nyomvonalának pedagógiai értékét egy olyan korban, amelyben a Petőfi-brigád szerepvállalása szinte egyidőben zajlik a 1944/46-os tisztogatásokkal. A történelmi tényekből ítélve inkább egy formálódó új elit, valamint annak lefelé és oldalra irányuló hatásmechanizmusaival van dolgunk, és kevésbé a nagy többség által óhajtott szovjetbarátságról.

A háborút követő évek nemcsak a tér funkcionális és tulajdonjogi átcímkezésének, bizonyos terek átnevezésének vagy eltüntetésének, ideológiai átfogalmazásának, hanem annak bővítésére irányuló kísérleteknek az ideje is volt. Az aktív, mindent felülmúló diplomáciai és agitációs tevékenység kora ez, amikor a hátszországban javában zajló társadalmi átrendeződések ideje alatt lakosságcserekkkel, demográfiai adatokkal, etnikai hovatartozással, stratégiai és ideológiai érvekkel való térképezés zajlott. A vita tárgyát képező Júlia-tartomány, néhány észak-vajdasági község és dalmáciai sziget mellett, a negyvenes évek valószínűleg leghíresebb térbeli propagandakampánya Triesztre és környékére irányult.

---

³⁴¹ Gál László: Batina. In: Magyar Szó. 1947./ nov. 09. 5.

*„Isztria sikoltott, rab Trieszt kiáltott, –
belehőköltek a nyugati vének...
Süket fülekből kihullt a vatta,
S hömpölygött a sínen az ének”³⁴²*

A Trieszti válság a kor kollektív identitásának egyik fontos tere, valamint a keletkezőfélben levő jugoszláv állam egyik legmarkánsabb területi követelése volt. A centralizált államérdek és a titói propaganda jó példája a Trieszti válság lecsapódása a magyar irodalomban. A város nem igazán volt a jugoszláv mitológiai tér része, és azután is inkább úgy került bele, mint a fogyasztói igények rövidtávú megvalósítását szolgáló olaszországi csempészetek végső célja. A jugoszláviai magyar irodalomban így – bár a negyvenes években irodalmat közlő sajtó programszerűen eleget tett a válság megjelenítésének – inkább külföldi városként jelenik meg, míg a hatvanas évektől a mediterrán nyugat és a fogyasztói igények szimbólumává nem alakul. A háborút követő évek viszont még korántsem erről szólnak.

*„Ő is itt ül betegen velünk,
hegyek közt kis padon.
Felhőkbe néz, ha van szeliünk.
Csontos öklével most legyet ijeszt
és fasisztát üt dörgő szóval velünk:
»A miénk Trieszt,
Trieszt a mindeniünk...!«*

*Trieszti munkás, mily csontos az ökle!
Oszlop ő, kemény,
kit vihar nem dönt le
egykönnyen legyen az fekete, barna
vagy fehér!*

---

³⁴² Gál László: Tito vonata. In: 7Nap, 1946./nov. 15. 5.

*Míg ily erős a hite, a karja,
Elvtársak, addig van remény...!*³⁴³

Trieszt esete az ötvenes évek közepére nyugvópontra ér. Az USA és Nagy Britannia támogatásával, 1954. október 5-én aláírt megállapodás értelmében maga a város olasz, míg annak környezete jugoszláv kézre került. Az ötvenes évek Triesztje, ebben az évtizedben így már nem mutat olyan egyoldalú képet, mint azelőtt. Az egyezmény előtti években, ahogy a negyvenes években is, még javában íródna olyan versek, amelyek a kellő oldalra kellett, hogy állítsák a lakosságot, illetve – paradox módon – az egyre inkább a nyugati világhoz közeledő, kölcsönökért folyamodó és annak függőségében álló ország polgárait a nagytőke, nagyhatalmi érdekek és az imperializmus ellen hangolják. A negyvenes évekből örökölt konfliktusnak ehhez mért szókinccse, műfaji kötöttsége (általában vers) és a szocialista realizmus által szabályozott zsánerképei vannak. Triesztet ekkor még az oda elsőként bevonuló jugoszláv hadierő partizánmitológiájának narratívájába kellett beágyazni. Gál László a hozzá szokásos módon viszonyul a témához, miközben a térbeli imagináció minél teljesebb hatása érdekében a *Híd*ban közölt vers után egy tiltakozás is megjelenik.³⁴⁴ A *Tiltakozásban* a szerző „Jugoszlávia többi népével” egyetemben foglal állást „szocialista hazánk” ügyében.

---

³⁴³ Thurzó Lajos: Trieszti munkás. In: *Híd*, 1947./jún., 308.

³⁴⁴ „A Vajdasági Magyar Kultúrtaács 1953 október 19-én tartott plenáris ülésén legmélyebb felháborodással elítélte az egyoldalú angol-amerikai döntést a TSzT „A” övezetének Olaszország javára való jogtalan átengedése ügyében. Ebben Olaszország ellenünk irányuló agressziójának első lépését látjuk, amit csak megerősítenek az olasz képviselőházban azóta elhangzott nyilatkozatok és az olasz sajtó uszító cikkei. Jugoszlávia népei nem azért adták vérüket az elmúlt háborúban, a szövetségesek ügyéért is, hogy az idő kerekét vissza lehessen fordítani s hogy Olaszországot — Hitler és Mussolini fasiszta tömbjének háborús pillérét — most megjutalmazták, Jugoszlávia népeinek kárára Trieszttel, amelynek hátszaga mindig délszláv föld volt s amely a történelemben — az első világháború utáni idők rövid, de erőszakos és véres szakaszát kivéve — mindig a közép és délkelet európai államok kikötője volt. A vajdasági magyarság, együttérezve hazánk többi népével — mélységes sérelemnek, fájó igazságtalanságnak találja ezt a rólunk, nélkülünk való döntést és tiltakozásának a világ nyilvánossága előtt is hangot ad. Elválaszthatatlanok vagyunk ebben a kérdésben is Jugoszlávia többi népétől és készen állunk megvédésére mindent megtenni, ha kell életünket áldozni szocialista hazánk ügyéért.” (*Híd*, 1953./ szept-okt. 558.)

„Keserű énekünk benneteket vádol:
Ez a barátotok? Madarat — tolláról!
De ha százszor kérdik, százszor válaszoljuk:
a tiétek nem kell, miénket nem adjuk –
Triesztet nem adjuk!”³⁴⁵

Az ötvenes évek második felében, az erre irányuló szerkesztéspolitikai nyomás megszűntével nem találkozunk ilyen, vagy ezekhez hasonló szövegekkel. A geopolitikai valóság megváltozásával a geo-kulturális igény is módosult, és így Trieszt egy rövid időre teljesen eltűnik a jugoszláviai magyar irodalomból. A város teljesen más minőségben, majd csak a hatvanas években kerül vissza újra az azonosulási háló egyik periferiális regiszterébe, de már úgy, mint az egyik első nyugati város a határ túloldalán. Az *Új Symposion* első nemzedékének a város már a fogyasztói társadalom, a nyugati tömegkultúra és a csempészárúk antropológiai terének szerepét tölti be az irodalomban, az olyan határvárosokkal együtt, mint Szeged vagy Temesvár. Régi, előző korosztályok által fontosnak tartott geopolitikai helyzete pedig teljesen eltűnik. A hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek Triesztje viszont újból csupán egyetlen narratíva keretén belül, egyetlen heterotopikus viszonyhálózatban jelenik meg, és ezáltal az irodalomban, filmen valamint a popkultúra különféle megnyilvánulásaiban is csak így találkozhatunk vele. „*Pedig kékre kellene festeni mindent mozdonyt, vagonot vagy sikoltozó sinóbuszt. Olyanra, mint a filmekben, meg az álmokban, meg a hajnalok kékes vörösében. Hogy fázzon tőlük, aki rájuk néz, fázzon tőlük a Belgrád-Trieszt vonalon utazó viszonteladó, a fekete Mercedesben ülő diplomata és az is, aki még sohasem utazott másodosztályú vagonban, s nem tudja, milyen fogvacogtató látvány a füstbe burkolózó köpet a padlón, s a sohasem tisztított WC-k rozsdája.*”³⁴⁶

Trieszt, a nyugati áru megvásárlásának helyszínéeként harminc éven át áll mozdulatlanul az azonosulási háló egyik csomópontjának pozíciójában. A nyugat felé igyekvő vonat első állomásaként, az európai város szimbóluma, amely – bár *de facto* kívülesik a saját téren, hiszen Olaszországhoz tartozik, ugyanakkor mégis benne van – kizárólagossá téve a fogyasztást, az

---

³⁴⁵ Gál László: Magánlevél a gazdag Amerikába. In: *Híd*, 1953./ szept-okt. 557.

³⁴⁶ Beretka Ferenc, *Hajnalban két vonatokkal álmodom*. In: *Új Symposion*, 1975./ 117-118. 35.

utazás egyetlen céljává teszi azt, kifordítva az összes viszonyt, amely a várost eredeti környezetéhez fűzné. A Triesztbe vezető út egyetlen célja a vásárlás. A városnak ebben a korban csak olyan neve, helye és funkciója van, amellyel úgy azonosulnak, hogy az meg van fosztva minden történetiségtől, városi környezettől és a csempészáru beszerzésén túlmutató tárgyi valóságtól. Akárha egy légüres, elszigetelt térben létezne, ahova és ahonnan – elzárván azt a hétköznapiok szerteágazó tapasztalataitól – csupán egy sín pár és egy út vezet. Trieszt nem egy város, hanem egy luxuscikket és divatárut forgalmazó bevásárlóközpont szerepét tölti be. Ilyen értelemben egyedi időtlensége is sajátos, megfosztja őt az évszakoktól, a havi vagy heti ciklikusságtól, és csupán egy napi beosztásra – a reggeli érkezésre és az esti távozásra – korlátozódik. Triesztben nincs éjszaka, ott nem kelnek és nem fekszenek az emberek. Ott csak elárúsítók, taxisofőrök és pincérek élnek. A város a konfliktus eredője, a történet apropója – teljesen képzeletbeli, a közös tudás részeként létező tere pedig így, a történeten belül elmesélt történet részét képezi. Irodalmi példája, ugyanakkor magának a vásárlásnak sem igazán van, hiszen az legtöbbször a cselekmény lineáris idején kívül helyezkedik el és az elbeszélő sem igazán foglalkozik vele. A cselekmény viszont (szinte kizárólag prózáról van szó) nem a városban játszódik, csak szó van róla és eredetként, célként, mellékszálként van jelen. A szereplők ideje megtörik a történetben és Trieszt csak a helyszínről való távozás és megérkezés közötti, szinte csak képzeletben létező térként jelenik meg, amelyben a cselekvő szubjektum eltűnik, majd megszerezvén az adott tárgyat, újra felbukkan a saját vagy elbeszélt történetben. A csempész utak városai pontosan ezért jelennek meg a geo-kulturális identitás egyik valószerűtlen, szinte az illúzió határát súroló tereként. Léteznek is, meg nem is, a közösségi identitáson belül és kívül is vannak egy időben, olyan helyszínek, amelyek csak akkor élnek, amikor a devizáért való vásárlás tilos aktusát kell lebonyolítani. Pontosán az által a tiltás által léteznek, amely a róluk való beszédet és a velük való azonosulást lehetővé teszi, a tiltás feoldásával viszont, a heterotipikus viszonyhálózatot is felszámoljuk.

„— *Dehogy! Megyünk. Reggel korán akarunk indulni. Mondom, megyünk Ljubljanába kocsit venni. Ma szólt egy haverom. Újév után irtó megemelik a forgalmi adót meg a vámot is a nagy kocsikra. Egy ilyen Ford-Capri, amelyet én akarok venni, most öt milcsibe kerül, aztán meg kilencbe. Persze, ez még titok.*

— *Akkor most hány milliót nyersz?*

— *Hát. Ha sikerül. Sőt, ha lenne pénzem, most vennék kettőt, újév után az egyiket eladnám, s a másik ingyen maradna.*

— *Jó isten, annyi pénz! Megéri?*

— *Nekem meg. Nézd, az olyan kocsi, hogy nekem elég lesz, nem tudom meddig!*

— *Igaz, te nem hajszolod agyon.*

— *Te jó isten, micsoda üzletet csináltok ti — csodálkozott el a kanadai.*

— *Ó — legyintettem —, kérdezd csak meg őt, mi megy itt a szegediekkel. A mieink hozzák az olasz motyót Triesztből, a magyarok jönnek Szegedről, s a szabadkai ócskapiacon...*

— *No igen — szólt közbe Kardos —, most már mindenki megy. Épp el akartam mesélni, kivel találkoztam a múltkor. Az ősszel jövök ki a nagyáruházból, tudod, a Tiszából, hát ott előtte a padon ül a Halász Sztévó. Délután volt, biztos várta a buszt. Érted? Nem ült be egy cukiba, még egy presszóba se, csak le a padra.*³⁴⁷

A hatvanas és hetvenes évek különösen fontos exterritoriális tere emellett a vendégmunkások világa. Vendégmunkásnak lenni, idegen helyszíneket úgy beépíteni a személyes-, majd a tapasztalat tömegessé válásával a közösségi geo-kulturális identitásba, egy olyan sajátsága a jugoszláviai magyar irodalomnak, amely merőben különbözik a turistautazások, a munkaszolgálatosok, KZ-foglyok vagy a világháborúk menetelési irányának Nyugat-élményétől. Egy sor olyan, elsősorban osztrák és német város – eleinte csak ideiglenesnek hitt, majd sok esetben tartós kötődésként – vonul be ekkor a köztudatba, mint Bécs, München, Augsburg, Frankfurt, Stuttgart, Mannheim vagy Düsseldorf. A városok viszont csak másodlagos szerepet töltenek be ebben a közösségi élményben, mert a lokális szintre egyelőre kevesen közelítenek rá. Általában a makroszint általános síkja kerül előtérbe, és – miközben beépül a jugoszláv azonosulási csomópontok közé – a városról, ahova vagy ahonnan a vendégmunkás tart vagy érkezik, sokszor szó sem esik csak az országról. Az érzések, élmények leírása, a világ, az ottani emberek és szokások más milyensége viszont sokkal fontosabb, így szerzőtől, műfajtól és évszámtól függetlenül regényekben, esszéekben, novellákban és versekben egyaránt érdekes témaként kezelik, hiszen a hetvenes évek elejére már tömegjelenséggel kell számolnunk, amikor a vendégmunkások száma, családtagjaikkal együtt jóval meghaladja az egymilliót. Legtöbbször a főhős vagy a mindentudó elbeszélő az, akinek az életrajza külföldi

---

³⁴⁷ Burány Nándor: *Határváros*. In: *Híd*, 1972./ feb. 221.

munkatapasztalatokhoz kötődik, de mellékszereplőkből is akadnak bőven olyanok, akik néhány évet „Németben” töltöttek, vagy már ott élnek és csak hazalátogattak. Gion Nándor nagy vitát kiváltó, és a Forum regénypályázatát megnyerő műve, a *Testvérem, Joáb* úgy kezdődik, hogy megtudjuk: Fehér Ló megérkezett Németországból. Nem közli velünk pontosan honnan – és ezt a hiányt az én-elbeszélő is kihangsúlyozza. Annyit tudunk csupán meg, hogy most is autóval jött, amelyet nagy valószínűséggel ezúttal is el fog adni, és vonaton fog majd minden bizonnyal visszautazni, mint mindig. Domonkos István *Via Itália* c. regényében pedig – egy kicsit más módon, hiszen ifjúsági regényről van szó –, egy iszákos öregember fantáziaképe a gyermeki képzeleten átszűrte Olaszországgal találkozunk. Majd pedig megtudjuk a Deda indítóórákat is: „és majd, ha ütött az óra, akkor választhat a poros kisváros, ahol minden nap olyan, mint az előző és Olaszország között.”³⁴⁸ Domonkos István emellett *Az élet az a német város* c. versében többek között azt a pillanatot örökíti meg, amikor a lírai szubjektum egy német városban értesül arról, hogy kedvese gyermeket vár, miközben vásárlási lázával ellenkező párja ellen küzd. *Kormányeltörésben* c. kultikus versének pedig már első soraiban elhangzik, hogy „élni külföld élet/ pénz nyelv zászló/ himnusz bélyeg”³⁴⁹ és vonul be ezzel az egyetemes magyar irodalomba, mint a hontalanság, a munkavállalás szülte kényszerhaza és a vendégmunkások léttapasztalatának ellen-himnusza. Velejárója ez annak az új terek beépítése tekintetében nyílt geo-kulturális identitásnak, amely a hatvanas évek második felétől már nem zárkózik el attól, hogy a belső inkluzivitáshoz egy külső, exterritoriális azonosulási háló is társuljon – méghozzá elsősorban közösségi szinten. „Itt a német kikötővárosban gondolatban annyiszor megelőzőm a batyust szüleink sírjánál látogatásában és gondozásában. Aztán a németektől rám tapadt szokás szerint leöntöm a napi söradagomat, s ha még nem vág ketté az álom éles kése, átmegyek szomszédjaimhoz, a kosovói Gastarbeiterekhez színes tévét nézni. [...] Öcskös, hány éve már, hogy kint vagy Németben? Tizenkettő. Tegnap múlt pontosan tizenkét éve. Azóta is minden napot elszámolok magamnak. Kitalálod-e, hogy miért számolok el magamnak minden egyes napot, órát, percet? [...] Nem kergetett téged el innen senki sem. Nem is. Látod, mégis több százszor kimentünk.”³⁵⁰

---

³⁴⁸ Domonkos István: *Via Italia*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1970. 38.

³⁴⁹ Domonkos István: *Kormányeltörésben*. In: Új Symposion, 1971./ 73. 197.

³⁵⁰ Vlaovics József: *Kimegyek az öregekhez*. In: Üzenet, 1979./ jún. 311.

Fontos, hogy az azonosulási hálóba nem feltétlenül maguk a városok, hanem Németország vagy az adott nyugati ország alaktalan egésze vonult be inkább. A hetvenes és nyolcvanas, de a későbbi évtizedek közösségi identitásnak és irodalmának úgy része a vendégmunkások tere, hogy az évtizedek múltán is csak egy kiterjedés nélküli pont marad a narratívában. Németország a munka heterotópiájaként jelenik meg az irodalomban. A hatvanas évekbeli munkásszállók zárt terei, és a munka-étkezés-alvás szinte teljes összefonódása után, a hetvenes és nyolcvanas évek hazalátogatásainak elbeszélte integrációs folyamatain át a kilencvenes évek másod- vagy harmadgenerációs tértapasztalatainak narratívájáig, ezek a helyszínek – az irodalomban való megjelenítés és a közösségi imagináció különféle kategóriáin belül – nem igazán távolodnak el a munka által ráruházott ismertetőjegyeiktől. A közösségi azonosulási hálóban ezek a helyszínek csakis így és ezáltal léteznek. Onnan Jugoszláviába pihenni járnak és Németországba (vagy máshova) csakis dolgozni járnak vissza, ugyanakkor e helyszínek kapcsán kizárólag a munkáról, az ottani munkamorálról, szokásokról, technológiáról van szó. Az elhagyott otthon és annak vidékére tett látogatás, ebben a viszonyhálózatban – szinte dekadens ellenpéldaként – csakis, és kizárólag, mint a nem-munka vagy a hiányos és befejezetlen munka idejébe ágyazott látogatásként mutatkozik meg. A vendégmunkás munkahelyének helyszíne egy időtlen világban létezik, amelynek sem kisebb tájegységei, sem folyói vagy hegyei, sem olyan egyéb városai vagy falvai nem léteznek, amelyek nem rendelődnek a munka bármely folyamata alá. A Gastarbeiter-lét tere egy más, személyes szinten idegen, de közösségileg már javában beépített világának tükröztetését láthatjuk már a hetvenes évek elejétől. Egy mindennek ellenére teljes világot – odaát a munka, ideát a pihenés színterével. Ellenvilágot, amelynek termelési szokásai, szükségszerűségei és kölcsönös függésbe hozott létoka, továbbá az, hogy minden a túlélésnek és gyarapodásnak van alárendelve. Mindez egy olyan helyszínt eredményezett, amely egy fontos exterritoriális alapeleme lett a Jugoszláv geo-kulturális identitásnak. A szövegek szerint jugoszláv vendégmunkásnak lenni annyit jelent, mint a hazatérés minden áron való kizárásával, de ciklikus hazalátogatással otthon lenni mindkét helyen anélkül, hogy az ottani és itteni helyszín bármiféle módon keveredne. „– *Nagyon szeretlek benneteket – mondta Fehér Ló, és megint nevetett. – Én nem félek az oroszoktól. Én itt külföldi állampolgár vagyok, és különben sem hiszem, hogy az idén valami komolyabb balhé lesz. [...] – Kár – mondta a Fehér Ló. – Akkor majd a barátunkat kiviszem magammal*

Németországba, és felvakarunk neki valami gadag nőt. Kár volna, ha örök életében csak helyi jellegű szépfíú maradna.”³⁵¹

A nyolcvanas évekre ez a heterotópia sokszor már a be nem vallott otthonként emelkedik ki a kaotikus, távoli, idegen térből. Az munkavállalók perspektívája viszont ritkábban érvényesül. A külföld képe, bár a heterotopikus viszonyok értelmében forma és tartalom kifícamodik, általában az otthon maradtak szemszögéből rögzül, így továbbra is meglehetősen egyoldalú marad. A hazavárók a munka ideiglenes helyszínéeként tekintenek erre a térre (elsősorban Németországra), ahol a megkeresett pénz vagy a ledolgozott évek után a hazatérést a történet természetes epilógusaként tartják számon. Herceg János tárcanovellája sem az ottani életről, hanem a szükséges hazatérésről szól, majd néhány bekezdéssel odébb így folytatódik. „ – *Fahren sie weit? – fordul most hozzá, mintha isten tudja, mennyire érdekelné, hogy az ismeretlen fiatalember hova utazik. – Jugoslawia – kiáltott fel zavarában Jenei, mert hamarjában nem tudta, »nach« vagy »in« kell-e az ország neve elé. – Šta? – állt fel erre izgatottan a lány. – Hiszen akkor együtt utazunk.*”³⁵²

Az évtized folyamán Herceg Jánosnál találkozunk nagyon sokszor ezzel a témával, amelynek feldolgozása során legtöbbször olyan egyszavas, főnévi, tömör, de beszédes címetek ad, mint a *Búcsúzó*³⁵³, *A hazatérő*,³⁵⁴ vagy *Találkozás*³⁵⁵, ugyanakkor másokat is foglalkoztatja az évtizedek alatt komoly társadalmi jelenséggé felfejlődött állapot. Bozsik Péter például *Regensburg alatt*³⁵⁶ címmel közöl verset, Szathmári István pedig *Kassel fényei*³⁵⁷ címmel ír elbeszélést a *Híd*ba. A jugoszláviai magyarság külföldképében a nyolcvanas évek utolsó harmadáig nem áll be különösebb változás. A hatvanas években zajló módosulások és eltolódások után, majd csak a kilencvenes évek elején alakul át, és tekint Szlovénia, Horvátország, Bosznia és Hercegovina, valamint Macedónia tájaira is külföldként, míg Magyarország egy akkor kialakulófélben levő vagy restrukturálódó közösségi identitás

---

³⁵¹ Gion Nándor, *Testvérem, Joáb*. In: Új Symposion, 1969./ 45. 3.

³⁵² uo.

³⁵³ Herceg János: *Búcsúzó*. In: 7Nap, 1983./feb. 11. 7.

³⁵⁴ Herceg János: *A hazatérő*. In: 7Nap, 1983./ márc. 18. 15.

³⁵⁵ Herceg János: *Találkozás*. In: 7Nap, 1985./ jún. 14. 29.

³⁵⁶ Bozsik Péter: *Regensburg alatt*. In: 7Nap, 1986./ aug. 15. 38.

³⁵⁷ Szathmári István: *Kassel fényei*. In: *Híd*, 1988./ jún. 762.

makrotereként lassan, de szilárdan bevonul a köztudatba. A legfontosabb külföldi térelemek, mindazonáltal a nyolcvanas években továbbra is Magyarország és az európai munkavállalás vendégmunkásainak országai maradnak. *„Általában kétévenként szoktak hazalátogatni. Tizennyolc éve, hogy Németországba költöztek. Férje szülei, az idősb. Pressburger házaspár tervezte annak idején a kiköltözködést, s aztán valahogy egycsapósra az is eldöntetett, hogy az ifj. Pressburger házaspár is csatlakozzék hozzájuk, az idősb. Pressburger házaspár egyetlen fia: Pressburger Péter és ő, Pressburger Péterné szül. Hámori Klári. Klári máig is pontosan emlékszik a saját akkori magatartására. Nagyon meghökkent, sőt meg is ijedt, amikor végre igazából fölfogta, hogy ez az elköltözés nem kétheti nyaralás, nem tanulmányi kirándulás az iskolával, hanem olyan durván végérvényesnek látszó környezetváltást jelent, amire ő képtelen volt mindeddig komolyan gondolni. Klári szülei, ismerve Pressburgerék kiköltözési szándékát, nem erőszakos formában, de mindent elkövettek, hogy lányukat eltérítsék ettől a házasságtól.”*³⁵⁸

Németország az ingázó „Gastarbeiterek” világa marad, különbséget kell viszont tennünk, a németországi, svájci, ausztriai és az ausztráliai, valamint az észak- vagy dél-amerikai munkavállalók között, ahol az előbbieket eleinte ideiglenes munkára távoztak külföldre, míg az utóbbiak tudatosan emigráltak egy jobb, másik élet érdekében. A két halmazt kitűnően ütközteti Želimir Žilnik *Második korosztály*³⁵⁹ c. filmjében, de a kor irodalmában és a korabeli nyomtatott sajtóban is találhatunk rá bőven példát. Különösen érdekes a stilizált újvidéki magyar zsargon további roncsolása, amely már Domonkos István *Kormányeltörésben* c. hosszúversében is kitüntetett szerephez jutott. Ezekben az évtizedekben már franciaországi munkavállalásra is egyre többen jelentkeznek, és bár Németország marad az elsődleges, Párizst is elég sokan latolgatják: *„Itt vadzsok Páriszban, má lassan edzs éve. Számojjátok ti otthon a napokat vadzs csak baszkóttok? Én má itt edzs igazi möszjő vadzsok. Mindenki kalapot emel. Haladok ahodzs kell, meg ahodzs megigértem. Na ez se edzs teljesen obecsana zemlja, de azért ki lehet birni. Nem szabad elkeserenni, mer akkor leiszod magad és edzszzé csak hopp: máris beírtak a legija sztranacába. Én nem vadzsok olyan glupák, hodzs ez megtörténjen velem.”*³⁶⁰

³⁵⁸ Juhász Erzsébet: Fölsebezve. In: Híd, 1986./ márc. 305.

³⁵⁹ Második korosztály (Druga generacija, 1983.), rendező: Želimir Žilnik

³⁶⁰ Balázs Attila: Voilá, burazeru. In: Képes Ifjúság, 1988./ dec. 28. 20.

Magyarországot viszont a hatvanas években bekövetkező nemzedékváltásáig a régebbi korok térbeli imaginációjával egyetemben kizárólag egy múltbéli közösségi identitás részeként kezelik. Ilyen értelemben a jelen-idejű jugoszláviai magyar közösségi identitással párhuzamosan csak egy múlt-idejű összmagyar közösségi identitás létezik. A kettő legfeljebb annyiban fed egymást, hogy az idősebb korosztály, amely erről ír és ezzel azonosul, aktív részese volt mindkét kornak. Az ifjabb korosztály, amely majd a hatvanas évektől leváltja a háborús és háború előtti évek generációit, Magyarországra egy békés szomszédos államként fog tekinteni. Ellentétben az előzőekkel, akik az irodalmi megnyilatkozásokban a hivatalos politikai diskurzusnak megfelelően agresszorként, viszályok kirobbantójaként és problémaforrásként tüntették fel. Debreczeni József egyik rövid színművét a következő instrukcióval kezdi: *„Történelm Horthyországban, a harmincas évek derekán, valamivel az első zsidótörvény és a második világháború kitörése előtt. – Késő, decemberi este. Felismerhető pesti utcaképek. Középen gesztenyés kőfa sátra. Hull a hó. Alkalmi párocska jön.”*³⁶¹

Bár máshol ez ilyen explicit formában nem jelenik meg, és Debreczeni nevesített „Horthyország” egyedi jelenséggé bukkan fel, tér és idő ilyen jellegű metsződése jellemzi Magyarország két háború közötti és II. világháború alatti időszakának megjelenítését az irodalomban, ilyen értelemben az irányított, elvárt recepció által befolyásolt közösségi azonosulási hálóban is. Debreczeni egy azonosító-azonosított páros összeforrasztásával sűríti össze a hivatalos diskurzus által legitimált Magyarország-képet a két évtized alatt. A kormányzó nevének összefűződése Magyarországgal a negyvenes és részben az ötvenes évek térbeli reprezentációjában viszont sokkalta többet fed, mint ami az általa leírt fogalom két alapelemének denotátuma külön-külön. A „Horthyország” kifejezés, a verbális aktuson át teresült történelemmé lesz, egy olyan időbe oltott intenzív térré, amely a korban ezáltal egy sor adalékos jelentést is képes volt hordozni. Ezzel a rövid szerzői instrukcióval az olvasó megkap szinte mindent, amit a szomszédos állam, jelesül Magyarország betölt a hivatalos jugoszláv igazságfogalmakon belül. „Horthyország” terének és idejének metszőpontjában egy zárt, saját értékhierarchiával bíró, elítélendő és stigmatizált, Jugoszláviával ideológiai, gazdasági, kulturális és megannyi más szempontból is szembenálló, sűrített téridő-fogalom áll. Ez a rögzült látásmód

---

³⁶¹ Debreczeni József: Gesztenye. In: 7Nap, 1952./ okt. 05. 8.

viszont, csak a hatvanas évek nemzedékváltásáig tart, amikor már inkább a békés egymás mellett élésre és nem a múlt sebeire helyeződik a hangsúly.

Az irodalomban közvetített kommunikációs emlékezet magyar közösségi identitásában Szeged, Budapest, Vác, Esztergom nemcsak megnevezett városként jelenik meg, hanem esetenként a közterekre, utcákra, rakpartokra is ráközelítenek. Kronológiailag viszont vagy a Monarchia boldog békeidejébe vannak beágyazva – legtöbbször egy kizsákmányolt ipari munkás, zsellér vagy diák szemszögéből –, vagy, ahogy Gál Lászlónál is, a második világháború éveinek katonai perspektívájába.

*„Zizegtek a lábunk alatt
gyilkos, véres üzenetek.
Álmaimban, néha-néha,
még Szegeden menetelek.
[...]
Be jó, hogy a szív megújul.
be jó, hogy az ember feled.
Csak az álom... néha-néha
még Szegeden menetelek.”³⁶²*

A kilencvenes években viszont a Magyarországra vezető út strukturálisan átalakul, ami által nem csak külföldi helyszíneként értékelődik át, hanem a határátlépés aktusával maga a határvonal fogalma is átminősül. A belföldi és a külföldi helyszínek a határ légüres, minden magába szippantó terében mutatkoznak meg a kilencvenes években a legtisztábban. A határ, a határkö égbemeredő és a sorompó vízszintes szimbolikus erejével vonalként, intézményként jelenik meg. Az útlevél pedig annak dokumentumaként a várakozás kollektív élményével emelkedik ki a bevándorlási hivatalban, a vasúti szerelvényben, a gépkocsiban... Akárha az évtized összes színhelye csupán a határok meghúzásáról, átlépéséről, átértékeléséről, az oda- vagy onnan való útról szólna. A kilencvenes évek minden tekintetben vészes időszakának egyik legjellemzőbb szövegtere, az egyéni tapasztalatból közösségi, vagy legalábbis nemzedéki

---

³⁶² Gál László: Tíz éve már. In: Híd, 1954./ okt-nov-dec. 451.

élményé növvő kényszerű utazások reprezentációiban látszik meg leginkább. A „saját” és „idegen” közötti viszonylagosság, a különbségtétel és a topográfiával való azonosulás lehetetlensége, valamint a kétszintes azonosulási háló elemeinek általános zavara a közösségi identitás különféle szerveződési képleteiben egy olyan disztópikus világot eredményezett, amelyet Marc Augé nem-helyeknek nevez. A jugoszláviai magyar geo-kulturális identitásnak részét képező „Gastarbeiter-perspektívához” tartozó migráns-helyszínek, ebben az évtizedben egy önálló halmazt alakítottak ki. Az utazás, várakozás, ideiglenes, majd tartós áttelepülés szülte helyszínek az irodalom olyan sűrített szövegterei lesznek, amelyek a korszellem, a korosztályi emlékezet, emellett egy letűnő- és egy keletkezőfélben levő mitológiai apparátus létformájának lenyomatai. *„Amikor beléptem az I. utcai rendőrkapitányság épületébe, még csak az foglalkoztatott, vajon mennyit kell megint ácsorognom azért, hogy megkaphassam tartózkodási engedélyemet.[...] Rögtön láttam, hogy itt aztán csakis magamra számíthatok; noha elvileg sorstársaimmal együtt kell ácsorognom, egyfelől mert mindannyiunkat egyazon cél hozott ide, másfelől pedig annyiban, hogy zömében kisebbségi magyarok készültek rendezni irataikat. [...] Erről azonban szó sem lehetett. Mert e közeg, a határon túli magyarok közege ugyanúgy az idegenség érzetét ruházza rám, annak ellenére, hogy magam is mint magyar definiálódok volens-nolens.”*³⁶³

A kilencvenes évek határátlépése és a határon túl való tartózkodás merőben különbözik az előző évtizedekben tapasztaltaktól. A határvonal másik oldalán elterülő világ már nem a kaland, a hétvégi turisztikai kiruccanások vagy a luxusáru csempészútjairól szólt, és motivációs háttere is különbözik az ideiglenes munkavállalás múlandó kényszerétől, amely még korántsem az életre törő egzisztenciális veszélyről szólt. A határ fogalma paradigmaticusan megváltozott. Az előző évtizedek külföld-élményéhez a veszélytelenség érzésén túl inkább a munka lehetősége társult, a kilencvenes években viszont, már elsősorban egy békés, erőszakmentes és háború nélküli térként jelenik meg. Ahogy a szabadság a szovjet befolyási zóna országainak évtizedeken át a határ túloldalán kezdődött, úgy honosodott meg ugyanez a diszkurzív pozíció a kilencvenes évektől a poszt-jugoszláv térségben is, miközben Kelet-Európából fokozatosan eltűnt. Míg a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek külföldképében az utazás szökésjellege, a mielőbbi átérés szükségessége és a hazatérés elodázása vagy annak teljes elkerülése nem volt annyira jelen, a

---

³⁶³ Horváth (Szerbhorváth) György: Véraláfutás. In: Symposion, 1995./ 4. 24.

kilencvenes években ez vált a legjellemzőbb és szinte kizárólagos ismérvvé. A kilencvenes évek külföldképéhez ilyen értelemben hozzátartozik az átlépés helyszíne (határátkelőhely), az ott-tartózkodás további szavatolásának tere (rendőrség, nagykövetség, menekülttábor), az odavezető út mikro- és makrokozmoszának terei (személygépkocsi, vasúti kocsit továbbá az autópálya, pályaudvarok, út melletti tanyák, csárdák, pihenőhelyek...). Marc Augé szerint ezek olyan nem-helyek, amelyekkel a szubjektum nem tud azonosulni, nem fűzi hozzá semmilyen viszonyt és semmiféle történetiség.³⁶⁴ Ezek a helyszínek abban különböznek az előző évtizedek külföldi tereitől, hogy ideiglenesek, járulékosak és a pusztaság szükségesség miatt léteznek; azért, hogy okmányokat adjanak ki, hogy közlekedési útvonalaként működjenek, hogy átkeljenek rajta, hogy átmeneti otthont adjanak a menekülteknek. Ugyanakkor a KZ-ek világához sem hasonlíthatnak, mert a tartózkodás többé-kevésbé önkéntes alapú és erőszakmentes. Ezekkel viszont még akkor is nehéz lenne azonosulni, ha évtizedeken át használatban lennének.

„ERNŐ Most azt hiszed, hogy hülye vagyok, mi? Apukám, én azt az országot nem is láttam

TIBOR Hol voltál?

ERNŐ Mint menekülteket asszonyostul, gyerekestül egy Malmö melletti menekülttáborba helyeztek el, de onnan kétszer engedtek be a városba a másfél év alatt. Se letelepedési engedélyt, se munkavállalási engedélyt nem kaptam, és most, hogy állítólag véget ért a háború, szépen, kulturáltan, svéd udvariassággal repülőgépen szállítottak haza bennünket.”³⁶⁵

„Máshonnan jönni, »onnan« és nem »innen«, és ezért az adott helyzetben párhuzamosan »belül« és »kívül« is lenni annyit jelent, mint a történetek és emlékek keresztezésében élni, megtapasztalni előzetes eloszlásukat és fokozatos, kiterjedtebb, új útvonalak mentén kiemelkedő renddé váló alakulásukat egyaránt. Miközben ezzel párhuzamosan szembesülnek a hatalom nélküliség nyelvezeteivel és a heterotopikus jövőre való utalás lehetőségével egyaránt. Az ilyen, ritkán szabadon választott dráma az idegen drámája is. Elvágva hagyományainak tájaitól,

---

³⁶⁴ Augé: 1995. 77.

³⁶⁵ Gobby Fehér Gyula: Ezüstlepkék a piacon. In: Híd, 1996./ nov. 883.

identitásának folyamatos megkérdőjelezésével szembesülve, az idegen folyamatosan az otthonteremtés szükségét érzi abban a soha véget nem érő párbeszédben, amely az összetört történeti örökség és a heterogén jelen között zajlik.³⁶⁶ – írja Iain Chambers. A határon túl létező világ helyszínei mindazonáltal a kilencvenes években át-, és bizonyos értelemben felértékelődnek. Miközben a magyarországi helyszínek a külföldként címkézett világból kiemelkednek és sajátos helyet foglalnak el. Az évtized végére ugyanakkor – bár még részben exterritoriális részei maradnak ennek a közösségi azonosulási hálónak, és elsősorban az idegen tér részét képezik – a benne mozgó szubjektum számára egyre inkább a kétlakosság jegyeit kezdik magukon viselni.

*„Leszálltam Kiskunhalason
negyed kettőkor
Kelebiára megyek háromkor
vajdasági vagyok
Budán tanulok“³⁶⁷*

A szabadság mítoszának mozgásteret, annak szimbolikája, az önmegvalósulás megannyi lehetősége az „ideátról“, az „odaátra“ tevődik át. Chambers szerint a modern nagyvárosi alak a migráns. Az, akinek jelenléte felborítja az előző rendet, megkérdőjelezi magát a nagyvárost, a nemzetet, annak irodalmát, a nyelvet, önazonosságának tudatát, a szellemi és kulturális homogenitást.³⁶⁸ Az odaát terei viszont ebben az esetben is két jól elkülöníthető csoportra oszlanak ahol az egyik Magyarország, a másik pedig az azon túl elhelyezkedő nyugati világ (elsősorban az Észak-Amerika, Ausztrália és a német nyelvterület). Magyarország ekkorra már, a poszt-jugoszláv térrel párhuzamosan jelenik meg. A kollektív szubjektum azt az évtized végére majd egyre inkább a sajátjaként éli meg, a két kulturális, politikai, gazdasági hierarchia értékeit kölcsönösen egymásra tudja vetíteni, miközben jól kivehető lesz az etno-kulturális

---

³⁶⁶ Chambers: 1994. 6.

³⁶⁷ Szakmány György: Mélázás. In: Symposion, 1996./ 007. belső borító

³⁶⁸ Chambers: 1994. 23.

önszerveződés elsőbbsége is a kevesebb és kevesebb elemmel rendelkező, egyre gyengébb kohéziós erővel bíró geo-kulturális azonosulási hálóval szemben. A magyarországi tértapasztalat legfontosabb módosulása a periféria-centrum viszony felcserélődése, amely leginkább a szubjektumnak az önmagát „határon túliként”, „külhoniként” azonosító szókapcsolat elszaporodásában nyilvánul meg, hiszen a közösségi identitás önmagát ekkor már nem egy rendszeren belüli perspektívából határozza meg (jugoszlávként jugoszláv), hanem a rendszerhez képest ambivalens módon, kívülről és belülről egyaránt (határon túli). A kilencvenes években az a paradox helyzet áll elő, hogy – bár a saját tér egyre inkább egy összmagyar közösségi azonosulási háló részét képezi – a részhalmaz továbbra is idegenként, bizonyos értelemben kétszeres idegenként jelenik meg. A kétlakiság még-nem-már-nem állapota lassan feloldódik az évtized végére, de az életérzés rányomja a bélyegét azokra a korosztályokra, amelyek a nyolcvanas évek utolsó harmadában és a kilencvenes években váltak felnőtté, majd léptek azon is túl.

Michel Foucault szerint a szubjektum által létrehozott terek, sokszor olyan szövegvilágok, amelyek a határ terének megannyi jelzőjét magukon viselik, ugyanakkor nem köthetők semmiféle negativitáshoz.³⁶⁹ A jugoszláv és poszt-jugoszláv magyar irodalomban megjelenő határ tere ehhez hasonló módon – még az államalakulat felbomlása után is –, tehermentesítve van mindattól, ami benne a szétszakítás, elkülönítés vagy a határral elválasztott világok közötti eltérés mértékére utalna. Foucault után fogalmazhatunk úgy is, hogy a szövegekben csak a különbség léte jelenik meg, az arányok már nem. Az azonosulási háló módosulása, a háborúk közben és után zajló határrendezések ugyanakkor egy új regionális identitás kiépítését előlegezték meg – részben kikényszerítve, részben lehetővé téve azt. A sajátként értelmezett közösségi azonosulási hálóból bizonyos csomópontok kiesnek, helyettük viszont mások kerülnek be. A néhai Jugoszlávia lemorzsolódott helyszíneitől elválasztó határok negatív vonatkozásai ugyanakkor sohasem térbeli, hanem elsősorban eszmei, ideológiai, több esetben is a cenzúra vagy a katonabehívók határaiként jelennek meg. A poszt-jugoszláv helyszínek narratíváihoz így nem kötődik az a negativitás, amely a negyvenes és ötvenes évek magyarországi helyszíneinek sajátja volt. A hegyvonulatok, tavak, folyók, a tenger és a városok egyszerűen eltűnnek a kollektív szubjektum topográfiai reprezentációjából, majd ezzel

---

³⁶⁹ Foucault: 1999. 74.

párhuzamosan átadják helyüket a Kárpát-medence hasonló tartalmakkal bíró, de teljesen más jellegű térképzeteinek. Mindennemű stigma nélkül. Ilyen értelemben egyrészt, a kis-Jugoszlávián kívül esett poszt-Jugoszláv tagállamok esetében – a határátlépést teljesen ellehetetlenítve –, a geo-kulturális identitás teljességében működésképtelenné lett. Másrészt, a magyarországi rendszerváltást követő politikai, ideológiai átalakulást követve a határátlépés tapasztalatának új lehetőségeivel, az évtized alatt egy sor új, fokozatosan sajátta alakuló tér kerül be az azonosulási hálóba. *„Szantiter örök életében gyáva legény volt, ám akkor már, mivel napok óta dörömböltek az ajtaján a behívócédulát kézbesítő rendőrök, eltökélte magát, átmegy a zöld határon. Átmegy az anyaországba. Sosem járt odaát. Útlevele sem volt. A '70-es években volt kishatárja, de egyszer sem élt vele, teljesen üres volt, amikor lejárt, és odaadta a gyerekeknek, játszanak vele: határosdit. De olykor, ha megemlítette, mindig anyaországot mondott. Mintha csak valamiféle erotikus vonzalmat érzett volna iránta.”*³⁷⁰

A kétezres éveket ehhez képest már a külföldi és belföldi utazás, a hosszabb, rövidebb magyarországi vagy tengerparti tartózkodások, néhány esetben viszont a véglegesített elköltözés is jellemezte. Utazni lehetett, útvonalakat megtapasztalni, és az utakról írni ismét. Az idősebb nemzedékek újra eljuthattak azokra a helyekre, amelyekről ideiglenesen elzártnak kellett élni, a fiatalabbak pedig már eleve a hatványozott mobilitás tudatával szocializálódtak. Emellett a fiatal vajdasági értelmiségiek közül sokan Magyarországi egyetemi központokból kerültek ki, tértapasztalatuk így már sokkalta heterogénebb volt, mint azoké, akik pályájukon az előző évtized elején indultak el, a saját tér tekintetében pedig merőben különbözött azokétól, akik kilencvenes évek előtt alakították ki közösségi azonosulási hálójukat.

Azzal, hogy több helyszínnel már azonosulnak is, a kilencvenes években elszaporodott nem-helyek átadják helyüket az antropológiai helyeknek, követve azok Marg Augé által definiált logikáját. Bár már nem csak azok relacionális értéke, vagy az utazás két pontja között kialakuló feszültség a fontos, az évtized során sok olyan vers, elbeszélés, elbeszélés-fűzér születik, amelyben az utazás a téma és, ahol egymás után jelennek meg egymástól távol eső, de elérhető helyszínek. Több olyan szöveg is születik, amelynek cselekménye ebben a „között-létben“ bomlik ki (Nagy Abonyi Árpád: Budapest retour, Bozsik Péter: Vándorszakács). A migránsirodalom sajátos szövegterei egy olyan térreprezentációt honosítanak meg, amely

---

³⁷⁰ Tolnai Ottó: Tigrisines. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/12/tolnai.html>

ugyanannyira különbözik a kilencvenes évek liminális tértapasztalatától, mint a hetvenes-nyolcvanas évek vendégmunkásainak itthonról láttatott világa. Nem a behívó elől való szökés azonosulási csomópontok nélküli végtelen terével van dolgunk, és nem is a Gastarbeiterek ideiglenesnek hitt, arányaiban kicsinek feltüntetett ingázásáról. Ezek, az úgymond első kézből érkező elbeszélésstratégiák és versvilágok pontosan azért azonosulnak szubjektív szinten az ideiglenes vagy tartós letelepedés helyszínével, mert tömeges, célzott és végleges emigrációról van szó. A kilencvenes évek után – hasonlóan ahhoz, ahogy a két világháború utáni identitásválságok során is – barátok, munkatársak, ismerősök, szomszédok, családok költöztek a határ túloldalára. Böndör Pál ezt egy személyes hangvételű, párbeszédes jegyzettel írja körül.

„- *Fiam, sör sincs a házban. És olaj is alig van. Margarin sincs. Semmi sincs. Mintha otthon lennék.*

- *Az hol van, apa? Hogy hívják azt az országot pillanatnyilag?*

- *Azt nem tudom. Folyik róla a vita. A nyelvészek majd megmondják, hogy hol élünk. De onnan hoztam neked egy könyvet, Mándyról.*

- *A hegyes Balkánról, ide nekem a nyolcadik kerületbe?*³⁷¹.

A homogén térből kiemelkedő tömbök sokszor történelmi távlatot is kaptak, ebben az esetben 1904-be helyezvén a cselekményt: „*beleértve a moholgunarasi és az algyői tanyát is, alig két hét leforgása alatt pénzzé tette, fogatot bérelt magának Bácskossuthfalva legmenőbb lókupecánál, és elhajtattott Szeged városába*”³⁷² Ugyanakkor sokszor csak frissülő tértapasztalatról van szó, ahol a szubjektum több évtizednyi időbeli távot valamint saját és idegen tértapasztalatot köt össze. Olyan terekről írnak, amelyek nem voltak ismeretlenek így a helyük is megvolt az egyéni emlékezetstruktúrában, miközben a szöveg csak az utat dokumentálta. „*Szóval, svercer*³⁷³ *volt az öreg, a régi, jóvágású beat-nemzedéki fajtából, aki átjárt a csajával Szegedre, ha itt játszott az Illés (ilyenkor farmernadrágot, tiszta szeszt, jófajta birspálinkát), felment Pestre a csajával meg a haverokkal a Képzelt riportra, mert nekik elintézték a jegyeket*

---

³⁷¹ Böndör Pál: Jegyzet a jegyzetről. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/73/bondor.html>

³⁷² Danyi Zoltán: Az elherdált vagyon. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/70/danyi.html>

³⁷³ Értsd: csempész, kalandor

(az egyik haver hangosított), aztán hazament Szabadkára mintha ő nem is csinált volna semmit“³⁷⁴

A szövegek zömében magyarulakta helyszíneket tömbösítenek emlékeként. A kilencvenes évek lokális fókusza után a kétezres évek egy robbanásszerűen bekövetkező liberalizációt hoznak magukkal. A határok megnyílása és a külföldi tapasztalatok a mozgásszabadságon kívül egy már régóta áhított eszmei szabadságot is magukkal hoztak, amelynek lendülete csak a 2010-es években kezdett észrevehetően kifulladásra. A közösségi identitás és az azt dokumentáló irodalom egy sor egymástól szinte teljesen független topográfiai elemből épül fel. A kétezres években szinte bárhova el lehet jutni és ez a szépirodalomban is meglátszik. Az utazók, diákok, munkások írnak, és szövegeikből pontosan annak a bezártságnak az ellenképét olvashatjuk ki, amelyre a kilencvenes években kényszerültek. Az ezredforduló után, a szinte kitapintható lokális beágyazottság és körülhatároltság után a nagyobb távlatok, a végtelennek tűnő utak és az ezeken az utakon elhelyezkedő városok kapnak helyet. Mindazonáltal nem minden utazásnak jó a vége, és a kétlakiság tapasztalatvilága vagy a magyarországi hallgatói státus, egyetemista évek negatív előjelűek is lehetnek. Ebből a szempontból pedig Terék Anna *Külföld* c. verse fogalmazta meg legtöményebben egy egész korosztály érzésvilágát.

*„A Puskinban sírtam először
Pesten,
[...]
Szerettem volna, ha bárki megkérdezi az utcán,
hogy mégis mi fáj?
Vagy ha legalább néznek rám.
nekem évek kellettek, hogy
rájöjjenek
itt még csak vendég sem vagyok,
hanem csak társadalmi probléma
vagy egy nemzeti zűrzavar tartozéka.*

---

³⁷⁴ Zanin Éva: Határsértés. In: Symposium, 2003./ 37-38, 2.

*S egy problémának jobb ha
nincsenek könnyei, szemei.
Tűrni kell. (?)
[...]
Aztán sírtam én szinte
mindeniütt Pesten:
a Várban, a jégpályán, a Hűvösvölgyben
a metrón, a Libegőn, a Moszkva téren,
a Lánc-hídon, Zuglóban és Kőbányán,
az Astoriánál esőben,
a Városligetben napsütésben.
A tekintetek mindig elsiklottak mellettem.
ebben a városban nincsenek tekintetek,
ebből a városból nem lehet kitekinteni.
Menekülni kéne,
de látni sem lehet innét a kiutakat.
Aztán lassan a hosszú könnyek
egészen rövidek lettek,
ma már úgy nézek szemekbe, hogy
nem keresek válaszul
tekinteteket,
már nem nevetek ki
»leszerbezéseket«³⁷⁵*

Ladik Katalin *Hvari napló Budapestről* című írásában³⁷⁶ ugyanezzel a kétlakisággal, tartós otthontalansággal játszik el. Jellegzetes a posztjugoszláv kollektív szubjektum topográfiai lenyomatának már címben megadott két helyszíne: Hvar és Budapest. A jugoszláviai magyar irodalom egyik leggyakrabban emlegetett szigete, annak a belakott térben elfoglalt kiemelkedő

---

³⁷⁵ Terék Anna: Külföld. In: Magyar Szó – Kilátó. 2008./ júl. 19-20. 22.

³⁷⁶ Ladik Katalin: Hvari napló Budapestről. In: Üzenet, 2002./ tél. 59.

helyével, a viszonyhálózat megannyi nyalábjának kollektív szubjektumhoz kapcsolódó szálával, Budapesttel, a posztjugoszláv tapasztalatvilág új középpontjával együtt szerepel. Az elvagyódás és egy letűnt közösségi érzés támpontjait tapinthatjuk ki ebből a két helyszínből, és mindabból, ami helyett behelyettesíthetők.

„Nehéz pontosan megmagyarázni, miért érzem úgy, hogy nekem van közöm Boszniához, Horvátországhoz és Crna Gorához, nem A.-nak. Miért lenne több közöm, mint egy románainak? Vagy A. barátnőjének, C.-nek, aki magyarországi vidéki lány, és azt sem érti, miért s hogyan lehet magyar az anyanyelvem (Mondom neki, azért magyar az anyanyelvem, mert anyám magyar. No jó, kérdi, de anyám honnan tud magyarul?!) Azt meg főképpen nem érti, hogy Jugoszláviából miképpen keveredett ki ennyi ország, és hogy most, induláskor - még Vajdaságban - pontosan hol is vagyunk.”³⁷⁷ A hosszadalmas, horvát, dalmát, montenegrói tereket sorjázó útirajzban a narrátor egy letűnt geo-kulturális identitás térképéhez keresi a múlt fogódzóit. Idegenként mozog ebben a világban, de mégsem olyan idegenként, mint magyarországi és erdélyi utazótársai. Egy lassan homogenizálódó, ám még mindig bőven heterogén térben mozog – egy olyan részben antropológiai térben, amelyből már jórészt csak a történetiség maradt. Amint az már említésre került, a kétezres évekre kialakult egy sajátos jellegzetességekkel bíró, jól körvonalazható tömb, amelyet a nosztalgia, az utólagos idegenségérzet és egyfajta kényszerű turistapillantás jellemez. A néhai Jugoszlávia terei, amelyek bár nem számítanak sajátoknak, egy távolságtartó, különféle narratívákon áthagyományozódó módon mégis jelen vannak, és mivel lényegi mozzanataik a múltban gyökereznek, a fiatalabb és az idősebb nemzedékek ezen a ponton is elkülönülnek. Különbséget kell tennünk a JSzSzK mitológián szocializálódott írók, költők (Bozsik Péter, Fenyvesi Ottó, Ladik Katalin, Szerbhorváth György, Tolnai Ottó) és olyan szerzők között, akik egyéni és közösségi identitásukat már inkább egy poszt-jugoszláv korban alakították ki (Barlog Károly, Bencsik Orsolya, Terék Anna, T. Kiss Tamás). A fiatalabb nemzedékekhez tartozók Jugoszláviát, ilyen értelemben nem egy saját, de elvesztett térként élik meg, hanem inkább egy olyanként, amelyet már egy eleve különálló politikai entitások soraként, a sajáton kívül elhelyezkedőként ismertek meg.

Ezek között, a posztjugoszláv terek között az Adria – amely a kilencvenes években bekövetkezett elszakadás után, az azt megelőző évtizedekhez képest egy meglehetősen

---

³⁷⁷ Szerbhorváth György: Korzó, azt hiszem. In: Üzenet, 2003./ tél. 47.

elhanyagolható szerepet töltött be – az egyik leggyakrabban jelentkező exterritoriális helyszín. Az idősebbek a régi emlékeket használják fogódzókként. Az Adriai partvidék, a szigetvilág valamint az odáig vezető hegyeket átszelő utakhoz egy kollektíven megélt személyes történetiség kötődik. Bachelard, a saját terekkel ápoltságban az ábrándozást és az álmokat helyezi előtérbe. Ilyen értelemben nem a tények és az adatok a mérvadók, hanem azok a helyek, amelyek megengedik, hogy álmodjunk róluk, pontosabban azok az álmok, amelyekben ezek a helyek megjelennek. A saját terület megtapasztalása és a róla való, Gaston Bachelard értelmében vett ábrándozás egymást feltételező folyamatok, ilyen értelemben, ahogy a tér és a hozzá köthető narratívák csak együtt tudnak létezni, az egyik megszűntével, megszűnik a másik is. Az azonosulási háló bizonyos helyszínei azért koptak maradéktalanul ki, mert a politikai viszonyhálózaton kívül a kollektív tudathoz más nem igazán fűzte őket, ugyanakkor másikkal szerves kapcsolat alakult ki. Erre jó példa az Adria, amely egy olyan szerves kötődést fed, amelyet nem rombolt le teljesen a jugoszláv geo-kulturális identitás felszámolódása, a kulturális narratívák széttagolódása és az etnicizálódó önszerveződés sem, ugyanakkor, és ez már más helyszínekre is vonatkozik – mivel már objektív okokból kifolyólag nem lehet része a közösségi azonosságtudatnak – a narrátor csak kívülállóként, nosztalgiával dús asszociációkkal építheti be a szövegbe. Nagy Abonyi Árpád például a katonaéveket idézi fel. *„Hülye magyar, jegyezd meg, hogy legjobb az albán burek!, mondja Mehmed barátom a tuzlai kaszárnya udvarán, és hátra vág.[...]1984 ősze van, az esti sorban állásra készülődünk..”*³⁷⁸ Mirnics Zsuzsa is ugyanezt a módszert alkalmazza egyik visszaemlékezésében, amikor a kilencvenes évek skizoid hétköznapijait idézi fel. *„Éjjelenként még lehetett fogni a szarajevói Yu-Tel adását, döbbenetes képek tankok falta búzatáblákról, égre meredő fekete épületcsomokokról, megcsontított holttestekről, ágyúdörgést visszahangzó völgyekről és hegyekről, a szívünknek oly kedves helyekről, ahol sokszor megfordultunk a gyerekekkel, a barátokkal; [...]távolabbi csatángolásaink színhelyeiről, a nyáron is jéghideg vizű Plitvicéről például, [...]. és Dubrovnikról, N. Pista Raguzájáról, melyet nyaranként, tengerpartra menet és onnan jövet mindig útba ejtettünk, hogy kóborolhassunk a különös, ó-illatú, mindig hűvös város falai között.”*³⁷⁹

---

³⁷⁸ Nagy Abonyi Árpád: Albán burek. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/97/nagya.html>

³⁷⁹ Mirnics Zsuzsa: Darazsak, terek. In: Üzenet, 2000./ okt-dec. 23.

A fiatalabb korosztály sok esetben inkább tényeket, megállapításszerű adatokat közöl, ritkán akadunk személyes kitételekre, énelbeszélőkre, tapasztalataik pedig frissek és jelenidejűek, ellentétben a régebbi korok vagy az idősebb korosztály folytatólagos múltidejével. Terék Anna, *Szarajevó*³⁸⁰ c. verse például rendkívül személyes és érzéki módon íródik, a címen kívül viszont nem tartalmazza a tér bármilyen más, közelebbi meghatározását. Ez a vers jó példája annak, hogy szövegszinten nem mutatható ki szinte semmilyen kapcsolat a közösségi és az egyéni azonosságtudat terén. Az individuális tértapasztalat személyes tere, azok az érzések, amelyekkel kapcsolatba hozható – nem ágyazhatók be azokba a narratívákba, amelyek alapján az előző évtizedek azonosulási csomópontjai közösségileg elhelyezkedtek. Kollár Árpád ehhez hasonló módon, a térben és időben elcsúsztatott turistapillantással pásztázza végig a várost.

*„szarajevóban nem lehetsz turista
ki csorgó nyállal leltározza
a borzalmak rekvizitumait
nem tuszkolhatod tenyered
a gránát ütötte résekbe
mintha a siratófal több ezer éves
kövei közé rejtenél üzenetet*

szarajevóban nem lehetsz szarajevói”³⁸¹

---

³⁸⁰ Terék Anna: Szarajevó. In: Híd, 2010./ júl. 29.

³⁸¹ Kollár Árpád: Szarajevómantra. In: <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/89/kollar3.html>

A kutatási eredményei

A disszertáció célja az volt, hogy rávilágítson azokra a folyamatokra, amelyek körvonalazzák a saját teret, valamint kiemelje azokat a helyszíneket, amelyek a szépirodalmi reprezentációból szempontjából fontos szerepet játszottak a jugoszláviai magyar kollektív identitásban 1945 és 2010 között. A sajtótermékekben publikált anyagra alapozott kutatás azokra a szövegekre, térmotívumokra, cselekményi helyszínekre és komplex térbeli reprezentációkra összpontosított, amelyek ugyanannyira fontosak voltak és ugyanazt a szerepet töltötték be író és olvasó tapasztalatvilágában egyaránt. A szövegek létrehozásával és befogadásával párhuzamos interpretációs gyakorlat során a történelmi pillanattól függően, író és olvasó ugyanazt a helyszínt saját- vagy idegenként értelmezi. Intencionalitás tekintetében viszont szöveg és annak recepciója, nem fedik feltétlenül mindig egymást. A saját tér egyértelműsítésének cenzorilag kivételesen aktív évei a II. világháborút követő közel másfél évtizedben vannak a legmagasabb fokon. Az irányított értelmezési stratégiák olvasói (befogadókként) és írói (magán a sajtóorgánumon belül reflektáló befogadókként is) ekkor előre meghatározott műfajokkal, témákkal és a témák megírásának mikéntjével szembesültek. Ahogy Jean Baudrillard már könyvének elején kihegyezi, hogy a valóság jelei maga a valóság helyett működnek, miközben a tényleges referencialitás kérdése fel sem merül, úgy építette be az 1945 után hatalomra került elit az új azonosulási csomópontokat is.³⁸² A ténylegesen meg nem tapasztalt, és a közösségi identitás részét azelőtt soha nem képező térbeli elemek bevezetése már közvetlenül a háború után megkezdődött, miközben az új államalakulattal való azonosulás szimulálása olyan helyszínekre való utalásokkal zajlott, amelyek tényleges és tömeges megtapasztalása majd csak közel másfél évtized után történik meg. A szigorú felügyelet alatt álló jugoszláviai magyar sajtóban ezekben az években gyakran találkozunk a szocialista realizmus toposzait használó, sok esetben megrendelt szövegekkel. A korabeli szerzők legtöbb esetben maguk sem jártak azokon a tájakon, amelyekről írni kellett és elhelyezni abban az új nyilvánosságban, amelynek 1945 után az olvasóközönséggel együtt részét képezték. Így általában olyan lírai és prózai alkotásokkal

---

³⁸² Baudrillard, 1994: 2.

találkozunk, amelyekben egymáshoz hasonló, jellemtelen, tipikus, tankönyvszerű, magán a szövegen belül is kész szintagmákként beillesztett helyszíneket használnak.

A hatvanas évektől némileg enyhül a központi szigor. Annak ellenére viszont, hogy Jugoszláviában hivatalosan nincs cenzúra, és a nyugati sajtótermékeknek is aránylag szabad áramlást biztosítanak, sokszor megtörtént, hogy teljes lapszámokat zúztak be vagy valamilyen más módon korlátozták az alkotói szabadságot. Ilyen értelemben – bár még korántsem beszélhetünk az irodalmi mező autonómiájáról olyan módon, ahogyan arról Pierre Bourdieu ír – a hatvanas évek térreprezentációs gyakorlatára nem nehezedik az a súly, amely a negyvenes és ötvenes években megszokott volt a hazai helyszínek bevezetése során, vagy az olyan szükségállapotok irodalmi megnyilatkozásaiban, mint a Tájékoztató Irodával való szakítás vagy a trieszti válság. Bourdieu a polgári művészet elemzésekor hangsúlyos szerepet tulajdonít annak képviselői és az uralkodóréteg közötti viszonyoknak. A két csoport szoros és közvetlen kapcsolatokkal kötődik egymáshoz származás, életstílus és értékrend szempontjából egyaránt.³⁸³ Amennyiben ezt rávetítjük a jugoszláviai magyar irodalmi mezőre, akkor egy markáns törésvonalat láthatunk a *Symposion*-melléklet által kialakított diszkurzív pozíció, valamint a negyvenes és ötvenes évek szerkesztéspolitikai gyakorlata között. Míg a háborút követő évek írói és költői sokkal közvetlenebb kapcsolatban álltak a hatalmi elittel, és ilyen értelemben sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben is voltak, addig ez a hatvanas és hetvenes években némileg megváltozik és inkább tárgyalásokon, mérlegeléseken múlik. Bizonyos tematikai esetekben ez autocenzúrának is tekinthető, közvetlen kapcsolatban áll viszont a terek szövegszintű narratív beágyazásával az egyik, valamint a saját és idegen tér különbségeinek reprezentációjával a másik oldalon, amely a hatvanas évektől már felső nyomásgyakorlás nélkül zajlik. Ilyen értelemben azzal, hogy a központi vezetés nem irányítja közvetlenül az olyan lapokat, mint például az *Új Symposion*, a szerzők sokkal önállóbban alakítják ki a szövegtereket is. A szocialista realizmust leváltja a neoavantgárd, és ennek következtében fokozatosan eltűnnek azok a műfajok is, amelyeknek zsánerképekként voltak állandó helyszínei az különféle munkaakciók és az országszerte épülő városnegyedek. Anakronizmusában ekkor feneklik meg a háborús hadműveletek és a partizáncsaták topográfiaja is. Ezzel párhuzamosan viszont ekkor részleteződnek és töltődnek fel személyes tapasztalattal a kisebb-nagyobb városok, ekkor alakul

---

³⁸³ Bourdieu, 1996: 71.

ki a sajátosan jugoszláviai magyar Adria-mitológia, és nem utolsósorban a hatvanas és hetvenes években alakul ki az a külföld-kép is, amely majd a kilencvenes évekig állandósul. A szocialista realizmus meghaladásával, valamint a közvetlen és strukturálisan jelen levő felügyeleti mechanizmusok részbeni felszámolásával az írás aktusát, közlését és magát a recepciót is a szépirodalom viszonyrendszerében fokozatosan elválasztották a hivatalos állami diskurzustól, ami által az egy sokkal valószerűbb képet mutathatott, mint a hírközlés különféle csatornái. Ezzel viszont kialakult egy kétszintes azonosulási háló is, amelynek egyik szintje a nyelvi-etnikai településhálózatot, míg a másik szintje – a nyolcvanas évek végére jelentőségét fokozatosan elveszítve – az államalakulat egészét fedte le.

A nyolcvanas évek utolsó harmadában, majd a kilencvenes években egyre kifejezettebb módon olyan elemekkel töltődik fel a nyilvánosság, amelyek radikálisan különböznek az előző évtizedek, „testvériség-egység” normarendszerének megfelelő tartalmakkal. A szépirodalmat közlő sajtóban egyre fontosabb szerepet töltenek be az etno-kulturális azonosulási csomópontok, míg az ország széttagolódásával teljességében felülreprezentált helyzetbe nem kerülnek. A közösségi identitás belakott teréből ekkor tűnnek el Szarajevó, Zágráb, valamint Jugoszlávia vízrajza és domborzata is. Az Adria elvesztése pedig egy olyan kollektív traumaként jelent meg már a kilencvenes években, hogy szinte mindegyik sajtóorgánumban található ezt feldolgozó verset, novellát, esszét. A tengernek, mint külföldi helyszínnek a visszatérése majd csak a kétezres években történik meg, de már nem saját, hanem idegen turisták által látogatott tértként. Jürgen Habermas szerint a sajtó, kiemelkedő jelentőségű intézményként a politikai véleményformálásban ideológiai és szemléleti tekintetben alakítja a nyilvánosságot, mégpedig egy meglehetősen erőszakos és célirányos módon.³⁸⁴ Ilyen értelemben az évtizedes tendenciákat, valamint a háború által előidézett hirtelen változásokat egyaránt figyelembe véve, a szépirodalmat közlő sajtó a kilencvenes években az azt megelőző évtizedektől sok tekintetben, többek között a térreprezentációban, a helyek megnevezésében is különbözik. Itt nem csak a Vajdaság-Délvidék páros szimbolikus felhalmozására kell gondolnunk, hanem arra is, hogy mely helyszínek váltak a saját, belakott tér részeivé a művészeti produkció interpretációs mechanizmusai által. A jugoszláviai magyar nyilvánosság ekkor gyökeresen átalakul, és a kollektív azonosulási hálóban is átfogalmazódnak bizonyos helyszínek. Budapest kánonalakító

---

³⁸⁴ Habermas, 1991: 181.

szerepe felértékelődik, ezzel párhuzamosan pedig a centrum-periféria viszony is megváltozik a Nyugat-Balkán és a Kárpát-medence viszonylatában, miközben megkérdőjeleződik magának Újvidéknek a szerepe is. A közösségi etno-kulturális identitás logikájának megfelelően az azonosulási csomópontok közül lényegében csak azok maradnak meg, amelyek a nyelvi-etnikai határokon belül vannak, ami által fokozatosan felszámolódnak azok a kötődések is, amelyek a 2003-ban már nevében is megszűnő Jugoszláviához kapcsolódtak.

Miközben a művészet termelői és fogyasztói a hivatalos erővonalaktól sokszor egy meglehetősen eltérő valóságra tekintenek evidenciaként, ennek mindketten tudatában vannak, és többek között ezek a valóságreferenciák adnak hitelt a korába ágyazott szövegnek is. Ennek a valóságnak a részei az irodalomban reprezentált helyszínek is, amelyek pusztán megjelenésükkel, alá- vagy fölérendeltségükkel, részletességükkel arra is utalnak, hogy az író tudatában van az olvasói horizontnak, és a szövegteret is úgy alakította ki, hogy az a befogadás során ne tűnjön idegennek, valótlannak vagy mesterkéltnek. Egy novella, regény, vers, dráma fikcióval övezett, ám valóságban gyökerező tere része annak a történelmi, politikai, társadalmi, demográfiai kontextusnak, amelyről szól: reflektál rá, miközben önmaga is annak reflexiója lesz. A táj pedig, amelyik egy ilyen szövegben megjelenik – vagy pontosan azáltal, hogy nem jelenik vagy jelenhet meg –, magán viseli ennek a történelmi metszetnek a sajátosságait. Máshogy szerepel az irodalomban a tenger a negyvenes, hatvanas és kétezres években, de ugyanígy más szempontok alapján kell megítélni Budapest vagy Újvidék helyét is ebben a koordinátarendszerben a különböző időszakokban. Nem mellékes, hogy a Tiszának vagy a Dunának mely szakaszát értelmezi sajátjának a kollektív szubjektum, valamint az sem, hogy erre a különféle támogató és tiltó mechanizmusokkal hogyan reagál a korabeli hatalomgyakorló elit.

A fentiek értelmében a kollektív azonosulási háló térbeli lenyomata 1945 és 2010 között egy közvetlen irányítás alatt álló kultúrpolitikai mező kánonának megfelelő topográfiából, egy kevésbé szigorú, ám továbbra is inkább belső keringésű rendszeren át, egy meglehetősen nyílt, szabad áramlásokat tükröző azonosulási csomópontok rendszerévé alakult. Egy olyan, Zygmunt Bauman által cseppfolyósnak (liquid) nevezett, alakját és tartalmát folyamatosan változtató, a modernitás eszköztárával mára már körül nem írható, hibridizált kollektív szubjektummá, amelynek térbeli lenyomata sem olyan egyértelmű, mint az a klasszikus nacionalizmusok korában szokásos volt. A negyvenes évek központosított tere így lett a hatvanas, hetvenes és

nyolcvanas években egy többközpontú, részben párhuzamos azonosulási módokat működtető rendszeren át olyan helyi térkonceptiók összességévé a kilencvenes majd kétezres években, amelynek elemei egymással laza, ám kölcsönös függésben is állhatnak. 2010-re pedig már ugyanannyira lehetett egy teret beleágyazni egy lokális tudást működtető narratívába, mint egy regionális, kárpát-medencei vagy poszt-jugoszláv viszonyrendszerbe. Mindeközben az azonosulási stratégiák is individualizálódtak, és csak ennek megfelelően épülnek bele a közösségi azonosságtudatba mindennemű központi irányítás nélkül. A vízszintes és függőleges mobilitás részben azt eredményezte, hogy írók és olvasók sokkal inkább különböznek egymástól, mint a sok tekintetben homogénebb negyvenes vagy ötvenes években. Amíg akkor egyrészt a személyes tapasztalatvilágok sem különböztek annyira, másrészt kötelezővé tették bizonyos azonosulási csomópontok szövegszintű reprezentációját, addig erre a kilencvenes évektől már nem találunk szépirodalmi példát.

A kutatáshoz felhasznált sajtótermékek adatai

Dolgozók - a Tartományi szakszervezeti tanács hetilapja, Újvidék: 1947-1990.

DNS – posztalfabetikus kulturális folyóirat, Újvidék: 2004-2010.

Ex Symposion – irodalmi, művészeti, filozófiai folyóirat, Veszprém: 1992-2010.

Ifjúság – ifjúsági hetilap, Újvidék: 1951-1966.

Ifjúság Szava – ifjúsági hetilap, Újvidék: 1945-1951.

7Nap – hetilap, Újvidék/Szabadka: 1946-2010.

Híd – irodalmi, kritikai, társadalomtudományi folyóirat, Szabadka/Újvidék: 1934-2010.

Jelfolyam – on-line művészeti folyóirat, Újvidék: 2008-2010.

Képes Ifjúság – ifjúsági hetilap, Újvidék: 1967-2010.

Kilátó – a Magyar Szó irodalmi melléklete, Újvidék: 1961-2010.

Magyar Szó – napilap, Újvidék: 1945-2010.

Napló – magánkiadású hetilap, Újvidék: 1990-1997.

Orbis – irodalmi, művészeti és művelődési folyóirat, Magyarkanizsa: 1996-2002.

Új Symposion – művészeti, irodalmi, kritikai, társadalmi folyóirat, Újvidék: 1965-1992.

Újvidéki műhely – egyetemista irodalmi, művészeti, tudományos folyóirat, Újvidék: 1991-2004.

Üzenet – irodalmi, művészeti, kritikai és társadalomtudományi folyóirat 1971-2006.

Scarabeus – a zentai fiatalok lapja, Zenta: 1986-1987.

Szabad Vajdaság – napilap, Újvidék: 1944-1945.

Symposion – az Ifjúság irodalmi melléklete, Újvidék: 1961-1964.

Symposion – irodalmi, művészeti folyóirat 1993-2010.

Sikoly – irodalmi és művészeti folyóirat, Muzsla: 2004-2010.

zEtna – online irodalmi magazin, Zenta: 1999-2010.

Irodalomjegyzék

- ALEXANDER, Jeffrey: *The Meanings of Social Life – A Cultural Sociology*. Oxford University Press, New York, 2003.
- ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities – Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, London-New York, 1991.
- APPLEGATE, Celia: *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat*. University of California Press, 1990.
- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- AUGÉ, Marc: *Non-places – Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso, London – New York, 1995.
- BACHELARD, Gaston: *A tér poétikája*, Kijárat Kiadó, Budapest, 2011.
- BAHTYIN, Mihail Mihajlovics: *A tér és az idő a regényben*. In: *Uó: A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest, 1976.
- BARTHES, Roland: *A szerző halála*. In: *Uó: A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- BAUDRILLARD, Jean: *Simulacra and Simulation*, Michigan University Press, Michigan 1994.
- BAUMAN, Zygmunt: *Liquid Modernity*. Polity Press. Cambridge, 2000.
- BAUMAN, Zygmunt: *Gewalt, modern und postmodern*. In: Miller, Max – Soeffner, Hans-Georg, (szerk): *Modernität und Barberei – Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.
- BECKER, Howard S.: *Art Worlds*. California University Press, Berkeley – Los Angeles, 1982.
- BÍRÓ A. Zoltán: *A regionális identitás szerveződésének új formái*. In: *Kisebbségkutatás*, 2002./2.
- BLANCHOT, Maurice: *Az irodalmi tér*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2005.
- BOKOR Béla: *Regionális identitás, kultúra és közösség*. In: *Tudás Menedzsment*, 2006/ápr.
- BORI Imre: *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1982.
- BOSNYÁK István: *Politikai symposion a Délvidéken: egy ellenzéki nemzedék mozgalmi kibontakozása és veresége*, Újvidék, JMMT, 2003.

- BOURDIEU, Pierre: *The Rules of Art. Genesis and Structure of the Literary Field*. Stanford University Press, Stanford California, 1995.
- ČOLAKOVIĆ, Rodoljub – JANKOVIĆ, Dr. Dragoslav – MORAČA, Pero (szerk.): *A Jugoszláv Kommunista Szövetség rövid története*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1963.
- CHAMBERS, Iain: *Migrancy, culture, identity*. Routledge, London, 1994.
- CSORBA Béla – VÉKÁS János: *A kultúrtanti visszatér – A Symposion-mozgalom krónikája (1954–1993)*. Magánkiadás, Újvidék, 1993.
- DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix: *Kafka – Toward a Minor Literature*. University of Minnesota Press. Minneapolis-London, 2003.
- DOMONJI, Pavel (szerk.): *Vojvodanski identitet, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji*, Beograd, 2006.
- ELIADE, Mircea: *A szent és a profán – A vallási lényegről*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 2009.
- FLAKER, Aleksandar: *Proza u trapericama*, Sveučilišna Naklada Liber, Zagreb, 1976.
- FLUSSER, Vilém: *Az ágy*, Kijarat Kiadó, Budapest, 1996.
- FOUCAULT, Michel 2011 *Más terekről: Heterotópiák*. (letöltés: 2011.02.11.)
<http://exindex.hu/index.php?!=hu&page=3&id=253>
- GELLNER, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, Ithaca – New York, 1983.
- GEROLD László: *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918-2000)*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001.
- GYÁNI Gábor 2010. *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás = Helikon Irodalomtudományi Szemle 2010/1-2. 239-257.*
- HABERMAS, Jürgen: *Die Postnationale Konstellation*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1998.
- HABERMAS, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts. 1991.
- HALLET, Wolfgang – NEUMANN, Birgit (szerk.): *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2009.

- HOBBSAWM, Eric – RANGER, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.
- HÓDI Sándor: *A nemzeti identitás zavarai*, Forum, Újvidék, 1992.
- HÓZSA Éva: *A novella a Vajdaságban*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2009.
- HÓZSA Éva: *Idevonzott irodalom*. Grafoprodukt, Szabadka, 2004.
- HUNTINGTON, Samuel P.: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.
- JUDT, Tony: *Die Geschichte Europas seit dem Zweitem Weltkrieg*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn. 2006.
- KAELBLE, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas – 1945 bis zur Gegenwart*. Bundeszentrale für Politische Bildung, Bonn. 2007.
- KALAPIS Zoltán: *A Forum nyomda fél évszázada*, Forum, Újvidék, 2007.
- KALAPIS Zoltán: *A Magyar Szó fél évszázada*. Magyar Szó Újvidék, 1994.
- KONSTANTINOVIĆ, Radomir: *A vidék filozófiája*, Forum Könyvkiadó – Kijarat Kiadó, Újvidék-Budapest, 2001.
- LAZAR, Žolt – MARINKOVIĆ, Dušan. *Regionalni, lokalni i globalni identitet Vojvodana*. Sociologija, 2003./2
- LÁZÁR, Zsolt: *Vojvodina in Europe – Models of Territorial Identification of the Citizens of Vojvodina*. Zeitschrift für Balkanologie, 2009./ 1.
- LEFEBVRE, Henri: *The Production of Space*. Oxford University Press, Oxford, 1991.
- LEVITT, Peggy – GLICK SCHILLER, Nina: *Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society*. International Migration Review 2004./ 38.(3.)
- LYOTARD, Jean-François: *A posztmodern állapot*, In.: *A posztmodern állapot*, Századvég Kiadó, Budapest, 1993.
- MAJOR Nándor *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2011.
- MAJOR Nándor: *Egy állameszme tündöklése és bukása*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2013.
- MAJTÉNYI Mihály: *A magunk nyomában*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1961.
- MEYROWITZ, Joshua: *A globalitás hajnala: A hely és önazonosság új élménye a világhaluban* http://www.fil.hu/mobil/2004/meyrowitz_hn_webversion.pdf (hozzáférés: 2014.04.26.)

- MÜNNICH, Nicole: *Das Grauen erzählen. Vergangenheitsdeutungen in Literarischen und Historiographischen Texten am Beispiel des jugoslawischen „Umerziehungslagers“ Goli Otok.* In: Kliems, Alfrun – Winkler, Martina (szerk.): Sinnstiftung durch Narration in Ost-Mittel-Europa. Akademische Verlagsanstalt, Leipzig, 2005.
- NÉMETH Ferenc: Irodalom és irodalompolitika az Ifjúság c. lapban (1945-1964.), kézirat
- NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között, A helyek problematikája.* In Aetas 1999/3.
- PAVLOV, Tanja: Migration potential of Serbia. Group 484, Belgrade, 2009.
- ROGINER, Oszkár: A város mint (ellen)érv – Újvidék a (jugoszláviai) magyar irodalomban. Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete, Szabadka, 2015.
- ROMSICS, Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- SMITH, Anthony D.: National Identity. Penguin Books, London, 1991.
- SMITH, Anthony D.: The Ethnic Origins of Nations. Blackwell Publishing, Oxford, 1986.
- SRDIĆ, Milutin (szerk.): Politička enciklopedija. Savremena administracija, Beograd, 1975.
- SUNDHAUSSEN, Holm: Die Ethnisierung von Staat, Nation und Gerechtigkeit – Zu den Anfängen nationaler „Homogenisierung“ im Balkanraum,. In: Mathias Beer (szerk.): Auf dem Weg zum ethnisch reinen Staat? Europa in Geschichte und Gegenwart. Attempto, Tübingen, 2004.
- SZAJBÉLY Mihály (szerk.): Rózsaszín flastrom – Beszélgetések vajdasági írókkal. JATE Szláv Filológiai Tanszék, Szeged, 1995.
- SZENTELEKY Kornél: Új életformák felé. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1999.
- SZENTELEKY Kornél: Új lehetőségek – új kötelességek. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2000.
- SZERBHORVÁTH György: Vajdasági lakoma – Az Új Symposion történetéről, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2005.
- SZIRÁK, Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a huszadik századi magyar irodalomban.* In: Görömbei András (szerk.): Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégen. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.
- TAKÁTS, József: A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok. In: Regio, 2004/ 3.
- THOMKA Beáta: Tolnai Ottó. Kalligram. Pozsony. 1994.
- THOMKA Beáta (szerk.): Tolnai-symposion. Kijárat Kiadó, Budapest, 2004.
- THOMKA Beáta (szerk.): Domonkos-symposion. Kijárat Kiadó, Budapest, 2006.

- TOLNAI Ottó: Költő disznósírból, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004.
- TOMÁN László: *A Szép Szó élő irodalmi szemle 1956–1958*. Emlékezés és adatok. In: *Létünk* 1986/6.
- TÖRÖK József (szerk.): *Tér – társadalom – kultúra*. Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, Szeged, 2005.
- TÖNNIES, Ferdinand: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Fue's Verlag, 1887.
- TRIPKOVIĆ, Milan B.: Elitizacija, politizacija i kriminalizacija Srbije i Jugoslavije. In: *Gledišta*, 1997/ 38.
- VAJDA Gábor: *Remény a megfélemlítettségben 1: A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1945-1972)*. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka, 2006.
- VAJDA Gábor: *Az autonómia illúziója – A délvidéki magyarság eszme- és irodalomtörténete (1972-1989.)*, Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka. 2007.
- VÁRADY Tibor: *Történelemközelben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1995.
- VÉKÁS János: *Magyarok a Vajdaságban, 1944-1954*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011.
- VÉKÁS János: *Magyarok a Vajdaságban, 1955-1959*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012.
- VÉKÁS János: *Magyarok a Vajdaságban, 1960-1964*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2013.
- VIRILIO, Paul: *Az eltűnés esztétikája*, Balassi Kiadó - BAE Tartóshullám, Budapest, 1992.
- WINKLER, Martina: *Clios Art zu dichten: Erzählkonventionen in Nationalhistorien*. In: Kliems, Alfrun – Winkler, Martina (szerk.): *Sinnstiftung durch Narration in Ost-Mittel-Europa*. Akademische Verlagsanstalt, Leipzig, 2005.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*, Atlantisz könyvkiadó, Budapest, 2004.
- WHITE, Hayden V. *The Burden of History*. In: *History and Theory*, 1966/5.
- ZALABAI Zsigmond: *Tűnődés a trópusokon*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1998.
- ZEMAN, Zdenko: *Autonomija i odgođena apokalipsa – Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*. Hrvatska Sveučilišna Naklada, Zagreb, 2004.